

Василь Верига

**Під крилами
ВИЗВОЛЬНИХ дум**

Василь Верига

Під крилами ВИЗВОЛЬНИХ ДУМ

Спомини підхорунжого дивізії
«Галичина»

Шановному
Романову Королеву
з привітанням

автора

В. Верига

26. 12. 08

Київ

Видавництво імені Олени Теліги
2007

ББК 63.3 (4УКРЗ)6

В 32

Верига Василь

В32 Під крилами визвольних дум: Спомини підхорунжого дивізії «Галичина». — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2007. — 200 с.

ISBN 978-966-7601-90-4

У книжці, укладеній на основі спогадів, надрукованих у журналі «Вісті Комбатанта» за 1967 (ч. 2), 1968 (ч. 5–6), 1969 (ч. 3–4, 6), 1971 (ч. 1–4), 1975 (ч. 6), 1976 (ч. 1–6), 1977 (ч. 1–6), 1978 (ч. 4, 5–6), 1979 (ч. 5–6), розповідається про те, як була утворена дивізія «Галичина», хто йшов до Дивізії, як і з ким воювали дивізійники і як склалося їхнє життя відразу після війни.

ББК 63.3 (4УКРЗ)6

Книжка відредагована за українським правописом, затвердженим у 1929 році відповідно до «Правописного словника» Григорія Голоскевича.

ISBN 978-966-7601-90-4

© Верига Василь. Текст, 2007
© Видавництво імені Олени Теліги.
Оригінал-макет, 2007

* * *

Чи то буря, чи грім,
Чи гуде хмаролім,
Що земля на сто миль грає грізно?
Від Поділля до гір
Чути голос «Позір!»
В ряд ставай, щоб не було запізно!

В ряд ставай, не барись,
На ніщо не дивись,
Чи до пекла підеш, чи до неба.
Кидай матір стару,
Кинь коханку, сестру,
Бо настала велика потреба.

Бо настав такий час,
Що умре дехто з нас
Не в постелі, а в полі, у крові.
І в хвилину грізну
Спом'яне Вітчизну,
Бо для неї вмирав Він з любови.

Наше тіло — погній,
Для квіток, ясних мрій,
Наша кров — то росиця над раном,
Наша думка — то грім,
А діло — хмаролім, —
На тиранів підем ураганом!

А хоч нам полягти
Й не дійти до мети,
То про нас говоритимуть внуки:
Так боролись колись,
Полягли — не дались,
А кайдани пірвали на штуки!

Богдан Лепкий

Чотовий-підхорунжий Василь Верига.

ВСТУПНЕ СЛОВО ДО ЧИТАЧА*

Дивізія «Галичина» весь час воювала, згідно з присягою, з большевизмом, тобто на східньому фронті, — проти партизанів загонів Ковпака в лютому 1944 р., з Червоною Армією під Бродами, проти большевицьких партизанів у Словаччині й тітовських у Словенії, а від квітня 1945 р. — проти Червоної Армії на австрійській території, на відтинку східнього фронту Фельдбах — Гляйхенберг, що на південний схід від міста Грац. Отже, згідно з воєнним правом, Дивізія мала зложити зброю перед Червоною Армією, і всі були свідомі, що їх чекало в советському полоні. Щоб не піддатися ворогові ч. 1, командування Дивізії вислало до англійського командування свою делегацію у складі майора Л. Макарушки та німця д-ра Ф. Арльта, який розмовляв англійською мовою, на переговори, і ця делегація впросилася, щоб британці прийняли Дивізію в полон. Британці остаточно погодилися це зробити, якщо Дивізія опиниться 6 травня 1945 р. у Британському секторі Австрії, і тоді, силою факту, вона підпадатиме під британську команду.

Цього, щоправда, не сталося повністю, але вже 6 травня частини Дивізії знаходилися коло міста Фелькермаркт у Карентії, яка входила до Британського сектору Австрії. На базі того решта Дивізії відступала з фронту 8 травня, прямуючи до Карентії, а деякі частини — до американської зони, що була далі на захід. За збірний пункт було визначено місто Шпіталь у Карентії, де зібралася найбільша кількість дивізійників — понад 10 000 осіб, а звідти англійці перевезли всіх до тимчасового табору інтернованих у Беллярії над Адріатичним морем в Італії, а згодом до новозбудованого табору на колишньому італійському аеродромі на південь від міста Ріміні.

Проте Британський уряд на конференції у Тегерані погодився із Сталіном передати йому всіх советських громадян, захоплених на терені Німеччини, але тільки тих, які до вересня 1939 р. прожи-

* Скорочено. З книги В. Вериги «За рідний край, за парід свій...», яка вийшла у Видавництві імені Олени Теліги (2006 р.).

вали в межах ССРСР. Однак Сталін постійно вимагав передати йому всіх дивізійників, які перебували в англійських й американських таборах інтернованих. Від імені уряду «суверенної» Української РСР про видачу дивізії «Галичина» нагадував «міністер закордонних справ УРСР», відомий український поет Микола Бажан. Для української дивізії Сталін мав такий самий плян, як для Козацького Корпусу.

У міжчасі советська Репатріяційна Комісія кілька разів перепитувала усіх дивізійників, намовляючи вертатися «на родину». Але таких, що послухали, було небагато. Ті, що згодилися їхати на батьківщину, — це були здебільша молоді хлопці, яких німці силою забрали на працю до Німеччини, звідки під кінець війни їм дозволили вступати в ряди української дивізії. Вони думали, що насильна мобілізація до праці охоронить їх від жорстокості советської влади. Чи їхні сподівання здійснилися, не нам про це говорити. Ті, що не послухали советських намовлювань, залишилися в полоні, а в жовтні 1948 р. були звільнені з полону й роз'їхалися по країнах Західного світу, здобували професійні знання і, заробляючи на хліб насущний для себе і своїх родин, продовжували боротьбу проти большевизму, пропагуючи ідею вільної і від нікого не залежної України.

«МАШЕРУЮТЬ ДОБРОВОЛЬЦІ...»

Йти чи не йти

Весна 1943 року була у повному розквіті, так само як і в повному розгоні продовжувалися воєнні дії німецько-советської війни, цим разом з воєнним щастям для москалів, яким удалося розбити німців під Сталінградом. Поновна окупація України москалями разом із усіма питомими їй страхіттями ставала беззаперечною реальністю.

Був великодній тиждень, і я перебував у родинному селі на вакаціях, коли прийшла вістка про те, що буде формуватися, з приблизно дворічним запізненням, українська військова формація — дивізія «Галичина». Це викликало жваву дискусію як поміж хлопцями — моїми однолітками, так і поміж старшими громадянами. Серед молоді багато було таких, які заявляли про свою готовість йти добровольцями до української військової формації. Правда, дехто із старших мали застереження, чому українська військова формація не буде мати окремої української уніформи, а ще чому вона має називатися дивізія «Галичина» та ще й до того бути у складі німецьких збройних сил СС і т. п. Однак переважна більшість вважала, що формування української військової частини — справа добра і корисна для утворення Української держави, бо советська сила поважно підірвана, німецька — заломалася під Сталінградом, отже, єдиними переможцями можуть бути тільки Англія й Америка, які як демократичні країни ніяк не погодяться на реставрацію тоталітарного Советського Союзу — модерної російської імперії. Надіялись, що кінець війни принесе ще чимало несподіванок так само, як їх приніс кінець Першої світової війни, що застав нас, українців, зовсім не підготованими ані політично, ані мілітарно.

Я був аж таким прихильником створення української військової формації, що й сам вирішив зголоситися добровольцем до неї. По великодніх святах я повернувся до села Рожанівка біля Товстого Заліщицького повіту, де працював учителем. У Товстому був відділ Українського Допомогового Комітету, який очолював ди-

ректор народної школи в Товстому Дяків, старший уже пан і активний в українському громадському житті. У скорому часі в УДК відбулися збори активу Товстенського району, на яких обговорено було справу формування української стрілецької дивізії «Галичина», яка мала складатися із добровольців. Це вимагало переведення певної пропаганди серед населення, тим більше, що німці досі не виявили жодної «любові» до українців, а по селах уже почалася пропаганда ОУН-бандерівців проти Дивізії. Мені було призначено провести агітацію за добровільний вступ до Дивізії серед населення у кількох селах Товстенського району, що я зробив із повним переконанням у правильності мого вчинку.

Тим часом 28 квітня в окружному місті Чорткові відбулося урочисте проголошення формування СС-Стрілецької Дивізії «Галичина» при участі великого здвигу народу з округи, численних громадських установ та їх представників і представників німецького війська та німецьких урядових установ. Площа, на якій відправлялася торжественна Служба Божа, була заповнена народом, а довкола майоріли українські та німецькі прапори. Здавалося, що німці раптом змінили своє ставлення до українців і готові були піти на співпрацю з нами, трактуючи нас як партнерів у боротьбі з московською імперією.

Під час моєї пропагандивної поїздки мені довелося зустрічатися і з опозицією до Дивізії, з людьми, які радили йти «в зелений гай», у партизанку, замість Дивізії. Пригадую собі, як одного разу зустрів мене один із моїх старших колег-учителів, який запитав, чи я дійсно збираюся йти до Дивізії, чи тільки так говорю для форми.

— Невже ж ви думаєте, що я міг би когось намовляти йти до Дивізії, не будши сам переконаний у правильності такого кроку? — запитав я його.

— Ну, знаєте, буває. Ось і я провадив агітацію про добровільне зголошення до Дивізії, але зовсім не збираюся йти до неї, — говорив мій знайомий. — Тепер, коли большевики знову зайняли Полтаву, я вважаю, що було б безглуздя йти до Дивізії.

— А що, на вашу думку, треба нам робити у даній ситуації?

— Йти до лісу, у партизанку!

— Ми мали партизанів аж забагато під час визвольної боротьби, і всіх їх большевики видушили, як мишей. Якщо половина з

них була б у рядах української армії, наша справа була б сьогодні, мабуть, не така, як є, ми, мабуть, мали б свою власну державу. Ні, в партизанку я не вірю, а вірю, що й сьогодні нам треба мати регулярне військо, а не партизанів та отаманів.

— Що ж, робіть, як ви вважаєте, колего, — відповів мій знайомий, і ми розійшлися.

В іншому селі мене запитували, чому українська формація не буде мати окремої української уніформи. У відповідь на те я запитав того добродія, що робить військову частину національно свідомою — уніформа чи дух тої частини. Якщо, наприклад, німці взяли якусь частину й одягнули її в українську уніформу, чи та частина була б уже українською? Чи, якщо німці одягнуть українську дивізію в німецьку уніформу, вона стане тоді вже німецькою частиною, дарма, що під тою уніформою буде битися патріотичне українське серце? Дядько погодився зі мною, що зовнішні ознаки, хоча й важливі, але не роблять ще частини національно-свідомою одиницею.

10 травня 1943 р. у містечку Товстому відбулася реєстрація добровольців до дивізії «Галичина», вислід її був понад сподівання добрий, — це означало, що пропаганда проти Дивізії не мала аж такого впливу на місцеву українську молодь. Я також зголосився добровольцем і подальшу агітацію провадив із реєстраційною посвідкою добровільного зголошення. Вона ставала мені не раз у пригоді, бо деякі запитували мене, чи я вже зголосився сам до Дивізії. В таких випадках я показував свою посвідку, цікаві оглядали і більше мені таких питань не ставили.

З невідомих причин медичні оглядини та взагалі прийомна комісія до дивізії «Галичина» перший раз працювали в неділю 8 червня. Всі зголошені дістали своєчасно повідомлення про те і вже зранку були у приміщенні міської управи. Я пройшов медичний огляд десь близько 10 години вранці, був визнаний здатним до військової служби і після того пішов на богослужіння до церкви, яка була всього кілька десят кроків від міської управи.

Десь під кінець Служби Божої до церкви донісся відгомін крісової стрілянини. Намагання цікавіших довідатися, що там діється, не мали успіху, бо біля церковних дверей з'явилися німецькі вояки із «Зондердінсту» (Спеціальної Служби), які забо-

ронили виходити з церкви. Однак по кількох хвилинах стріляни на замовкла, і нам було дозволено вийти на вулицю.

Тут варто згадати, що містечко Товсте було місцем жидівського гетто, до якого приїхало дуже багато жидів з Мадярщини ще зимою 1941—1942 років. Спочатку вони жили вільно по цілому місті, але в 1943 р. вже були в гетто і мали свій власний «Юденрат», тобто Жидівську Раду, члени якої дуже часто брали участь у німецьких облавах на жидів або й самі вибирали, кого німці мали розстріляти. Протижидівські акції, тобто масові розстріли, почалися в Товстому щойно весною 1943 р. Це викликало загальне обурення серед населення, але не мало практичного значення.

Вийшовши з церкви, ми довідалися, що німці робили знову облаву в жидівському гетто. Деякі молоді жиди намагалися втікати, і німці стріляли в них на бігу таки на вулицях міста. Йдучи з церкви додому, я бачив двох молодих жидів, що лежали вже мертві на закривавленому бруку міських хідників. Цей вид викликав пригноблене враження. Ось ні в чому невинна людина лежить застрілена на бруку, як пес, тільки тому, що вона належить не до «герренфольку», а до семітської раси. Мені пригадалося, як декілька тижнів тому німці влаштували «акцію на жидів», зібрали їх близько двох тисяч на площі біля міської управи, примусивши сидіти рядами, а потім відводили їх гуртами по щонайменше двісті осіб на жидівський цвинтар, де розстрілювали. І жиди, знаючи, що їх чекало, ішли, як ягнята, у супроводі кількох озброєних німців та поліцаїв...

У цей час було уже відомо, що разом із жидами німці розстрілювали також і українців, яких зловили з харчами у жидівських геттах. Це примушувало нас сподіватися, що вони, скінчивши з жидами, готові будуть взятися за нас. Між іншим, уже тоді доходили до нас вістки, що в Польщі німці дуже жорстоко поводяться з поляками. Зрештою, ми вже мали подібний досвід з більшовиками. Вичистивши від поляків у нелюдський спосіб західноукраїнські землі, москалі взялися тоді за національно-свідомих українців.

Це все ще більше впевнило мене, що нам таки треба мати своє власне військо, яке у слушний час стало б основою нової української армії, добре вишколеної і добре озброєної. Цього «ліс» не міг дати. Отже, моє рішення йти до Дивізії було твердим і невідкличним.

Тим часом Окружний Шкільний Інспекторат у Чорткові вимагав від мене, щоб я закінчив учительські курси і став кваліфікованим учителем. У відповідь на вимогу Інспекторату я записався на такі курси в Рогатині. Коли закінчився шкільний рік, у родинному селі, де проживали моя мама і молодший брат, я почав готуватися до педагогічних курсів, які мали початися у другій половині липня. Здається, 10 липня я виїхав з дому до Рожанівки, щоб полагодити ще деякі справи і тоді їхати до Рогатина. Але у Заліщиках я довідався, що деякі мої товариші дістали вже виклик до Дивізії. Якщо на мене чекає в Рожанівці виклик, тоді всі мої пляни з учительськими курсами відпадають. Правда, інспектор Вербицький пропонував мені «рекламацію», бо вчителі були потрібні, але я відмовився. І ось тепер, приїхавши до Рожанівки, я отримав виклик «на 19 липня зголоситися у Львові». І так з моєї поїздки до Рогатина нічого не вийшло.

Додому вертатися не було вже часу — я спакував свою валізку і 17 липня виїхав до Львова. Приємною несподіванкою для мене було побачити на Рожанівській залізничній зупинці Михайла Белендюка, мого товариша зі школи, а тепер і з учительської праці. Він єдиний прийшов із сусіднього села провести мене «у незнану путь». Тим самим потягом їхали й добровольці з Заліщиків — усі ми разом зібралися в Чорткові з цілої округи й урочисто виїхали окремих потягом через Станиславів до Львова. Вагони, завітчані українськими прапорами, як і різні написи на самих вагонах, вказували на те, що все це було добре підготовлено.

На Чортківському двірці було дуже багато народу — родини добровольців і офіційні представники від українських та німецьких установах, які виголошували прощальні промови з високопатріотичним патосом, були тут і квіти, і сльози, і сміх. Коли потяг рушив із двірця, нас благословили усі, бо в той день ми були і герої, і лицарі, і модерні запорожці. З потяга лунали бойові пісні, а з перону повівали білі хустинки на знак прощання. Чи побачимося ще колись?

У Станиславові мали довшу зупинку, бо чекали на потяг із Коломиї. Ми походили трохи по місті, а вночі вирушили до Львова, куди прибули ранком 19 липня. Тут головні урочистості вже відбулися з тою групою, яка виїхала на вишкіл до міста Брно у Чехію.

Вишкільний табір «Гайделягер»

У Львові нас поселили до якихось касарень, де ми переночували, а на другий день знову з великим парадом вирушили до вишкільного табору. Потяг мчав на захід, минаючи Перемишль, Ярослав, княжі городи старої Русі-України, виїхав на польську територію. Проскочив велику станцію Ряшів і зупинився у Дембіці, звернувши на якусь бічну колію, наступною була зупинка на станції Коханівка, звідки ми вже пішки вирушили до великого вишкільного табору «Гайделягер», офіційна німецька назва якого звучала: SS-Truppenübungsplatz Heidelager. Перед самою брамою до табору нас зупинили, довелося трохи почекати. Десь здалека долітала до нас пісня «Ми українські партизани...» Виходить, що і тут є українці.

Неподалік від нас стояв гурт вояків в уніформі «Шуцманшафту», і, коли ми зупинилися, вони почали підходити до нас. Виявилось, що це були українці, а серед них я побачив двох своїх шкільних товаришів Богдана Бараника та Ореста Віндика. Вони дещо нам розповіли про Гайделягер та околицю й обіцяли відвідати нас у найближчу неділю.

Гайделягер, переклад з польської назви «Пусткув» плюс лягер, — великий вишкільний військовий табір, який складався з головних адміністративних будинків команди табору, військових магазинів, кінотеатру, лазні тощо. Все це розміщувалося при самому головному вході. Звідси проходили бетоновані дороги, які за своїм пляном утворювали кола, по-німецьки «рінг», яких було чотири. На зовнішньому боці цих кіл були бараки для вояків, а на внутрішньому — команда «рінгу» з різними необхідними забудовами, бараками для старшин, шпиталіком. Для нас був призначений «Рінг IV». Далі поза бараками для війська розтяглися ліси, серед яких поляни становили поля для вправ. Земля тут була погана, бо були це, головним чином, піски. З навколишніх сіл німці всіх людей виселили і перевезли до інших місцевостей подалі від табору.

Призначений для нас «Рінг» складався із 36 житлових бараків, по три бараки на одну сотню. Розподіл почався із 12-ї сотні. Я потрапив до 10-ї сотні. Першого дня нас розмістили по 18 до кожної

кімнати, і на тому скінчилося. Вже на другий день нас переорганізували за ростом, і я потрапив до другої групи першої чоти, чи, як це називалося по-німецьки, — до першого «цугу». Один цуг, чи чота, мав чотири групи, а кожна з них по 18 рекрутів, які займали одну кімнату із шістьма ліжками у три поверхи. Разом чота мала приблизно 70 вояків, а сотня — три чоти, кожна в іншому бараку, отже, чисельний стан сотні становив понад 200 рекрутів. Розуміється, що це були вишкільні сотні й вони були збільшені.

У першій групі першої чоти були найвищі за зростом, й вони займали кімнату ч. 1, а ми були наступні. У моїй групі була зарепрезентована майже ціла Галичина: Іван Бендина з-під Бучача, Володимир Вашкович зі Золочівщини, Богдан Маців та Осип Слоновьовський зі Львова, Станецький з Покуття, Тарчанин з Перемищини, Захарко зі Станиславівщини і т. п.

Три бараки, які займала сотня, становили собою форму букви «П», звернену отвором до дороги. В кожному бараку через усю довжину проходив коридор, по одному боці якого були кімнати-помешкання, а по другому — кімнати загального призначення. У нашому бараку, крім кімнат для умивання, були ще збройня та харчовий магазин. У бараку напроти нас, третього цугу, була сотенна канцелярія, а в бараку 2-го цугу, який замикав букву «П» від лісу, був магазин з уніформами та господарським приладдям. Кожні три сотні мали одну кухню і їдальню, в якій кожна сотня по черзі діставала теплі харчі та виконувала допоміжну роботу. Ми мали спільну кухню з 11-ю та 12-ю сотнями. Усіх вишкільних сотень було 12, що становило разом до 2500 добровольців. Інструктори та адміністраційний персонал були німцями із Армії СС. Усі ми разом становили вишкільний батальйон, назва якого по-німецьки звучала: 14-SS Ausbildungbatallion «Galizien» z.B. V. (zur besonderer Verfügung).

Уже від першого дня нас почали привчати до сигналів свистками, з якими нам довелося жити набагато довше, ніж ми про це могли мріяти. Перші дні не мали для нас нічого надзвичайного; у першу чергу нам сказали опорядити територію біля бараків, у яких від якогось часу ніхто не жив і які були трохи запушені. Треба було вимити самі бараки, стіни, вікна й підлогу. Усе це зовсім не нагадувало війська, бо з лопатами та відрами з водою ми мали справу й дома.

А все ж таки ми вже були напіввояки, бо нам видали в першу чергу «дріліхи», щоб мали у чому працювати, а опісля і так звані вихідні мундири, які, однак, не мали жодних відзнак. Відзнаки для дивізії «Галичина» не були ще готові.

Командантом нашої сотні був оберштурмфюрер (поручник), а нашого 1-го цугу — обершарфюрер (бунчужний) Бекер, сам по собі гарна людина і до нас ставився добре. Він був лисий як коліно, але зате жартівливий. Йому подобалися українські маршові пісні, і тому часто, коли наказував нам співати, то він відразу вже й казав «ка-ка», що означало українське «ха-ха», або «Гей, видно село...» Наші команданти груп також були здебільшого гарні хлопці.

Перших кілька днів ми вивчали статутні правила: назви відзнак старшинських та підстаршинських рангів, як їх вітати, командної та взагалі військової термінології, статуту муштри тощо. Хоча наша сотня складалася здебільшого з абсольтентів гімназії та студентів університету, були між нами й такі, які по-німецьки не розуміли, і тому нашим перекладачем був Володимир Вашкович.

Усе, здається, було гаразд, тільки трохи замало нам давали їсти, і доки вистачало нам домашніх харчів, то було добре, але як тільки вони закінчилися, тоді голод часом таки дошкуляв, тим більше нам, молодим, не звиклим до усталеної порції. На щастя, по двох тижнях до нас почали приїжджати перші відвідувачі, щоб батьки самі могли переконатися, як відбувається вишкіл, і харчів фактично не бракувало, бо майже постійно хтось мав додаткові запаси з дому. Тому що відвідувачі ніколи не приїжджали голіруч, в нас чомусь скоро прийнялася назва «баламути» для тих пакунків, що до нас привозили.

Щоб бути об'єктивним, треба ствердити, що наші інструктори-німці назагал ставилися до нас добре, а зате, коли нас підкріпляли харчовими пакунками з дому, вони також тим користувалися. Як тільки закінчилися вступні інформації про військо, нас почали притискати щоразу більше і привчати до дисципліни. Інструктори хоча й жартували з нами на дозвіллі, але в службі були вимогливими. Деякі почали вживати до нас свою військову нецензурну термінологію. Нас виводили на площу для вправ і ганяли таки добре.

Одного разу в нас щось не виходило у вправах, ми повторювали то декілька разів, і чим більше пробували, тим гірше виходи-

ло. Вправи ми звичайно робили спершу групами, потім чотами, а вкінці цілою сотнею. Коли у нас не вийшло декілька разів, німець також почав сердитися і, ганяючи нас, кричав «бледес фольк», що в перекладі означало «дурний нарід». Нас це дуже обурило, і по вправах ми вибрали делегацію, яка намагалася дістатися прямо до команданта сотні зі скаргою, що такий-то підстаршина назвав весь український нарід «дурним». Делегацію очолив Вашкович, «шпіс» намагався переконати його, що підстаршина не мав зовсім на думці українського народу та що такий вислів уживають підстаршини і до німців. Але це нічого не допомогло, делегація заявила, що німцям він так може говорити, але нам, українцям, не сміє. Справа-таки опинилася в команданта сотні, й остаточно німцям-інструкторам заборонили вживати образливі слова на адресу нас — добровольців. І фактично вони були вже більш обережні з нами, принаймні в нашій 10-й сотні.

Роком пізніше, коли в Нойгаммері летунські військові частини проходили піхотинський вишкіл, я мав нагоду почути, яку термінологію німецькі підстаршини вживали до своїх власних людей. Тоді я знову пригадав собі історію із Гайделягру, де ми стільки шуму наробили за зворот «бледес фольк», який дійсно не відносився до українського народу так, як це ми інтерпретували.

Тим часом до Гайделягру приїхав транспорт тих самих добровольців, які виїхали за два дні перед нами до Брно. Для них звільнили приміщення 3-ї і 11-ї сотень, яких знову по кілька розіпхали до всіх інших сотень. Виявилось, що у Брно не було жодних вишкільних курсів для початкуючих рекрутів дивізії «Галичина».

В учительській семінарії в Рогатині

Одного дня десь на початку серпня на вранішній збірці бунчужний сотні забажав столяра з помічником. До роботи зголосився Станецький з нашої групи нашого цугу. Він був польським підстаршиною з резерву і до нас, здається, прийшов з розділеної 2-ї сотні, а тому що по-німецьки не говорив, він викликав мене за свого помічника і перекладача. І так ми вдвох стали на працю в таборі тоді, як сотня пішла на вправи.

Бунчужний показав нам, що він хоче робити, і я то пояснив Процикові. Ми взяли пилку, сокиру та молотки і пішли до роботи, а бунчужний з нами. Під час роботи бунчужний підійшов до нас і розпочав розмову, випитуючи, хто ми такі, звідки тощо. Я йому розповів про себе включно з тим, що їхав на учительські курси, а приїхав до Гайделяґру. Після цього він пояснив мені, що за законом кожний студент, який був покликаний до війська перед кінцевими іспитами, а зокрема перед матуральними, може дістати відпустку на самі іспити з війська.

— Чи ви думаєте, що я міг би підпасти під категорію таких студентів? — запитав я.

— Я думаю, що так. Якщо ви там маєте когось на тих курсах, щоб вас докладно поінформували, коли починаються іспити, то я певний, що ви дістанете відпустку. Покажіть мені документи, які підтверджували б вашу розповідь.

По роботі я заніс йому посвідку прийняття на учительські курси в Рогатині. Бунчужний зробив собі якісь замітки у своїм записнику й пообіцяв поговорити про те з командантом сотні. Я ще того самого дня написав листа до своїх колег на курсах, щоб вони мене поінформували, коли починаються матуральні іспити.

У п'ятницю 14 серпня, коли повернувся вдень із вишколу, я дістав листа від мого товариша з Рогатина, в якому він мене інформовав, що іспити починаються в п'ятницю 14 серпня, тобто того самого дня, коли я дістав листа. Я негайно повідомив про те сотенну канцелярію. Коли повернувся з вправ увечері, мені передали з сотенної канцелярії, що всі документи на мій виїзд до Рогатина готові, тільки бракує підпису команданта сотні, якого тепер немає, але заступає його якийсь молодий унтерштурмфюрер, до якого мені треба піти за підписом, якщо він сьогодні вже не прийде до сотні.

На другий день рано я застав заступника команданта сотні у старшинських бараках, і я вже міг їхати. Але перед тим ще мусив піти на оглядини до бунчужного та мого команданта чоти. Вони ствердили, що в уніформі, на якій немає жодних відзнак, я їхати не можу. Беккер почав шукати мені мундир з відзнаками і дістав його від якогось молодого СС-мана, який був дещо менший за мене, але якось я в його піджак вліз. Він мав на вилогах есесівські відзнаки, і мене автом відтранспортували до Дембіці на станцію.

На двірці в Дембіці я побачив групу відвідувачів до Гайделяґру, що їхали до своїх синів чи знайомих. Але говорити з ними не було часу, бо саме наспів мій потяг на Львів.

До Львова я приїхав пополудні і поспішав відвідати ще «SS-Ergänzugsstelle» (уряд доповнень дивізії «Галичина»), де мені мали дати якісь документи до семінарії в Рогатині та до Відділу Науки й Освіти. В уряді доповнень не було проблеми, зате гірше було з Відділом Науки й Освіти, який був замкнений у суботу пополудні. Радили чекати аж до неділі, але я вирішив поїхати до Рогатина. Тому що ще трохи було часу до від'їзду потяга на Станиславів, я зайшов до Військової Управи. Там мене прийняв, здається, С. Волинець, бо сотника О. Навроцького не було в бюро, який мене випитував про умови в Гайделяґрі, причому він мені заявив, що я — перший доброволець, який приїхав у відпустку.

Зі Львова я виїхав десь під вечір, так що коли вийшов у Ходорові, то сонце вже зайшло. Я трохи там ще мусив чекати на потяг до Рогатина. До речі, я мав їхати в вагонах, які мали табличку «тільки для німців». У Ходорові було небагато пасажирів, і в купе, в якому я зайняв місце, їхав ще один військовий та дівчина, яка вийшла, так само як і я, в Рогатині. Тому що ми вже познайомилися у вагоні, я запитав дівчину, де є найближчий готель у Рогатині. Довідавшись, що я взагалі не знаю Рогатина, вона запропонувала мені нічліг у хаті її родини. «Мама напевно радо Вас прийме, коли довідається, що ви з нашої Дивізії».

Надворі вже було досить темно, і я думаю, що та дівчина боялася сама йти додому, тому й запросила мене до себе. Вона мешкала не в самому Рогатині, а під Рогатином, так що треба було йти, мабуть, зо три кілометри. По дорозі вона показувала мені гору, за якою є село, з якого походила славна Роксоляна, яка трясла Турецькою імперією в XVI столітті.

Тому що на другий день була неділя, я нічого не міг полагодити. У понеділок рано вибрався до учительської семінарії. Директор семінарії, д-р Кость Кисілевський, оглянув усі мої документи як у картотеці, так і ті, що я привіз із собою, і заявив, що він мене не може допустити писати матуральні іспити, бо я на це не маю дозволу з Відділу Науки й Освіти у Львові. Мої військові посвідки його не зобов'язують, бо він підлягає розпорядженням Відділу

Науки й Освіти, а не якійсь там команді у Гайделяґрі чи SS-Ergänzungsstelle у Львові.

— Щоб не гаяти часу, — просив я директора, — прошу дозволити мені писати іспити за умови, що проф. Мак із ВНО на це погодиться.

— Ваші документи управнюють вас брати участь у курсі, а не складати матуральні іспити, — відповів директор Кисілевський.

— А чи не могли б ви зателефонувати до ВНО у Львові та зreferувати мою справу? — запитав я.

— Коли вам треба, то телефонуйте і просіть, щоб проф. Мак зателефонував до мене. Якщо він допустить вас до письмових іспитів, тоді ви можете писати.

Я зрозумів, що у директора Кисілевського не було навіть доброї волі піти назустріч моему прохання, тому я більше не мав що робити, як тільки сконтактуватися телефоном з проф. Маком у Львові і просити його дозволу. Я вийшов з канцелярії директора і попрямував до Українського Допомогового Комітету, який приміщувався у невеличкому будинку при головній дорозі, недалеко від семінарії. В УДК мене прийняли дуже ввічливо, і я кілька разів намагався дістати проф. Мака, але його не було у бюро і секретарка не знала, коли він прийде. Я просидів там, може, зо дві години, і все безуспішно.

Коли я так безпорадно сидів і чекав на телефон, бо час від часу ним користувалися також урядники і в місцевих справах, до канцелярії зайшов якийсь добродій. Те, що я був у військовій уніформі та ще й з есесівськими відзнаками, звертало на мене увагу всіх, бо така уніформа не була радо бачена в українських установах і не обіцяла нічого доброго. Згаданий добродій підійшов до одного з урядовців і про щось його запитав, а після того звернувся до мене:

— То ви є з дивізії «Галичина»?

— Так, — відповів я.

— Ну то будьмо знайомі. Я називаюся Ратич і маю двох синів у Дивізії.

Він привітався зі мною і став випитувати мене, що я тут роблю. Я коротко розповів про свої клопоти.

— Я не думаю, що вам взагалі вдасться сконтактуватися з проф. Маком, бо він тепер роз'їжджає по Галичині. За кілька днів

має бути в Рогатині в учительській семінарії на усних іспитах, — говорив проф. Василь Ратич.

З його розмови видно було, що він співчуває мені і хотів би якось допомогти.

— Я спробую поговорити з директором Кисілевським, — сказав він, — і, можливо, мені вдасться щось зробити.

Він ще про щось поговорив з урядовцем УДК і, звернувшись до мене, сказав: «Ходім!» Ми вийшли і пішли до семінарії. По дорозі він запитав мене, де я зупинився.

— У готелі, неподалік від семінарії.

— О, в готелі тепер недобре перебувати, бо там брудно та ще можна якоїсь біди набратися. Ви краще заберіть свої речі з готелю і ходіть наразі до мене.

Я послухав проф. Ратича і по дорозі забрав свої речі з готелю і разом з ним пішов до його дому. За декілька хвилин ми були у домі панства Ратичів, і мене дуже тепло привітала пані Ратич. Вона також згадала про синів в Дивізії і познайомила з третім, який ще був рішуче замолодий до війська.

— Ви, мабуть, голодні, — сказала вона мені. — Заходьте ось до цієї кімнати і спочиньте, а за той час я вам приготую щось перекусити. Ви кілька ночей можете перебути в нас, заки не знайдете собі якогось приватного мешкання. У готелі вам не було б зручно.

Пані Ратич запровадила мене до кімнати і вийшла. Я сів на крісло і почав розглядати кімнату. На одній стіні побачив фотографію-портрет дівчини у військовій уніформі з багнетом при боці. Світлина була дуже подібна до господині дому.

Коли я так приглядався до світлин, до кімнати ввійшла пані Ратич, яка підтвердила мої здогади, що це її портрет.

— Я була при Січових Стрільцях і підстаршиною УГА, — сказала.

Моя повага до цієї жінки ще більше зросла, я знав жінок, які були медсестрами, але про дівчат — вояків УСС я тільки читав, про Софію Галечко, Олену Степанівну. Знав, що ще були й інші, але прізвищ їх не пам'ятав. Тепер за збігом обставин я зустрівся ще з одною — Ганною Дмитерко-Ратич, будучи гостем у її домі.

Пані Ратич покликала мене поїсти.

— Мого чоловіка немає вдома, але він скоро повернеться, — сказала.

По перекусці я вийшов у двір. Господиня дому стояла біля плоту і розмовляла з якоюсь огрядною сусідкою.

— Це пані Угрин-Безгрішна, дружина професора Миколи Угрин-Безгрішного, про якого ви, мабуть, чули, бо він також пішов до Дивізії.

— Угрин-Безгрішного в Дивізії я не зустрічав, бо він, як колишній старшина УГА, був на старшинському перевишколі. Однак це прізвище було мені відоме з літератури. Я читав його поезії.

По якомусь часі повернувся проф. Ратич і повідомив мене, що перед другою годиною я маю зголоситися до директора семінарії.

Ще далеко до другої я вже чекав перед канцелярією директора, який остаточно дозволив мені писати решту іспитів за умови, що проф. Мак це затвердить і допустить мене до усних іспитів. Одночасно він заявив, що я мушу додатково писати ті іспити, які втратив, — українську літературу, музику і малювання. Як і коли я це мав зробити, про це мав сам домовитися з відповідними професорами. Я чемно подякував і, виходячи, засалютував по-військовому і вийшов. О 2-й годині я вже сидів за партою і писав іспит.

Клопоту з письмовими іспитами я не мав, бо педагогічні предмети, такі як педагогіка, дидактика тощо, вивчав минулого року на курсах у Тернополі. Знав я дещо і з моєї трирічної практики так, що вже міг говорити також і про практичне застосування деяких теорій. Інші предмети, як історія, географія чи література, не справляли труднощів, бо їх я вивчав у гімназії і тепер довелося до них підходити тільки з педагогічного боку. Так само із тих предметів, які я мусив доскладати, не було великих труднощів, але про два із них варто згадати, а саме з музики та малювання.

Першим із них був іспит з музики. Прізвища професора я не пам'ятаю, але він спочатку сказав мені прочитати ноти, що не було для мене трудно, бо я ходив один рік надобов'язково на лекцію з музики в Заліщиках. Однак коли професор подав мені свою скрипку і сказав заграти на ній, — це вже була інша справа. Я в пам'яті пробіг усі правила, як треба тримати скрипку, й намагався зробити якнайкраще. Професор сидів на кріслі і пильно за мною стежив. Але коли я потягнув смичком по струнах, він зірвався з крісла, як би його оса вкусила в те місце, на якому сидів.

— Чи ти колись грав на скрипці? — запитав він обурено.

— Грав, пане професоре!

— Так що ж ти вмєш грати?

— «Вляз котек на плотек».

— Та ж це пісня, яку грають на перших лекціях з музики.

— Але то все, що я навчився грати на скрипці. Я вмю краще грати на мандоліні.

— Ми на програмі маємо предмет гри на скрипці, а не на мандоліні. Як ти смєєш з таким знанням музики приступати до матуральних іспитів?

— Я взагалі не знав, що тут треба здавати іспит з музики. А крім того, я не збираюся бути вчителем музики.

Він безнадійно подивився на мене, розвів руками і сказав, що ще мусить порадитися з директором, що зі мною робити.

Я вийшов з класу знеохочений. Переді мною був ще додатковий іспит з малювання у професора Юліяна Крайківського. А тому, що з мене художник такий самий, як музика, то я таки добре потерпав. Але Крайківський якось не показувався в семінарії тоді, як я там бував, і я постійно його шукав. Уже навіть деякі мої новонабуті товариші допомагали мені в моїх розшуках. І ось одного дня, вже таки перед усною матурою, мене поінформували, що бачили Крайківського у парку біля церкви. Хтось мені сказав, що він колишній військовий старшина і все ще любить військову поведінку.

Пам'ятаючи про цю інформацію, я пішов до вказаної лавки, на якій сидів мій професор і читав газету, засалютував по-військовому і сказав, що маю здавати у нього іспит з малювання, бо саме тепер здаю матуральні іспити екстерном. Крайківський зміряв мене поглядом згори на долину та поставив мені декілька питань про мою освіту, де ходив до гімназії та хто вчив, а потім і про Дивізію. Коли я остаточно запитав його, коли маю прийти до іспиту, він відповів:

— Скажіть директорові, що ви здали іспит з малювання.

Я був заскочений такою відповіддю, і мені здавалося, що я його не зрозумів.

— Чи це означає, що я не маю складати іспитів з малювання?

— Ні, це означає, що ви іспит здали, — відповів він і занурив голову в газету. Так закінчилось моє доскладання іспитів.

Крім того, була в мене ще одна неприємна історія з письмовим іспитом з німецької мови. Тому що я мав на собі німецьку уніфор-

му, багато з моїх товаришів чомусь уявляли собі, що для мене німецьке — то забавка, що я можу без зусиль написати не одне, а два завдання протягом двох годин.

З огляду на те, що я був єдиний у військовій уніформі, я був свого роду центром уваги, бо ніхто ще не бачив добровольця дивізії «Галичина» в уніформі. На рогатинських курсах я познайомився з кількома молодими вчителями та вчительками, які так само, як і я, працювали, не маючи педагогічної освіти, а тільки загальну гімназійну.

Перед письмовим іспитом з німецької мови я пообіцяв щонайменше двом молодим учителькам (одну з них, здається, всі кликали «Кіця»), що допоможу їм у письмовому іспиті. Коли ми вже дістали наші теми, я одержав від когось картку з проханням:

«СС! Напишіть хоч одну сторінку на котру-небудь тему, бо я не можу рушити». Одна із тем була вільною, яка більш-менш звучала так: «Напишіть один день свого заняття».

Я почав писати про мій один день у Гайделяґрі, починаючи від першого свистка до вставання, кінчаючи останнім, що проголошував нічну тишу. Щонайменше я так плянував. Але коли дістав такого «розлучливого листа», я постановив піти на допомогу християнській душі і написав короткий перебіг дня учителя з шкільного року. Передав твір, і за те дівчина заплатила мені вдячним поглядом. Коли далі продовжував писати своє завдання, дістав чиясь роботу, написану набрудно, щоб я «тільки переглянув». Я зробив і це. Але в той самий час я зі своєю темою зайшов заледве до половини, а час уже закінчувався. Я почав швидко писати, і коли прийшов час віддавати роботу — закінчував ще останнє речення, чи пак намагався його закінчити.

Десь на другий чи третій день мене покликав до себе професор німецької мови і сказав, що мій іспит виглядає так, ніби його писало двоє різних людей. Перша половина написана добре і старанно, завважив він, а друга недбало і з поважними помилками.

— Ви мусили початок від когось списати, — говорив він.

— Ні, пане професоре, те все написав я сам. Справа в тому, що я першу частину писав набрудно, потім переробив і тільки тоді переписав начисто. Одначе коли я поглянув на годинник і завважив, що можу взагалі не встигнути, як буду так далі робити, тоді взявся писати відразу начисто і до того з поспіхом. Ось чому в мене

так різниться перша половина від другої.

Не знаю, чи він повірив мені, але більше про мій письмовий іспит з німецької мови я нічого не чув і на свідоцтві дістав задовільну оцінку.

23 серпня відбувалися усні матуральні іспити при участі проф. Мака з Відділу Науки й Освіти у Львові. Я, як звичайно, прийшов в уніформі і, коли зайшов до матуральної комісії, директор семінарії щось шепнув йому на вухо. Коли прийшла моя черга, проф. Мак сам мене питав з німецької мови та з українського правопису. Я відчував, що все буде гаразд. Не був тільки певний за музику. Одначе, коли на другий день я прочитав список тих, які здали учительські матуральні іспити, моє прізвище було поміж ними. Ще того самого дня після відвідин панства Ратичів я вже був у дорозі додому.

На відвідини додому

Увечері того самого дня я вже був у Чорткові і, підійшовши до віконця каси, почав говорити з якоюсь молодою урядничкою. Як виявилось, це була не тільки українка, що на залізниці нечасто траплялося, але й сестра одного добровольця Дивізії. Довідавшись, що мої потяги вже виїхали, вона сказала мені:

— Ви могли б заночувати в нас, і я певна, що мої батьки з радістю вас приймуть, щоб довідатися дещо про ваше життя-буття у Дивізії, тим більше, що мій брат є в одній з вами сотні.

За даної ситуації я не міг нічого більше собі бажати, бо це було, як у нас кажуть, «ліпше щастя, як готові гроші». Замість самому турбуватися нічлігом — нічліг сам напрошується. Я переночував у батьків мого товариша по сотні, де мене прийняли як рідного сина. На другий день був уже в моєму рідному селі. Це був дуже приємний візит, але одночасно він справляв також і чималу прикрість, зокрема для моєї хворовитої мами. Справа була в тому, що за два дні у нас мав бути храмовий празник Успення Пресвятої Богородиці, й того ж самого дня мені припадало виїздити з дому до Гайделяґру, щоб прибути там на час. Це було прикро і для мене, і для моєї мами. З уваги на це я вирішив їхати на день раніше, тобто 27 серпня. Попрощався з мамою та братом і вирушив.

27 серпня я прибув до Чорткова й, маючи одну вільну добу,

виїхав ще на мою посаду до Рожанівки, тим більше, що було добре сполучення. Потяг на Заліщики був переповнений, але вагони «тільки для німців» були майже порожні.

Я зайшов до купе. Там сиділо двоє людей, які між собою розмовляли по-польськи, тому я не хотів заходити з ними в розмову. Я підійшов до вікна й почав роздивлятися вздовж потяга. Яке ж було моє здивування, коли в одному із сусідніх вагонів побачив молоду провідницю з дитячого садка в Рожанівці. Я покликав її до свого вагона, до якого вона, до речі, не дуже рвалася. По хвилині вона ввійшла до мого купе, й ми почали розмову. Дівчина була одягнена в гарну вишивану блузку. Вона здивувалась, що тут порожньо, а в сусідньому вагоні переповнено, або, як-то кажуть, «не було де голці впасти».

Потяг рушив. По якомусь часі по потягу пройшла залізнична поліція, яка в основному складалася з «фольксдойчів»-поляків. Поліцай заглянув до нас і, побачивши Стефу у вишиваній блузі, запитав її про документи. Вона вийняла свою «кенкарту» і подала поліцаєві.

— Ви не можете у цьому вагоні їхати, — сказав він по-німецьки.

— Вона їде зі мною, а мені не можна в тому вагоні їхати.

— Це мене нічого не обходить, ви можете тут їхати, але вона мусить цей вагон залишити.

— Вона їде зі мною і цього вагона не залишить, — сказав я підвищеним голосом.

Стефа в дійсності не розуміла, що ми говоримо, але здогадувалася й тому взяла свою торбинку й хотіла виходити. Я зупинив її.

— Вона не може у цьому вагоні їхати, бо не німка.

— Я також не німець, — відповів я, — а їду.

— Ви в уніформі, — сказав він.

Мене найбільше вразило те, що він зовсім не питав документи у тих двох інших пасажирів, які говорили по-польськи. Але тому, що моя товаришка Стефа мала на собі українську вишиванку, поліцай відразу дізнався, що вона українка.

— Вона їде зі мною, а як вам не подобається, то спровадьте сюди вашого зверхника, і тоді побачимо, чи ви маєте право її викинути, коли вона їде зі мною. — Поліцай вийшов і більше до нас не повертався.

У Рожанівці залізничної станції не було, а тільки полустанок, і ми, вийшовши з потяга, пішли до села, що тягнулося вздовж пото-

ку в яру. Я пішов через городи прямо до моєї колишньої квартири. Коли підходив, то помітив коло хати двох жінок, з яких одна була моєю господинею. Вона зробила якийсь не зрозумілий для мене рух, ніби збиралась кудись бігти і раптом стала. Обидві дивилися збентежено в мій бік.

— Добрий вечір, — сказав я перший, бо сонце вже наближалось до заходу.

— Добрий вечір, — сказала моя господиня ніби з якоюсь радістю, — але ж бо ви нас настрашили.

Друга жінка, а була це молода дівчина, все ще дивилася на мене недовірливо. Я не міг зрозуміти, чому вони могли мене так злякатися.

— Бачите, — заговорила знову господиня, — ця дівчина з Товстого, з гетто, ну й коли ми побачили, що йде якийсь німець, нам обом у п'ятах застигло. Я думаю, що вам не треба більше пояснювати. Не бійтеся нічого, — звернулася вона до молодой жидівки, — це свій чоловік, і ми всі його знаємо.

Господиня пішла до хати, а я залишився ще надворі й розпочав розмову з дівчиною. Вона зовсім гарно говорила по-українськи.

— Чому ж ви сидите в гетто? — запитав я її, — як ви так говорите, ніхто не здогадається, що ви не українка та й з виду не схожі на жидівку.

— Але ж я не сама, — відповіла вона, — в мене батько й мати, сестра і молодший брат. Як же я могла б їх лишити? Що вже має бути — то нехай буде нам усім разом.

Я бачив весною, як саме тут, у Товстому, п'ять чи шість німців і стільки ж поліцаїв провадили на жидівський цвинтар жидів групами щонайменше по двісті осіб, старих і молодих, чоловіків і жінок. Усі вони знали, що їх ведуть на смерть, але, розуміючи, що вони нічого не могли вдіяти, а тільки скоритися, ніхто з них, а в тому числі молоді, здорові хлопці, не відважився кинутись на тих 10 чи 12 осіб-конвоїрів.

— Кажуть, що це наше призначення, а з судьбою важко боротися.

Дискусія наша нічого не давала, бо й ця дівчина не вирішувала справи, бути чи не бути жидівському народові.

Сонце вже було заховалося, і господиня покликала нас на вечір. Під прикриттям ночі дівчина-жидівка повернула назад до гет-

то. Цікаво, яке було її призначення, перетривати німецьку окупацію чи, як ягня, загинути від кулі гестапівця?

Я переночував у родини Дразньовських у Чорткові і на другий день рано виїхав до Львова, а далі до Гайделяґру. Це була субота, і зі Львова до Дембіци я їхав у потязі з родинами добровольців, які також мали право користуватися вагонами «тільки для німців».

29 серпня в неділю рано я прибув до Гайделяґру, коли наша десята сотня, як і кожної неділі, вибиралася на Службу Богу, яку відправляв один із наших священиків на суміжній галявині 4-го рінґу. Там добровольці дивізії «Галичина» склали також присягу на боротьбу із большевизмом, ворогом України число один. І продовжувалися сірі дні муштри й рекрутського життя у бараках 10-ї роти 14-го батальйону дивізії «Галичина» для спеціального призначення.

У підстаршинській школі в Дахау

У кінці жовтня рекрутський вишкіл був закінчений, і більшість добровольців розїхалася за призначенням на різні підстаршинські вишколи. Мене призначили до адміністративно-господарської школи «Фервальтунґ Шуле» у Дахау, біля Мюнхену. Нас туди поїхало до 140 осіб, в тому числі сім колишніх старшин різного ранґу австрійської та української армій, які пройшли старшинський перевишкіл. Це була доволі різнорідна група за віком (від 18 до 50 років) і за професіями: викладачі високих шкіл, інженери, правники, учителі, теологи, студенти тощо. Нас розмістили по 12 осіб у кімнаті, і я потрапив до групи, в якій були Роман Романко, мій колишній директор школи у Рожанівці, старший від мене на 10 років; інженер Конрад Гусак, років, мабуть, 40; письменник Борис Ольхівський; мґр. Григорій Дорожівський, молодий учитель середньої школи; мґр. права Ярослав Петрів; студенти Олег Третьак, Богдан Лозовий, мій молодший товариш із Заліщицької гімназії; Іриней Сапрун із Дрогобицької гімназії; учитель Візнюра і ще один мого віку, на прізвище Панас, родом із Комарна.

Головними нашими заняттями були лекції, на яких знавці військового закону викладали різні господарсько-адміністративні

предмети про права й обов'язки вояка в німецькій армії. Назагал, до нас ставилися гарно, і харчі тут були кращі, ніж у Гайделяґрі. На обід ми ходили повним курсом до гарних і великих їдалень-ресторанів у центральному будинку. Одного дня десь по Різдві, коли ми марширували на обід, напроти нас надійшла група в'язнів із концентраційного табору, які мусили зняти шапки з голів, тобто поклонитися військовому відділові. І коли це сталося, я побачив поміж них мого шкільного товариша Василя Козалюка, який намагався дезертирувати із 7-ї сотні у Гайделяґрі. Так я довідався, що він живий, але потрапив до концентраційного табору.

Під кінець листопада, перевіривши наші знання німецької мови, 20 курсантів вислали назад до Дивізії як таких, що не дадуть собі ради з лекціями. Як я вже зазначив, заняття в більшості склалися з теоретичних лекцій про господарські функції в сотні й батальйонах та вивчення законів, які регулювали відношення держави до вояцтва і взагалі права вояка в німецьких збройних силах. В суботу ми могли виходити з табору до містечка Дахау, а також їхати до недалекого Мюнхену, який партійні німці називали «Die Stadt der Bewegung», тобто місто Націонал-соціалістичного руху, бо звідти Гітлер розпочав свою партійну діяльність. Кожної неділі ранком ми всі марширували організовано із піснею на устах до церкви, але не в самому Дахау, а в якомусь недалекому селі, де якийсь священик правив наше богослужіння. При співучасті нашого хору.

На Різдво ми всі дістали відпустку поїхати додому. Я запланував собі, де і з ким маю стрітнутися в Копичинцях, Чорткові та Борщеві. Але, приїхавши до Тернополя, я зорієнтувався, що там ситуація не та, на яку сподівався. Навпаки, тут уже пахло фронтом. Поїзд не йшов так, як колись, і до Чорткова я не міг дістатися. Разом із Воробкевичем пішли на дорогу, яка вела на Чортків, надіючись, що, може, якась військова автомашина їхатиме в той бік. Дійсно, в скорому часі таке військово-вантажне авто підїхало, тільки не на Чортків, а на Бучач, але ми скористалися ним. Уже смеркало, як ми доїхали. У Бучачі пішли темними вулицями міста і зустріли двох українських поліціантів, які, побачивши німців, привітали нас «Гайль Гітлер!», а ми відповіли «Слава Україні!». Це здивувало поліціантів, але скоро ми пояснили, що ми добровольці з дивізії «Галичина», з якими вони не мали ще нагоди зустрітися.

Від них довідалися, що дійсно за дві чи три години їхатиме поїзд Станиславів — Іваня Пусте, що влаштувало мене досить добре, бо то була моя найближча залізнична станція, а мій колега, напевно, знайде можливість поїхати в бік Станиславова.

Це було саме на Святвечір, і поліціянти завели нас до директора Кооперативного Союзу п. Пендзея, де господиня дому нас пригостила святковими стравами. Ще того самого вечора я виїхав поїздом з Бучача до Іваня Пустого. Зрозуміло, що додому я прибув на другий день.

Мама втішилася моїм приїздом, але була дуже ослаблена, кашляла, і мучила її задуха. Вона казала мені, що вже зверталися до Петра, щоб він вступив у ряди УПА і не дав себе мобілізувати до советської армії, й обоє вони не знали, що їм робити. Я радив не поспішати, бо війна ще не закінчена.

Вдома я відвідав також деяких кривних та знайомих. Як виїжджав із села, то мама плакала так і передбачала, що мене вже більше не побачить. Хоча я не був таким песимістом, на жаль, передчуття мами справдилося. Жалко було мами, яка так тяжко переживала ці воєнні роки, побоюючись, що совети заберуть Петра і хто ж тоді нею заопікується. Вдома я перебув тільки дві доби, і це був останній раз, коли я бачив мою маму.

Там я також довідався, що Маруся Москаленко, яка вчителювала в Колодрібці за советів, потрапила до Німеччини. Захопили її разом з іншими дівчатами на роботу, і звідти вона написала листа до тих людей, в яких мешкала один рік. Я дістав її адресу й обіцяв до неї написати.

Бувши дома, я дістав також адресу моїх двоюрідних сестри і брата, Івана Олійника, які вже працювали в сільському господарстві у Швабії. Пізніше, одної п'ятниці я дістав «Wochenend Urlaub» і поїхав відвідати кузинку. Там на зустріч зі мною прийшов і мій двоюрідний брат, Іван Олійник, що працював в іншого бауера. Мене зацікавило, що коли ми були при столі, обідали чи вечеряли, моя сестра розмовляла зі своїми господарями, і я не міг нічого зрозуміти. Я відвідав її два рази і одного разу у розмові з господарем запитав його, як це вони говорять, що нічого не можна зрозуміти. На це він, усміхаючись, відповів, що вони говорять по-швабськи, діалектом, а не «гохдойч», тобто не літературною німецькою мовою.

Повернувшись до Дахау, я написав Марусі листа, закупив у кантині папір для листів, запакував в якусь українську газету, яку ми діставали в Дахау від Військової Управи у Львові, і послав разом з листом. Швидко отримав від неї відповідь, що вона зраділа моєму листу і дякувала мені за те, що я відправив не тільки листа, а й українську газету, бо вона вже більше року не чула української мови й не мала що українського почитати. Так ми почали переписуватися, і в одному з листів вона просила відвідати її там десь над Балтійським морем біля міста Штральзунд.

У міжчасі ми закінчили підстаршинські курси й повернулися до Дивізії, яка продовжувала формуватися вже на Долішньому Шлеську в таборі Нойгаммер. У кінці січня 1944 р. ми закінчили підстаршинські курси й наступні 15 днів тривали іспити. На початку лютого половина курсантів виїхала на старшинські курси до міста Арользен у Надренії, а половина — до Дивізії, де формувалися полки і батальйони (тобто курені) — перший і другий. Підстаршинських рангів нам не дали. Згідно з вивченими законами кожний курсант, який успішно закінчив підстаршинський курс, повинен був дістати найнижчий підстаршинський ранг. Але нам сказали, що наші підвищення — унтершарфюрер (тобто десятник) — ми дістанемо в наших частинах, тобто у полках і батальйонах (курнях) Дивізії.

Нойгаммер. 30-й полк (2-й Галицький)

Коли ми приїхали до Нойгаммеру, нас розмістили в якомусь будинку з повибиваними вікнами. У кімнаті було дуже зимно, тому довелося шукати десь вугілля до печі, яка стояла посередині кімнати, але не було до неї палива. Наступних два тижні нам довелося працювати на різних роботах, і тільки 13 лютого 1944 р. кожного з нас приділили до якогось полку: мене — до 7-ї сотні 30-го полку (2-го Галицького), де командиром був тоді молодий офіцер-поручник Мирослав Малецький. Отже, я був на рахунку 7-ї сотні, але моїм безпосереднім зверхником був німець — адміністративний унтерштурмфюрер (хорунжий) Гарольд Гогаге. А до праці вводив мене підстаршина — німець, родом із Судетів, унтершарфюрер Дич, який знав чеську мову.

Це був час, коли кожному із курсантів належала кількаденна відпустка відвідати родину. Але у мене такої можливості не було. Зв'язок із родиною був уже перерваний, бо в березні 1944 року советські війська захопили східні повіти Галичини, серед яких Борщівський та Заліщицький. Тому я попросив на відпустку відвідати мою «кузинку» Марусю Москаленко і про це повідомив її листом. На моє здивування, вона мені написала, що господар не бажає, щоб я приїжджав до його дому. Але я вже мав дозвіл їхати і, зігнорувавши останню інформацію, таки виїхав із станції Заган на Берлін, де мені треба було перейти на Шлезієн Бангоф через славну вулицю Лінденгартен. Там я побачив, як страшно був зруйнований Берлін. Хідники завалені сміттям, уламками, тільки були прокопані стежки, щоб могли розминутися двоє людей. Я потрапив саме на повітряний алярм і мусив зайти до бомбосховища. Тут я вперше побачив ескалатори, які, як воно не дивно, функціонували зовсім нормально.

Десь близько 6 години пополудні я приїхав до Нінгаген, де працювала Маруся Москаленко. На потрібне господарство я потрапив саме в момент, коли вона йшла доїти корів. Побачивши мене, Маруся трохи не випустила відра з рук і запитала, чи я достав листа, в якому вона писала, що господар не хоче мене бачити і я матиму клопіт з ним. Дійсно, господар вийшов з хати і сказав мені забиратися з його подвір'я. Я йому сказав, що йду геть, але сподіваюсь, що в скорому часі повернуся назад. Так виглядала німецька гостинність.

Я вийшов на дорогу і дізнався, де можна знайти сільського вїйта, який мене прийняв дуже чемно. Я розповів йому, що приїхав відвідати «кузинку», а пан «Ім'ярек» не хоче пустити мене до хати.

— Ви знаєте, я з тим господарем маю постійно якісь проблеми, але ви не турбуйтеся, він мусить вас прийняти. Клопіт, що в нього нема телефону і я мушу дзвонити до його сусіда, але ми дамо собі з ним раду.

Він пішов до телефону, і до мене долітали уривки його розмови з господарем — він дійсно погрожував йому якимись небажаними наслідками, якщо не прийме мене з належною гостинністю.

Справа була неприємна, і я, повернувшись назад, іронічно запитав господаря, чи він мене прийме. Очевидно, заперечити той не

міг. Щоб не думав, що Маруся вчинила проти його волі, я показав йому листа, де вона написала мені, щоб не приїздив, але я зігнував остерогу і приїхав із приятельськими намірами. На жаль, мене тут зустріли ворожо.

Я там мав бути три дні, але по двох днях звідти виїхав. Тих два дні я даремно не сидів, а допомагав господареві в його роботі: переносив із ним замість Марусі якісь дерев'яні балки з одного місця на інше. Як для жінки, то була доволі тяжка робота. За той час Маруся допомагала господині в кухні. Нормально Маруся обідала разом з господарями, а тепер ми сідали снідати й обідати окремо — господарі собі, а ми з Марусею собі, хоча харчування було те саме. Коли я по двох днях у «гостях» повернувся назад до полку, вирішив щось у тій справі зробити.

Мій безпосередній зверхник з господарчого відділу, унтерштурмфюрер Гогаге, який був при штабі батальйону, дивувався, що я не використав своєї відпустки вповні. Коли я розповів йому про те, до якої роботи німці примушували Марусю та що хотів би їй якомсь допомогти, він порадив мені написати відповідну скаргу до батальйону, а звідти передадуть до полку і там, або аж у штабі Дивізії, розглянуть. Чи то щось допоможе — будемо бачити. Я так і зробив, і моя скарга опинилася в полковій канцелярії, де почали виправляти німецьку мову, але до виїзду на фронт все ще виправляли.

НАША СОТНЯ ВЖЕ ГОТОВА...

Виїзд на фронт

Був кінець червня 1944 року. У вишкільному таборі Нойгаммер, на Долішньому Шлезьку, закінчились формування і вишкіл української дивізії «Галичина». Все готувалось до виїзду на фронт. Народ метушився сюди і туди, одні виїжджали, як так звана «Форкоммандо», інші повертались із різних службових поїздок та відпусток. Перші частини вже навантажувались на залізничний транспорт, а решта полків, між ними і 30-й, залишили свої казарми й отаборились серед дерев поруч із ними, чекаючи своєї черги.

Для мене це був доволі прикрий час, бо саме два тижні перед тим я погодився заступати в обов'язках штабу і штабової сотні 30-го полку, щоб уможливити моему товаришеві Б. Богданові виїхати у відпустку. На додаток до більшого навалу праці в моїй 7-й сотні я ще мусив обслуговувати і штаб 30-го полку, де праці було удвічі більше. До полкової штабової сотні, як і до всіх інших сотень, приходили останні доповнення людей, яких треба було належно спорядити. Я не встигав давати собі ради через подвійні обов'язки, які мав виконувати як у полку, так і в 7-й сотні. Нарешті останнього дня перед виїздом Б. Богдан повернувся з відпустки, і я міг уповні віддатись справам 7-ї сотні, поладження яких вимагав від мене адміністративно-господарський старшина, унтерштурмфюрер Гогаге.

28 червня прийшла черга на виїзд 2-го куреня 30-го полку, який пополудні завантажився на черговий 38-й транспорт і під вечір покинув Нойгаммер-Заган, прямуючи на південний схід — на Бреслав, Опшельн, Краків і до Галичини. Транспорт складався з одного особового вагона, де примістився штаб 2-го куреня, кількох критих товарних вагонів для всякого військового в'язу і коней, та найбільше було відкритих вагонів, які везли наші обозні вози та стрільців.

Запала тепла літня ніч, і прийшов час на спочинок, але на сон нікому не збиралось. Темну голубінь неба освічували золото-сріблясті зорі. У всіх вагонах гомоніли притишені голоси і велись дискусії про невідоме завтра. Нічна тиша розляглась по обидва бо-

ки залізничної колії, тільки паровози транспорту чмихкали і пахкали, поспішно минаючи малі залізничні станції. Зупинялись ми тільки на більших залізничних станціях, і то на дуже коротко.

Надворі вже був ранок, коли ми зупинились на великому залізничному двірці Опшельн, де нам дозволили вийти з вагонів. Вздовж транспорту чекали вже жінки й дівчата в уніформах червоного хреста й роздавали теплий суп і чорну каву. По недовгій перерві пролунала команда сідати у вагони, засвистав кондуктор, і транспорт далі помчав уже прямо на схід через Горішний Шлезьк на Краків — Перемишль. Погода була чудова, і все вояцтво було задоволене, що, нарешті, скінчився вишкіл і вони їдуть сповняти своє завдання — боротись за рідний, за стрілецький звичай — на відтинок десь між Станиславовом і Коломиєю; але були якісь непевні вістки, що все ще може змінитися.

Нарешті ми проїжджаємо польськими землями. Ввечері ми у Кракові; тут невелика зупинка, і знову зупинка в Ряшеві пізно вночі. Тим часом небо помалу затяглось хмарами так, що ранок 30 червня, коли ми наближались до Перемишля, був уже сльотавий. Покрапував дрібний дощ. Перемишль ще спав, і залізничний двірець світив пусткою. Ми зупинились тільки на коротко, і вагонів не можна було покидати. Якось сумно робиться на душі, але це скоро минає. Потяг рушає далі, і ми минаємо станцію Медика, де наш транспорт очікував невеликий гурток з кількох осіб. Це, як виявилось, була персональна зустріч для команданта 7-ї сотні поручника М. Малецького. Але хіба ж це важно?

На наш відкритий вагон для пор. Малецького впала китиця чудових квітів, потяг скоро проминув станцію із родиною й приятелями пор. Малецького і прямував на північ. Надворі падав дощ. «Куди ми їдемо?» — раз-у-раз виринало питання. У цей час ми вже знали про другу можливість, а саме про відтинок фронту біля Бродів, але куди нас віз потяг у даний момент, цього ми ще не знали. Правда, якщо ми їхали б під Коломию, то могли їхати з Перемишля па Хирів — Старий Самбір і далі на схід. Але ми так само добре могли завернути у Львові на Станиславів. Це вже покаже зовсім недалеке майбутнє, тобто за кілька годин будемо знати. Зрештою, хіба ж це аж так важливо? Важно те, що їдемо в рідний край обороняти його.

Небо почало повільно випогоджуватись. Хмари розходились, і показалося ясно-блакитне українське небо. Наш транспорт доходив уже до Судової Вишні, коли на небі з'явився ворожий літак і почав кружляти над нашим транспортом. Потяг зупинився. Але літак, покружлявши трохи над потягом, зникнув за обрієм, і ми рушили далі на Львів. Нарешті ми у Львові, на головному двірці. Потяг знову зупинився, але на задніх рейках, і виходити з вагонів було заборонено, зокрема невільно було йти на перон. Паровози набрали води, і потяг знову рушив. Ось і Підзамче. Тепер уже не було сумніву, що ідемо на відтинок Броди. Перша непевність проминула, але в наших головах були ще тисячі плянів і непевностей і кожного вперто гнітила думка-питання: Як воно буде?

Небо знову густо вкрилось хмарами, і погода була непевна. Ось і станція Красце — ми повертаємо у напрямі Бродів. Перед заходом сонця вже були в Ожидові, там нам сказали вивантажуватись. Значить, ми вже якщо не на фронті, то бодай недалеко від нього. Але надворі було тихо, тільки знову пролетів якийсь літак. Заки ми вивантажувались, надворі вже падав перший сумерк. Ніде не чути жодного пострілу. Коли настав вечір, то всюди була така тиша, немовби це була не прифронтна лінія, а один із тих чудових українських вечорів. Але в душі був якийсь неспокій. Невже ж це сама свідомість того, що ми вже на фронті?

Серед своїх

Вивантажившись із вагонів, увесь курінь перейшов до ліска, найближчого до станції Ожидів, де кружляли вже літаки, і тому все відбувалось дуже обережно. По вечері обози 2-го куреня відділились від бойових частин, перейшли в бік села Заболотці й заночували в невеличкому присілку за Заболотцями. Я залишився на ніч у Заболотцях і першу ніч ночував на цвинтарі разом із ст. стр. Заболотним. Я пригадував собі, як не раз пізно ввечері переходив повз наш сільський цвинтар, і в мене мурашки бігали по спині, бо завжди приходили на думку всі ті оповідання і казки, які я чув чи читав про різних духів. Чим більше я підростав, тим менше вірив у ці духи, які опівночі кружляють по цвинтарі, а все ж близькість цвинтаря мене моторошила. І ось тепер маю спати на цвинтарі, і

найкраще місце, яке нам обом подобалося, було між двома гробами під крилатою вишнею.

— Ну що ж, — жартував я до Заболотного, — прийдуть духи відвідати нас чи ні?

— Духи ось цих покійників нам не страшні. Я боюся злих духів у живому тілі, зокрема тих, які носять червоні п'ятираменні зірки на своїх шапках, — відповів Заболотний.

Але на довгі міркування та розмови про духів не було часу. Ми простелили свої цільти на доволі ще вогку землю і полягали спати. Духи нас не турбували, і ми солодко переспали аж до ранку, коли нас збудила холодна роса. Ми обидва тряслись від раннього холоду, і треба було трохи порухатись.

На другий день бойові частини перейшли на визначені їм місця другої фронтової лінії, яку вони мали за завдання розбудувати. Полковий штаб примістився в Заболотцях. Обози усього 2-го куреня перейшли до села Кадовбищі (1 липня 1944 р.) й отаборились у селянських садах на краю села. Тільки тепер давалася нам узнаки замала кількість возів для перевозу всього сотенного виряду. Розложивши шатра, ми викопали ряд протилетунських окопів, і все вже виглядало гаразд. Крім браку возів, щонайменше по одному для кожної сотні, виявилось, що і наша кухня не має доволі баняків для задовільної обслуги розділеної сотні на польову і обозну частини. Вози нам обіцяли ще доставити, але баняків для перевозу теплої страви не обіцяли, а сказали у штабі організувати собі самим, а штаб заплатить кошти.

Через день-два усе стабілізувалось, хлопці вже мали докладно визначене завдання і виконували все дуже сумлінно. В міжчасі зав'язався контакт із місцевим населенням, яке доставляло чимало різних харчових подарунків, а були випадки, що у свята, як ось на св. Івана чи Петра і Павла, приносили обіди аж до самих окопів. Деякі вояки, які були родом із довколишніх сіл, діставали навіть дозволи на короткі відвідини своїх рідних. Усе це було можливе завдяки тому, що на фронті було спокійно, а Дивізія стояла у другій лінії, віддаленій приблизно на 20 км від першої. Для бойових частин поки що, за деякими винятками, бойового затруднення не було. Першим із усієї Дивізії, який почали застосовувати своє набуте військове знання, був курінь зенітної артилерії. Над розта-

шуванням Дивізії щодня перелітали советські розвідувальні літаки, і ними звичайно опікувалась наша зенітна артилерія, яка зайняла стратегічне становище на відтинку всієї Дивізії. І майже не було дня, щоб наші зенітники не стягнули бодай одного советського літака. Успіхи у поборованні советських літаків додавали відваги піхоті й артилерії, які нетерпляче ждали, коли й вони покажуть своє знання.

Населення, яке, самозрозуміло, привітало нас як своїх власних синів, запрошувало наших вояків до себе на всякі гостини. Цим найбільше користувалися ті вояки, які були в обозах по селах. Найгірше боліло українцям-воякам те, що німці, яких не бракувало там, жили в селянських хатах, а ми — у шатрах. Одначе українська гостинність надолужувала ці незручності, а це, в свою чергу, озлоблювало німців, бо вони недвозначно бачили, що їх трактують як небажаних гостей, а нас приймають з відкритою душею. Бували випадки, що господині варили обіди й виносили нашим хлопцям на поля, а німцям, які в них жили в хатах, давали не-радо тільки те, що мусили.

Одного дня мені треба було піти до села Чішки, і наш булавний, десятник Володимир Логаза, запропонував мені, щоб я поїхав конем команданта сотні. Той кінь застоявся в обозі і потребував тренування. Я сів на коня і поїхав навпростець курними дорогами до Чішок, проминувши окопані артилерійські гнізда, що розташувались вздовж другої фронтової лінії. Хлопці із гарматного полку чистили свої гармати та готувались до ймовірного наступу большевиків. Коли я наблизився вже до села, зустрів якусь середнього віку жінку, що несла в руках обід ніби для робітників у полі. Коли я заговорив до неї, вона врадувано відповіла мені: «Я так і думала, що ти, сину, наш хлопець із Дивізії. Ану, злізай з того коня та й пообідай».

Я не був голодний і, подякувавши за її гостинність, сказав, що щойно встав від обіду.

— Е, що ти мені говориш, що обідав. Із тої військової кухні? Вже ти мені не кажи, що там вам дають наїстися. Я ось тут несу цілий обід, може, десь стріну наших хлопців, щоб пообідали бідаки як слід.

— Але я дійсно не хочу їсти, — відповів я. — Нам тут на фронті дають їсти краще, ніж у Німеччині.

— Ну, то, може, хоч молока нап'єшся, воно таке смачне, холодне, я щойно з льоху його вийняла.

Молока я б радо напився, але мені треба було злізти з коня, що, зрештою, було легко зробити. Найгірший клопіт був сісти на нього, бо тоді він скакав як дурний і, щоб не показати перед жінкою, скільки клопоту маю, поки сяду на нього і візьму його в руки, вирішив я зрезигнувати із тої приємності.

— Слухайте, мамуню, — сказав я, — повірте мені, що я не голодний, але ось тут недалеко минав наші гарматні позиції, і хлопці, напевно, не відмовляться від вашого обіду. Нащо давати ситому, коли не бракує голодних?

— Ну що ж, як не хочеш, то Бог з тобою. Пошукаю я тих хлопців біля гармат, — відповіла мені жінка і пішла у вказаному мною напрямку.

Я рушив далі і думав над тим, як то приємно бути серед своїх людей на рідній землі.

Першого тижня нашого постою під Бродами сталась доволі неприємна історія, проти якої нас остерігав сотник Паліїв на зустрічі зі старшинами і підстаршинами перед виходом на фронт. Один із наших вояків із 7-ї сотні, який обслуговував скоростріл як другий стрілець, десь зник разом із своїм скорострілом та двома скриньками, заповненими скорострільними стрічками. Тут не було найменшого сумніву, що він міг піти тільки в одне місце — УПА. Випадок був дуже неприємний зокрема для поручника Малецького, який хоч-не-хоч мусив повідомити командантові куреня гавпштурмфюрерові Віттенмаєру. На щастя, Віттенмаєр був одним із тих рідкісних старшин вермахту, з числа приставлених до Дивізії, який ставився до українців не тільки прихильно, але і по-приятельськи. Тут не так ішлося про «дезертира», як про те, що це був перший випадок у всьому 30-му полку, а може й Дивізії, тобто про честь полку, зокрема 2-го куреня. Поручник Малецький доповів про цей випадок особисто, і, розуміється, командир куреня був дуже незадоволений та запитав, чи не можна б тому якось зарадити. У відповідь на це поручник Малецький попросив дати йому три дні часу, і він постарается, щоб «дезертир» повернувся назад до сотні. Безумовно, що його поворот, якщо можливий взагалі, то тільки за умови, що «дезертира» не покарають. Командир куреня згодився зачекати три дні із повідомленням випадку дезерції до пол-

ку. Через зв'язки, які поручник Малецький мав уже тоді з УПА, йому вдалося дістати «дезертира» назад до сотні так, як він її покинув, із скорострілом і двома скриньками амуніції. Хлопця за те ніхто не покарав, але він дістав догану від вищого командування УПА і від команданта сотні. У даний момент не було в українському інтересі як Дивізії, так і УПА, щоб хлопці дезертували з Дивізії. Це був перший і останній випадок дезерції у 30-му полку під Бродами.

Надя

Під час постою нашого обозу в Кадовбищах я мав чимало роботи із звітами за червень, який був більш завантажений через виїзд на фронт. Тепер я займався не тільки харчуванням, обмундируванням та грошовими справами, пов'язаними із людьми, а й мусив звітувати і за утримання коней, а також подбати про те, щоб сотня мала все, що їй потрібно навіть тоді, коли вище командування само не могло своєчасно тих речей забезпечити. Як я вже писав, доставити ще один віз пообіцяли нам у команді, але потрібного бодай одного великого баняка до кухні команда навіть нам не обіцяла, бо не мала їх на складі. Я намагався роздобути такий баняк у Кадовбищах, але і тут нічого не було. Мені порадили звернутись до великої молочарні в Дуб'ї, яке віддалене на яких 3—4 км від Кадовбищ, бо такі великі баняки від молока могли виконувати бажану службу. Була неділя (9 липня), і я вибрався ровером до Дуб'я.

Дорога, що вела до Дуб'я, була доволі широкою, але вкритою такими вибоїнами і засохлим від недавнього дощу болотом, що краще було їхати стежкою попри дорогу, яку втоптали пішоходи. Через кілька хвилин я наздогнав якесь молоде дівча, років не більше 18, яке йшло в тому самому напрямі. Воно було одягнене у злегка вишиту білу блюзку та білу з льняного полотна обтислу спідничку. Я зіскочив із ровера й почав розмову. Виявилось, це була інтелігентна дівчина із дуже приємним голосом. Називалась вона Надя і перебувала в Кадовбищах через вакації у своєї бабці. А тепер йшла до Дуб'я відвідати когось із своєї рідні і знала, де знаходиться молочарня, й готова була мені її показати.

Я запропонував їй місце на ровері, але вона відмовилась, кажучи: «Якщо вам не дуже спішно, тоді ми пройдемо до Дуб'я, бо во-

но і так недалеко». Це не було те, що я плянував, виїжджаючи із Кадовбищ, але хіба ж я міг відмовитись від такої пропозиції? Мені так приємно було із нею говорити, що я готовий був іти не тільки побіч неї, а поніс би її на руках. Дівчина щебетала, немов соловейко, про все і про ніщо, то я навіть незчувся, як ми опинились під горбом, наверху якого лежало село Дуб'є. Ось ми на горі, й дорога розгалужується на два боки, один шлях наліво, другий — направо. Надя сказала, що нам треба наліво, і я пішов. Село, чи, може, це був тільки якийсь його кут, було невелике. Ми йшли ще може яких 15 хвилин, і мені здавалось, що ми обходимо село довкола. Я озирнувся. Перед моїми очима відкрилась панорама села Кадовбищ і дорога, якою ми сюди прийшли. Ще кількадесят кроків і ми були на тому самому розгалуженні доріг, де Надя сказала, що нам треба наліво. Я дещо здивований подивився на Надю, але не сказав нічого. Надя усміхнулась.

— Ось вам і ваша молочарня, — сказала вона, показуючи на невеличкий будинок ліворуч.

— Дуже дякую, що ви послужили мені за проводиря, — сказав я. — Мені було дуже приємно у вашому товаристві. Прошу не гніватись, що забрав у вас стільки часу.

— Таке говорите, — защебетала Надя, — чого ж би я мала гніватись. Якщо мені не було б приємно у вашому товаристві, то я не водила б вас довкола села, а відправила б сюди. Ви ж самі бачите, що для вас була коротша дорога.

— Ще раз дякую, — відповів я і подумав, що це добра нагода замовити собі із нею ще одну зустріч. — Чи не міг би я з вами стрінутись, панно Надю?

Дівчина задумалася, а по хвилині сказала:

— Сьогодні це неможливо, бо я повертаюся аж у понеділок. З іншого боку, в Кадовбищах повно німців, і бабця не пускає мене на дорогу, а коли б і пустила, але побачила, що я говорю з вояком, от дістала б я від неї.

— Може, ваша бабця не дозволяє вам говорити із вояками-німцями з вермахту, а інакше поставиться до мене, українського вояка.

— Ну, нічого, — сказала вона рішуче, — якось воно буде. Домовимось на понеділок десь під вечір, коло заходу сонця. Чи добре?

Я без жодних передумов погодився.

— Тоді чекайте мене десь, скажімо, близько 7 години ввечері (пізніше бабця не дозволяє) на моїй вулиці, — і вона описала мені місце нашої зустрічі. На прощання подала мені руку і пішла.

Я стояв і дивився їй услід. Надя ще раз оглянулася, помахала кокетливо своєю малою рукою і зникла на тому самому закруті, звідки ми прийшли. Тільки тоді я пригадав собі, чого прийшов до Дуб'я, і повернув на подвір'я молочарні. Управитель прийняв мене дуже ввічливо, хоч це була неділя. Я домовився з ним про все, що було треба, але який був вислід нашої розмови, я вже не тямлю. Знаю тільки те, що я говорив про баняки, а думав про Надю. Управитель показував мені все, що мав на складі, але я всюди бачив русяву круглолицю дівчину з усміхненими очима, в гарній блюзочці та в обтислій полотняній спідничці.

Повертаючись до Кадовбищ, я думав про завтрашню зустріч. І чим більше я про неї думав, тим більше вона здавалась мені дуже далекою і майже недосяжною. Мені хотілось, щоб та сьома година вже була не завтра, а таки сьогодні. Нарешті я був знову в курінному обозі і, коли смеркло, вийшов пройтись. На вулицях був рух, як звичайно бувало в українських селах. Крутились самотньо німецькі вояки, тут і там стояли гуртки селян, хлопців і дівчат, які або обговорювали становище на фронті, або розмовляли з нашими вояками, які належали до обозу. Я вийшов до села з наміром шукати вулицю, на якій мала б жити Надя і де я мав із нею зустрінутись. Знайти ту вулицю було неважко, бо вона зараз недалеко від центру села йшла дещо під горб понад якийсь рів чи потік, що ховався у тіні густопорослих дерев. Моїм компаньйоном був Заболотний, який уже перед тим був у якійсь хаті, де гнали, як він казав, добрий самогон, і ми пішли в тому напрямі. Хтось чекав уже перед тою хатою, і нас запросили всередину. Посередині кімнати стояла вся машинерія, потрібна для продукції самогону. Ми посідали на малих стільцях і говорили про Дивізію, про фронт, ну і про большевиків. Незабаром нам дали покуштувати ще гарячого самогону, але він мені не смакував. Ми мусили скоро повертатися до обозу або когось стрінути на вулиці з наших, хто знав «пароль». Як тільки ми вийшли на головну дорогу, навпроти нас їхав ровером посланець, який розшукував нас, кажучи, що обоз має негайно

виїхати із Кадовбищ. Ця вістка приголомшила мене, бо вона розвіювала усі мої мрії про завтрашню зустріч із Надею. Це означало, що я вже не побачусь із нею, бо навіть не знав її прізвища. «А якби і знав, то хіба це мало б якесь значення?» — поставив я сам собі питання.

Нарешті ми в обозі. В. Логаза ходив сюди і туди, дивився на кожний віз, чи все укладено, і лютився, бо не міг усього зібрати на вози. І так дещо треба було залишити бодай до наступного дня таки тут на старому місці. Тепер виявилось поза всяким сумнівом, що нам треба було ще одного воза на фураж для коней. Остаточо кілька міхів оброку, п'ять запасних коней, які належали усьому куреню, а також і кінь команданта сотні залишаться ще в Кадовбищах, а весь обоз переходив на нове місце — до Королівки біля Кутів. Разом із тим добром залишився я та ще два вояки. На другий день була моя черга їхати на розташування 7-ї сотні, щоб виплатити гроші і розділити фронтову пайку тютюну, солодоців та горілки поміж вояків. При цій нагоді я мав забрати вже і коня для сотенного команданта. Полагодивши всі справи, які мені належало у «Гефехтсштанді» 7-ї сотні, я мав повернутися назад до Кадовбищ із тим возом, на якому були товари, призначені для сотні, і організувати перевезення фуражу до обозу в Королівці.

Усе складалось якнайкраще для мене. Це означало, що ще існує можливість бодай побачитись із Надею, бо про довшу зустріч не могло вже бути й мови за даних обставин. І так я заночував у Кадовбищах, тим більше, що до ранку вже й так було недалеко.

Курінні табори від'їхали до Королівки вже добре по півночі, а нас шістьох з 7-ї сотні, включно з польовою кухнею та двома кухарями, залишили в Кадовбищах.

На другий день польова кухня і віз з різними товарами, призначеними для фронтової частини, разом із двома кухарями та з моїм помічником вибрались до командного пункту 7-ї сотні, який був біля цвинтаря у селі Заболотці. Перед нами було сім-вісім кілометрів битої дороги, яка провадила з Кадовбищ прямо на північ і перед селом Висоцьким повертала на північний захід у бік села Заболотці. Погода була чудова. На ясно-блакитному небі жодної хмаринки, й передполудневе сонце припікало чимраз більше. Правда, ми не поспішали, бо не було потреби. Довкруги шуміли

лани майже стиглого збіжжя. Приїхавши до Заболотців, ми напоїли коней у тіні крислатих дерев і, перейшовши через село північним краєм, повернули праворуч попри цвинтар та незабаром були в сотенному бункері. Командант сотні поручник Малецький вирішив, що пайки будуть роздаватися під час обіду. Ми мали ще трохи часу, і я вибрався до самого розташування наших стрільців. В окопах панував добрий настрій, хоча хлопці нарікали на те, що вони при розбудові окопів почуваються не вояками, а звичайними робітниками. Бойова частина сотні мала в той час понад 90 осіб — стрільців, підстаршин та старшин. Між ними був єдиний підстаршина німець — унтершарфюрер Рене, сам баварець, який дуже не любив пруссаків. Він зжився з хлопцями настільки, що вони трактували його як одного зі своїх. А роботи при будові окопів було чимало, бо на 7-му сотню, до якої була приділена одна чота важких скорострільів 8-ї сотні, припало майже півтора кілометра довжини фронту, лінія якого проходила горбками, а самі окопи будувались зигзагом. Це збільшувало їх довжину, мабуть, удвоє. Крім самих окопів, будувались також і бункери, які вимагали великого вкладу праці. Хлопці раділи з того, що відділи зенітної артилерії, розміщені у стратегічних місцях вздовж усього полку і Дивізії, раз-по-раз збивали большевицькі розвідувальні літаки, чим підносили настрій серед піхотних полків.

Сонце вже добре завершило на захід, коли ми залишали сотенне розташування. Польова кухня поїхала через Заболотці і Чішки до курінного обозу в Королівці, а я зі своїм помічником і фірманом — до Кадовбищ, щоб забрати звідти залишений нами фураж та п'ять запасних коней. Я весь час комбінував так, щоб можна було побачитись із Надею. І це мені вдалось, бо поки ми приїхали та склали частину фуражу на віз, було вже по шостій годині. Я скористався із цієї нагоди і пішов до села тоді, як хлопці вже докінчували роботу, пообіцявши перед восьмою повернутися.

Я вибрався до Кадовбищ і пішов прямо на умовлене місце. Мав на собі весь військовий виряд, за винятком наплечника та протигазової маски, а тому що шолом мені заважав, бовтаючись на поясі, я надів його на голову. Нарешті я опинився на вуличці, яка вела до господарства, де жила Надя, і почав проходжуватись вгору та вниз, очікуючи дівчини. Мені не довелось довго чекати, бо Надя, як на

диво, вийшла вчасно. Я не знав, що з собою робити, чи підійти їй назустріч, чи почекати, аж вона зрівняється зі мною. Я вирішив не підходити, але, спершись спиною на поруччя, що відділяло вуличку від стрімкого берега, покритого густим заростом кущів та бур'янів, ждав.

Надя зійшла вуличкою вниз попри мене і, навіть не глянувши в мій бік, проминула мене. Я чекав, що буде далі, а вона, дійшовши аж до головної дороги, глянула в один бік і в другий, а потім на годинник і почала повільно повертатися назад. Я глянув на свій годинник — була точно 7-ма година. Уважно слідкував за її рухами та поставою. Надя була одягнена в ту саму білу полотняну спідничку та в іншу вишиту блузку. Вона знову пройшла попри мене, немовби там стояв не я, а якийсь нерухомий дерев'яний стовп. У мене серце почало битись, як у спійманого горобця.

— Ви когось шукаєте? — запитав я, коли вона проминула мене.

Надя припинила хід, глянула на мене, ніби ніколи мене перед тим не бачила, а я всміхнувся.

— А бодай вас, — промовила вона, — я ж вас не впізнала. Навіщо ви насадили той баняк на голову? Скиньте його, бо ви в ньому дуже суворо виглядаєте.

Я не застопорився над тим, що ось це мале дівча, яке мене побачило вдруге, вже відразу дає мені накази, як я маю одягатись, — мені, воякові! Але цей наказ здався мені таким невинним, а рівночасно чомусь більш авторитетним, ніж наказ мого сотенного команданта. Я без протесту зняв шолом і надів на голову свою польову шапку — «пиріжок».

— О, тепер ви виглядаєте собою, і мені так більше подобається, — сказала вона якось по-дитячому, наївно. — Але чому ви в тому баняку та в такому дивному мундирі? — показала вона на мою маскувальну уніформу. — Ви ж так виглядаєте, немов були б уже такі на фронті.

— Це маскувальна уніформа, і її носять усі наші хлопці на фронті. Я сьогодні прийшов на нашу домовлену зустріч, тільки щоб поговорити з вами, послухати ваш голос і сказати, що нашу частину перевели з вашого села. Я стою перед вами лише завдяки збігу обставин, щоб попрощатись з вами, бо я негайно мушу відійти до своєї частини.

— То ви навіть до нашої хати не зайдете? — запитала здивовано Надя. — Бабця казала просити вас на вечерю.

— Я з найбільшою приємністю пішов би з вами на вечерю, але це неможливо. На мене чекають хлопці, готові до відходу. Я — во- як і не можу робити, як хочу, але так, як наказують. Правда, я до вас прийшов без наказу тепер і ще прийду, як дозволите та буде на це відповідна нагода. А тепер я мушу йти.

— Так скоро? — промовила Надя, немов до себе. — Шкода.

Я чувся доволі ніяково. Мені хотілось пригорнути до себе те чорнобриве дівча й поцілувати кріпко і довго. Одначе я побоявся, що в неї залишиться від нашого коротенького знайомства якийсь гіркавий посмак, що я нахаба.

— Мені було дуже приємно зустрінутись з вами і дуже прикро розходитись, не маючи змоги навіть поговорити з вами. Я вдячний вам, що ви не відмовили мені в сьогоднішній зустрічі. Даруйте, але чи... чи можна вас на прощання поцілувати? — запитав я і чомусь у той самий момент подумав: «От і дурак з мене! Хто ж дівчину питає, чи можна поцілувати?» Але питання вже було поставлене. Щоб якось вийти з тієї ситуації, я обняв дівчину за стан і пригорнув до себе. Вона мовчала і не опиралась. Я глянув їй в очі і нахилився до її рожевих і запашних уст. Того поцілунку я не забув до сьогодні.

Час летів, і я мусив прощатись. «Я мушу йти», — сказав і завважив сльози в Надиних очах.

— Я ще загощу до вас, — сказав на прощання. При кінці вулички оглянувся. Надя стояла і дивилася мені вслід. Вона помахала мені, а я відповів їй знаком поцілунку. Почуття приємності та туги чергувались у моїй душі. Мені пригадалась стрілецька пісня: «Як з Бережан до кадри...»

Тут зайве згадувати, що я в своєму житті вдруге не побачив чорнобривої Наді. Проте не раз бачив її у своїх мріях — у білій обтислій спідничці та вишиваній блузці. Вона з'явилась у моєму житті тільки на мить і зникла, як метеор, залишаючи за собою непроминальний спомин — останній приємний спомин з нашої рідної землі. Він теплом жеврів у темноті сірої буденщини вояцького життя напередодні небувалих і жорстоких переживань, яких нам доля-мачуха не пощадила.

В дорозі на фронт

Коли я повернувся у сад, де ще вчора гомоніли голоси вояків обозу 2-го куреня, там тепер було тихо і пусто. Тільки прямокутні рівчаки та потоптана трава лишили знаки по шатрах та обозах. Мої хлопці вже були готові до від'їзду. Коні були запряжені до перевантаженого воза. Погонич сів на віз, і коні рушили. Один із п'яти запасних коней, прив'язаний до воза, повільно ступав за ним. З інших коней мій товариш забрав одну пару, а друга залишилась мені. Замість провадити коней пішки, як співається у пісні «Лугом іду, коня веду...», ми посідали на неосідланих коней, бо краще їхати, ніж іти. Але це не завжди правда.

Я сів на коня без жодного клопоту. Але як тільки опинився на його хребті, він, немовби його гедзь укусив, почав скакати й виводити якийсь несамовитий танок. Я намагався його втихомирити, але кінь не піддавався, бо не був загнзданий. Злізти з нього було небезпечно, бо він міг міцно врізати копитом, як пише книжка. Мій товариш спочатку сміявся вголос, але скоро переконався, що тут не жарти, і повернув своїми кіньми до мене. Та коли в сутінку вечора він зблизився до мене, то ще більше почав реготати, а мене обливав холодний піт. Мені здавалось, що мене тут не «гостра куля, але копитом вб'є кобила».

— Який чорт висадив тебе на мула? — запитав мій супутник, насилу стримуючись від сміху. — Хіба ти не знаєш, що на мулах не можна їхати, бо він не для їзди верхи?

— А звідки я мав знати, що це не кінь, а мул? — запитав я здивований. — Я ніколи перед тим мула не бачив і тепер не бачу між ним і конем різниці.

Мій товариш допоміг мені злізти з мула та пересісти на коня і при тому дав мені першу лекцію, що таке мул, а що кінь. Надворі вже була темна ніч, коли ми, нарешті, дістались до Королівки, де на нас нетерпеливо чекав наш булавний В. Логазя.

Королівка була перед військовою польською колонією, від якої тепер мало що залишилось, за винятком гарних живоplotів уздовж дороги, що провадила до села Кути, віддалених на кілометр на південь. Через те комунікація з тим селом була важча, ніж у Кадовбищах.

У вівторок, по службі, ми, гурт вояків, вибрались подивитись на село Кути зблизька та зав'язати знайомства. Це сталося для нас доволі легко, бо відразу при вході до села зустрілись із місцевими хлопцями, які забрали нас трохи попразникувати. Ми весело провели вечір і на прощання одержали всі разом і кожний окремо запрошення прийти ще й на другий день відсвяткувати Петра і Павла. Ми, розуміється, від запросин не відмовились.

У нас є приповідка, яка каже, що «не все в середу Петра», але в цьому році Петра і Павла було таки в середу. Погода була не дуже стійка, бо раз-по-раз небом просувалися важкі чорні хмари і падав дощ.

У середу, під вечір, я скоро переодягнувся у вихідну уніформу і разом із гуртом інших вояків збирався йти до села. Свою робочу уніформу разом із портфелем я кинув недбало на віз із сотенною запасною уніформою. По дорозі зайшов до шатра бунчужного, щоб сказати йому, що йду до села, і тут мені вручили листа від Данки Т. зі Стрия. Прочитавши листа, я заховав його до нагрудної кишені і вийшов. Але до села ми вже не дійшли. На півдорозі наздогнав нас ровером посланець і сказав, що ми мусимо негайно повертатись, бо вози цієї ночі відходять, і всі вже пакуються. Не було ради, й ми вернули назад.

На мене пакинувся мокрим рядом бунчужний Логаза, дорікаючи, що кожний раз, коли приходить алярм, мене немає на місці, і він мусить опікуватись не тільки своєю канцелярією та обозними справами, але й усім тим барахлом, яким завідував я. Я нічого не відповідав, бо воно, дійсно, так сталося вже вдруге впродовж останніх чотирьох днів, хоча я ніколи нікуди не йшов без його відома.

У першу чергу я хотів переодягнутись, але своєї робочої уніформи вже не міг знайти; вона була десь між уніформами сотенного запасу. Я, хоч-не-хоч, залишився в вихідній уніформі тільки з військовою книжкою в кишені, бо всі мої документи спочивали, мабуть, на купі запасних уніформ. Вантажитись було нелегко через брак возів, на які ми наклали стільки вантажу, що коні ледве могли тягнути. Вози були навантажені, як у нас кажуть, під рубель.

Згідно з наказом, 30-й полк міняв свою дислокацію, і сотні не могли перенести свого запасу амуніції, тому обози мусили підтягнутись ближче до окопів, щоб забрати залишок амуніції. Вже було добре по півночі, коли ми вирушили в сторону Заболотців, а як прибули на оз-

начене місце, надворі вже почало зоріти. Нашої сотні ще не було, і нам довелось чекати на неї. Тому що ми не мали порожнього воза на амуніцію, прийшов наказ залишити у придорожньому рові запаси наших уніформ, наплічники та білизну, а на той віз покласти амуніцію. Пізніше це все мали підвезти нам полкові вантажні автомашини.

Десь там, де вставало вранішнє сонце, гуділи гармати. Спокій на відтинку Бродів закінчився, й Дивізія готувалась до бою. Незабаром прийшла наша бойова група і, здавши свій надлишок амуніції, вирушила у напрямі села Підгірці курними дорогами. На сході більшав червоно-жовтий круг сонячних променів. Настав новий день, і 30-й полк вирушив першим на фронт — у бій.

Ми скоро з'їхали з головного шляху Заболотці—Кадовбиці на курну дорогу, прямуючи на південь у бік села Підгірці. Коні важко тягнули перевантажені амуніцією та всяким військовим добром вози. В короткому часі розпливлися багряні промені на східньому небосхилі, й на погідно-блакитному небі з'явилось вранішнє липнєве сонце. Тут і там сюрчали коники, весело зустрічаючи новий, повний невідомих ще пригод, день 13 липня 1944 року. Праворуч від нас спокійно вставало до денного життя гарно розташоване село Кадовбиці, в якому залишилась Надя. Чи зустрінусь я ще з нею?

Було десь біля 10 години ранку, коли ми наблизились до північного боку села Підгірці, долішня частина якого — це українське село, а горішня — невеликий кут довкола замку, замешканий здебільшого поляками. Нам треба було дістатись до горішньої частини Підгірців, куди проходив головний шлях. Щоб зійти на горб до головного шляху, треба було проїхати невеличкий, але прикрий горбок польової дороги. Заки ми дійшли до цього горба, 1-й курінь нашого 30-го полку вже зробив першу спробу дістатись наверх, але безуспішно. Стрімкий горбок та вузька доріжка утруднювали доступ для важконавантажених возів. Довелось розкопувати доріжку та допомагати коням витягнути вози на гору, але й цього було замало, і треба було витягати вози четвірею. Це все затримувало просування 30-го полку. Скоро долучились ще й бойові частини, які полями прямували окремими групами в бік Підгірців. Робилось невимовно жарко. Із коней та вояків струменями лився піт, й докучала спрага. Хто не був зайнятий при розкопуванні дороги, той ховався у тіні придорожніх кущів і молодих де-

рев. Але незабаром на дорозі з'явилися молодіці й дівчата з повними збанками холодного квасного молока і щедро вгощали вояків. На місце спорожнілих збанків з'являлись усе нові. Це українське село вітало своїх вояків і намагалось допомогти чим хата багата.

Заки цілий полк дістався на головний шлях, сонце стояло вже в zenіті. Був полудень. 1-й курінь розташувався вздовж головного шляху, а 2-й — на замковому подвір'ї, де ми мали одержати наш обід. Кухарі ще не були готові з обідом, і ми звернули увагу на величний замок, що гордо стояв саме проти нас. Ця гарна будівля — твір відомого в Україні французького архітекта Бопляна, який, будучи на службі у польського короля Володислава IV, збудував у 1639 р. на Дніпрі славу фортецю Кодак, а в 1635—1640 роках — ось цей замок для панів Конецьпольських. Цей самий Боплян — автор відомого опису України французькою мовою, що з'явився вперше у 1650 році, вийшов кількома виданнями та був перекладений на англійську, німецьку, польську та московську мови, також є автором першої мапи України в 1639 році, що вийшла друком у Данцігу в 1654 році. Щоправда, цей замок був перебудований у кінці того ж XVII ст., але все ж таки він, Боплян, поставив його перші фундаменти, і через те як розташування замку, так і його головні характерні прикмети є його твором.

Головні двері до замку були відчинені, і ми увійшли до просторого замкового vestibюля. Направо була велика зала, яка мала вигляд приймальні для гостей. Тут, у цьому замку, часто перебував польський король Ян III, Собеський разом із своєю дружиною французенкою Марисенькою, до якої щодня йшли гінці з його любовними листами, коли він перебував у поході на турків, визволяючи з їхньої облоги Відень у 1683 році. В одному із кутів цієї зали стояли покинуті і полинялі старі бойові прапори. Звідки і як вони сюди потрапили, нам невідомо. Колись тут, мабуть, були ті, які вміли розповісти історію цього замку, які знали, що то за прапори, але тепер тут була пустка. Багато чого бачив цей замок на своєму віку. Тут, у цій приймальні, гостювали колись і козацькі послі, включно з польським ставлеником гетьманом Михайлом Ханенком, а на його подвір'ї іржали козацькі степові коні.

Але нам не довелось оглянути всього замку, бо інші двері були замкнені, і ми вдовольнилися тільки оглядинами vestibюля та

приймальної зали, із вікон якої було видно розлогі поля та замаєні зеленню українські села.

Замковим подвір'ям пронісся пронизливий звук свистка, який став невід'ємною частиною вояцького життя: свисток будив вояків, сповіщав про снідання, обід і вечерю, кликав на збір і повідомляв про нічну тишу чи навіть і бойовий наступ на вправах чи на фронті. Цим разом свисток кликав на обід. Свистки були приємні й неприємні, залежно від того, що вони сповіщали. Цим разом звук свистка був приємний, бо він кликав на обід. Усе вояцтво сотні стало біля польової кухні з відкритими їдунками, чекаючи на свою чергу. Сотенний кухар уже стояв у білому фартусі й розділяв, немов мама дітям, обід.

Було вже, мабуть, біля першої години пополудні, й хлопці зручно порозлягались поміж крилатими деревами замкового подвір'я, коли з висот небесної блакиті щось загуло і високо-високо над нами з'явився якийсь літак. Чий це був літак — цього ніхто не знав, але тому що впродовж нашого перебування у другій фронтівій лінії ми бачили тільки большевицькі літаки, то не було сумніву, що і цей був ворожий розвідувальник. Вслід за цим прийшов наказ вирушати далі в дорогу у східньому напрямку по шляху Підгірці — Сасів.

Дорога проходила, мабуть, із кілометр чистим полем, а там розгалужувалась прямо на схід на Сасів і на південь у бік місцевости Олеська. Наш полк просувався прямо на захід через ліс на Сасів, і 1-й курінь уже заховався був серед дерев лісу, коли ми з невідомих причин затримались. 2-й курінь зупинився саме при вході до лісу, який починався тут якимись невеликими кущами, зокрема на південь від дороги. Спочатку здавалось, що це тільки якась зупинка на хвилину, але почали минати не тільки хвилини — цілі години, а ми все ще стояли на місці. 1-й курінь — на дорозі в лісі, а ми серед чистого поля, і тільки придорожні дерева давали трохи тіні, під яку наші конюхи повмощували свої вози з кінями, котрих немилосердно обсідала мушва. На небі не було ані хмаринки, й липнече сонце змушувало вояків також шукати холоду. Вояки порозсідалися у придорожніх ровах, у тінистих місцях і чекали, що буде далі. Кожний намагався довідатися, чого ми стали і то серед поля, але ніхто не міг дати на це відповіді.

Раптом на ясно-блакитному небі з'явилися два літаки, які, побачивши військову валку, почали кружляти над нами. Цим разом не було сумніву, що це большевицькі літаки, бо летіли вони так низько, що можна було бачити червоні п'ятираменні зірки на них. Старшини дали наказ розсипатись по полю, на якому дозрівали жита та пшениці. На шляху залишилися тільки вози, на яких найбільше було таки різного роду вибухових матеріалів. Одна група з 8-ї сотні важких скорострільів розставила свого скорострїла в кущах на краєчку лісу й намагалась позбутись непроханих гостей скорострільними серіями вогню. Здавалось, що це допомогло, бо літаки скоро зникли за верхів'ям дерев лісу. Але незабаром з-за лісу зовсім непомітно пролетів низько-низенько ворожий літак і посипав вогнем із бортової зброї на скорострільне гніздо та дорогу, на якій стояли вози. Заторохкотів наш скорострїл, але ворожий літак і не думав утікати. Він зробив ще одно велике коло над нами і спустився саме над скорострільним гніздом, яке намагалось його збити безперервним вогнем. Раптом наш скорострїл замовк, і большевицький літак зник за обрієм лісу. Але цим разом він доконав своє, бо, як виявилось, скорострільник був поранений, а перший стрілець із обслуги вбитий. Так само був поранений стрілець Іван Кулик із 7-ї сотні. Вбитого вояка так і поховали там під лісом недалеко від села Підгірці.

Ця подія викликала пригноблене враження, тому що смерть стрільця була вислідом безглуздя командування полку, яке замість заховати увесь полк у лісі й там чекати на подальші накази, залишило 2-й курїнь на відкритому терені, немовби полк був не у фронтовій полосі, а на прогулянці. Це й викликало серед стрільців підозру, що в нашому командуванні щось не так, коли воно не може передбачити навіть найбільш можливих випадків.

Щойно, коли землю огорнула повністю вечірня темрява, ми вирушили далі в дорогу в бік Сасова. Ми просувались чомусь дуже повільно крутою дорогою через ліс, який тягнувся доволі довго. У міжчасі бойові частини відділились від тросів* і пішли лісами на місце свого призначення. Надворі починало світати, коли ми переходили через заспаний ще Сасів. Назустріч нам надходили

* Мабуть, вояки адміністративно-господарчої сотні. — *Ред.*

німецькі частини вермахту разом із своїми величезними танками — «тиграми». Вони заледве могли розминутися з нашою валкою на не дуже широкому гостинці. Ми з цікавості розпитували про фронт, чи далеко він та яка там ситуація. На наші запити ми діставали звичайно дуже ляконічну відповідь, що фронт недалеко і він є всюди. В той час ми не могли зрозуміти того твердження і тільки пізніше узнали його дійсне значення.

Через ніч небо почало затягатись хмарами й заповідався хмарний, якщо вже не дощовий, день. На самому початку села Колтівська Руда наші троси завернули наліво й незабаром отаборились у молодому сосновому ліску недалеко від села. Командантом тросів 2-го куреня був господарчий старшина унтерштурмфюрер Г. Гоґаге, а його заступниками адміністративний підстаршина курїнного штабу унтершарфюрер Дітч та його помічник, також німець, інвалід на ліву руку, штурман Кречмер. Дітч походив із Судетів і знав добре чеську мову й тому міг порозумітись із українцями.

Перший бій

Зранку почав падати дрібний сльотливий дощ, а згодом із-за хмар почувся гук літаків — большевицьких розвідувальників, які час від часу спускались низько над верхів'ями дерев й обстрілювали ліс із бортової зброї. Цим разом, однак, вони не зробили нам жодної шкоди, але такі нальоти повторювалися раз-по-раз аж десь до 3—4-ї години пополудні. Наші вози й коні були належно заховані серед дерев та прикриті зеленими галузками. Єдиним розпізнавальним знаком, що хтось стояв у тому лісі, були наші польові кухні, які готували обіди для своїх сотень і через те постійно диміли. В кожному разі ми не могли виходити з лісу, щоб не виказати нашого місця таборування.

Здалека з-за лісу доносився до нас гуркіт розривів різного роду стрільень та гранат, що вказувало на постійні бої. Наш зв'язок із бойовими частинами не був налагоджений, і ми не знали, що діється на фронті. Перед полуднем кухня виїхала до фронтової лінії з обідом для бойової частини, і ми вже нетерпляче очікували її повернення, щоб дізнатися про новини із поля бою. Десь уже добре пополудні до тросів прийшов один стрілець із 7-ї сотні і заявив, що 7-ма сотня розбита, а командант сотні поручник М. Малецький убитий.

— Усе пропало, — говорив він. — Сотенний загинув. Уша Рене загинув. Цілу сотню оточили большевики й вибили до ноги. Я, мабуть, один-єдиний, хто вийшов із того пекла живим.

Вістка приголомшила усіх. Не хотілося вірити, що з усієї сотні молодих і здорових хлопців не залишився ніхто, загинувши першого дня перебування на фронті. Бунчужний Логаза хотів докладного звіту, як дійшло до такого трагічного кінця. Він намагався дошукатись правди у словах стрільця. Стрільцеві дали негайно їсти, і він трохи отямився та почав розповідати пригоди сотні від хвилини приходу на фронт.

— Коли наша сотня по цілонічному марші прийшла до окопів, там німців уже не було, ми зайняли окопи самі, й за винятком стійок* все заснуло від великого змучення, бо ж це була друга ніч, коли не було вже змоги виспатись. Рано-вранці на нас почали наступати большевики, але ми їх відбили, й вони залишили поле бою, кинувши все своє військово майно. Дехто кинувся швидко забрати собі якусь здобич, як автоматичний пістолет «фінку», «максима» та інші частини військового виряду червоноармійців. Але тоді ж нашу сотню заатакував якийсь інший большевицький загін, який нас оточив, і ми мусили йти в рукопашний бій. І в цьому бою я на власні очі бачив, як згинули поручник Малецький та унтершарфюрер Рене. Загинуло багато наших хлопців, а решта, мабуть, потрапила в большевицький полон. Я якимось чудом вирвався звідти живий і здоровий, — закінчив своє оповідання стрілець.

Незабаром з'явився заступник коменданта тросів унтершарфюрер Дітч, якому переповів усю історію Логаза із своїм власним коментарем, що те все виглядає йому як перебільшення. Дітч був непоганий чоловік і дуже людяний, але часом він також виявляв свою віру у вищість німецької раси. Однак тепер, почувши, що горді сини III Райху відступили із фронту, заки ще їм прийшла зміна, дещо змішався. Коли Логаза закінчив йому доповідати про перебіг бою згідно із розповіддю згаданого стрільця-фронтвика, він міняв раз-по-раз колір обличчя і не міг відповісти нічого, так мовчки й відійшов.

* *Стійка* — варта. — *Ред.*

У пополудневі години дощ ушух, і не було уже ворожих нальотів, але вістки з фронту не впливали на піднесення настроїв. У кожного снували думки про своїх приятелів і товаришів, які були в бойовій частині.

Тільки надвечір до обозів повернулась кухня з одним малим візком-однокінкою для перевозу амуніції, яким управляв стрілець П. Бідула. На возику лежав поранений поручник Малецький, а біля кухні — також поранений німець Рене. Стрільці, які йшли з кухнею до фронтової лінії, підтвердили вістку, що не тільки 7-ма сотня, але цілий 2-й курінь розбитий, навіть, можливо, цілий полк. Але аж так трагічно не є, як це представляв згаданий стрілець. Щоправда, до обіду не зголосилась навіть і половина сотні, зате прийшли хлопці з інших сотень, але, можливо, й наші хлопці десь тимчасово затримались при якійсь сотні полку. Зрештою, сам факт, що командант сотні і командант третьої чоти не загинули, а тільки були поранені, вказував на те, що перша вістка була надто трагічно передана. Однак не було причини й на великий оптимізм. Обох поранених перенесли на приготовлений віз, а від них самих довідатись не можна було нічого. Скоро після того стрілець П. Бідула вирушив із ними в бік Золочева, щоб передати їх до перев'язочного пункту, а затим до шпиталю. На швидкий їх поворот до сотні не можна було надіятись. Поручник Малецький був поранений пострілом із автомата в ліву руку та лівий бік тулуба, а десятник Рене — в ногу.

Настав вечір, а за ним — темна, глуха ніч, коли до тросів наспів наказ відступати назад у бік Сасів — Підгірці. Першою місцевістю, через яку ми проходили, була Колтівська Руда, яка палала у вогнях, спричинених ворожими нальотами. Вогненні язики переносились легким вітром із даху на дах. Горіли хати й стодоли, стайні й обори, тріщали охоплені вогнем сволоки і з гуком падали на землю, розсипаючи мільйони іскор, які вітер розносив далі на будинки, які поки що вціліли від ворожих нападів. Це були жнива кровожерливої і нищівної війни. Гасити вогонь не було кому, бо ніде не було жодної живої душі, видно, що селяни заховались, де хто міг, залишаючи все своє добро напризволяще.

Ми відступали серед темряви ночі. Дійсного команданта курінних тросів, унтерштурмфюрера Гогаге, не було, його заступ-

ник унтершарфюрер Дітч не міг отямитись і, куди не ходив, усе повторював одну і ту саму фразу: «Алес іст ферльорен, алес іст ферльорен!»*, а штурман Кречмер, який мав йому допомагати, не міг нічого порадити в цьому чужому йому краю. Він тільки водив до-вкола своїми переляканими очима і, коли до нього хтось звертався, то незалежно від змісту питання постійно повторював, немов у сні, свою улюблену фразу: «Ах зо! Ах зо!» Силою обставин команду над обозами перебрав бунчужний 7-ї сотні десятник Володимир Логаза при допомозі бунчужного із 6-ї сотні десятника Мацькова.

Відступ обозів був повільний. Ніч була така темна, що нічого довкола не було видно — тільки на віддалі кількох кроків сіріла смужка дороги, а під ногами шарудіння камінців вказувало, що ми ще на головному шляху, а не десь на полях. Зате, час від часу, високо в небо злітали большевицькі освітлювальні ракети, які, долетівши до визначеної висоти, звисали в повітрі, немов парасолі, і впродовж хвилини освітлювали все довкола — поля із дозріваючим збіжжям, навіть віддалені від нас дрімучі ліси. Одна така ракета зависла на небі, коли ми переходили через містечко Сасів, яке у світлі ракети виглядало якось пригнобливо мертво. Білі стіни будинків нагадували собою якісь зачаровані потвори, що дивились на нас своїми темними очима-вікнами, у яких не було ні крихітки життя. Довкола було тихо і спокійно.

Наша валка посувалась повільно, час від часу зупинялась і знову рухалась із місця. Коли-не-коли з'являлась невисока постать бунчужного Логази, який передавав накази, як і куди треба їхати. «Не відставати, бо загубитесь». То знову: «Вважайте, попереду закрут направо! Тримайтеся купи, бо як загубитесь, то попадете чортові в зуби й опам'ятаєтеся вже аж на Сибіру, якщо доживете».

Надворі уже сірів ранок, коли ми зупинились у лісі, щоб дати відпочинок людям і коням. Ціла валка возів заховалась у найбільш затіненому місці крислатих дерев. Праворуч від шляху ліс глибокою яругою спадав униз. У лісі була тиша, навіть пташки не співали, тільки шуміли, ніби шепотіли ранню молитву, верхів'я дерев. Кухар зварив каву, і вояки мовчки пили, заїдаючи черствим хлібом-комісняком, а копії споживали свій обрік. Я зійшов у доли-

* Усе вже втрачено (нім.).

ну в глиб лісу й тут несподівано зустрів десятника Нижника з нашої сотні, який блукав лісом, ніби чогось чи когось шукав. Ми вдвох повернулись до тросів, де його засипали питаннями, як то дійсно було вчорашнього дня із 7-ю сотнею.

Десятник Нижник був чотовим 1-ї чоти і брав участь у всіх боях 2-го куреня, він був ніби спокійний, але все ще видно було по його поведінці сліди вчорашнього переживання. Він розповідав стримано й часто зупинявся, ніби спочивав.

— 7-ма сотня прийшла в окопи, коли ще було темно, й зайняла позицію на правому крилі куреня біля села Круглів. Справа від нас стояв вермахт, із частиною якого ми мали зв'язатися. Наліво від нас розташувалась 5-та сотня поручника Юриняка, а за нею далі 6-та сотня поручника Сумарокова. За легкими сотнями зайняла позицію 8-ма сотня зі своїми важкими скорострілами та гранатометами. Зараз по зайняттю позицій поручник Малецький вислав до вермахтівської частини на правому крилі вистовика Марка, але він, із невідомих причин, до сотні тоді не повернувся, так що в дійсності ми не знали, що там діється і чи взагалі була там якась частина, бо зв'язку з нею не мали.

Десь біля 10 години ранку большевики почали масовий наступ під прикриттям своїх танків на позиції 5-ї та 6-ї сотень 2-го куреня. Раптом ми побачили, що большевики вриваються до окопів 5-ї сотні. Поручник Малецький доручив мені піти з моєю першою чотою на допомогу. Але заки ми ще вирушили з окопів, командант сотні сам перебрав командування чотою. Після короткого, але запеклого бою большевиків ніби відбили, й вони відступили, але якийсь большевик, побачивши між нами старшину, поручника Малецького, який чомусь не був одягнений у фронтоний однострій, випустив у нього серію пострілів із «фінки». Підозрілий рух большевика завважив десятник Рене, поспішно витягнув пістоль і вистрілив у большевика. Та постріл Рене на кілька секунд запізнівся. Від большевицького пострілу впали поранені поручник Малецький і сам Рене. Так само впав і большевик, якого Рене застрелив із ракетно-сигнального пістоля, який він вихопив замість револьвера.

В міжчасі на наших тилах з'явився якийсь інший большевицький відділ, і нам довелося пробиватись крізь нього. Проминуло

кілька хвилин, заки ми зорієнтувались, що між нами немає нашого сотенного. Десятник Скрипій узяв із собою стрільців Кіналя та Маслянку, й вони повернулись у напрямку, де востаннє бачили поручника Малецького. Він та десятник Рене лежали в траві, і хлопці на плечах винесли їх обох, пробиваючись через нове оточення, яке большевики намагались зробити. Наша сотня була вже в цей час розбита, так що окремі групи були розкидані, деякі серед груп 8-ї, 5-ї, навіть і 6-ї сотень, залежно від того, де їх кинули на допомогу під час большевицького наступу. Команду над сотнею перебрав хорунжий Вітошинський і намагався стягнути 7-му сотню разом, що було нелегко через несприятливе розташування, пов'язане з постійними атаками большевиків, які продовжувались майже без перерви цілий день — большевики хотіли нас викинути з наших окопів, які мали добру бойову і стратегічну позицію.

На закінчення десятник Нижник запевнив, що, незважаючи на значні втрати, сотня не розбита, частина хлопців розташувались у лісі й відпочивають, деякі, що розпорошились по інших сотнях, після того як було поранено поручника Малецького, потроху збираються назад. Нижник, поснідавши при тросах, повернув назад до своїх хлопців разом із тим фронтовиком, який нас учора запевняв, що тільки він один залишився живим з усієї 7-ї сотні.

Під час відходу на фронт 7-ма сотня нараховувала двох старшин — поручник М. Малецький, командант сотні, та хорунжий Вітошинський; п'ять підстаршин — десятник Володимир Логаза, бунчужний сотні; командант 1-ї чоти десятник Нижник; командант 2-ї чоти десятник Скрипій й один німець у сотні (десятник) унтершарфюрер Рене, командант 3-ї чоти. Загалом у сотні було 124 особи. У тому числі два старшини, 5 підстаршин та 117 стрільців. Бойова частина сотні нараховувала 92 стрільці, 4 підстаршини та два старшини, а 26 осіб були при тросах. Після боїв 14 липня бойова частина нараховувала приблизно 80 вояків. Що сталося із рештою — важко було сказати. Частина із них, без сумніву, загинули, частина були поранені, яких відправили до дивізійного шпиталю, а дехто, мабуть, потрапив у полон, хоча цього вояки Дивізії боялись більше смерті, бо тільки німці, які не знали москалів, могли вірити в те, що полон врятує їхні життя.

16 липня на заміну 30-му полкові прийшли 29-й і 31-й полки, а 30-й відправили в тил для реорганізації, що тривала всього один день, бо большевики, крім великих втрат, напірали все новими й новими силами, яких зупинити командування XIII корпусу, до якого належала українська Дивізія, не могло німецькими частинами.

Пополудні 16 липня обози 30-го полку, а з ним і 2-го куреня, отаборились у лісі на захід від шляху Підгірці — Олесько, і тут вони перебули аж до 19 липня. Погода була дуже нестійка, і часто йшов дощ. Одначе зв'язок із сотнею був налагоджений, і перший переляк проминув, хоча надій на покращення ситуації на фронті не було. В неділю 16 липня на місця нашого постоя прийшли ще й троси із 31-го полку, які мусили відступити, тому що фронтові дії посувались повільно на південь. Так у цьому лісі зібрались обози двох полків Дивізії, що із стратегічних мотивів не було влучним плануванням.

У Северинському лісі

У понеділок 17 липня прийшов наказ сформувати з кожного курінного обозу по одній бойовій групі та віддати їх у розпорядження командирові полку. Того дня погода дещо покращилася, але хмари все ще перекочувались по блакитному небу одна через одну і вряди-годи скроплювали землю густим дощем. Пополудні я дістав наказ передати мої адміністративні обов'язки курінному — адміністративному підстаршині унтершарфюрерові Дітчеві, а сам мав очолити новосформовану бойову групу і зголоситись з нею до командира полку.

Сонце хилилось уже добре на захід, коли моя група була готова до маршу. Склад її був дуже нерівний з огляду на боєздатність, бо бунчужні сотень віддавали тільки таких, з яких в обозах не було ніякої користі. Крім того, моя група була нерівна і з огляду на вік; більшість — це були молоді хлопці, але не бракувало і старших уже під п'ятдесят. Група складалась із 14 осіб, і ми попрямували до полкової команди, яка в той час розміщувалась у якійсь хаті на краю села горішніх Підгірців.

Раптом праворуч, тобто із заходу, де простягався великий ліс у сторону Сасова, ми завважили якийсь літак, що летів у наш бік. Я

наказав заховатись, щоб нас не побачили ворожі летуни та не пригостили своїми гостинцями. У цьому випадку моя група виказала неабиякий послух. За одну хвилину все було захищено так, що літак пролетів майже понад нашими головами, не запримітивши нас.

Зате гірше було зібрати групу назад до маршового порядку, бо на мій наказ збиратись з'явилось тільки тринадцять вояків, а чотирнадцятого не було. На лихо вояки один одного ще не знали. Це була збиранина з різних сотень, і вони ще не встигли добре познайомитись. Коли моє кликання загубленого вояка не дало жодного висліду, я послав кількох хлопців на розшуки, які негайно таки нашу згубу знайшли. Це був старший уже дядько, який, виправдовуючись, заявив, що він не чув мого наказу вставати.

Нарешті ми вирушили далі до Підгірців. По дорозі проминули могилку стрільця-скорострільника, що був першою жертвою в нашому полку чотири дні тому, і звернули ліворуч по головному шляху із Сасова у Підгірці. Коли я прийшов на призначене місце до канцелярії полку, там не було нікого, крім полкового писаря, який поінформував мене, що згідно з останнім наказом алярмова сотня, до якої мала належати і моя група, поки що залишається при тросах, але в бойовій готовності. Було вже зовсім темно, коли ми повернулися до тросів, чим здивували нашого команданта тросів, унтерштурмфюрера Гогаге, бо йому нічого не було відомо про відкликання першого наказу. З того виходило, що в команді полку щось не все в порядку із видаванням наказів.

На другий день десь перед полуднем прийшов курінним тросам наказ готуватись до відходу і чекати подальших наказів. Але поміж вояками рознісся поголос, що ми відступаємо далі назад. Зрештою, це був єдиний висновок, бо вістки з фронту були дуже пригноблені. Через якийсь час рознеслася знову вістка, що ми відступаємо, тому що большевики намагаються оточити нас і знищити. Все це було не підтверджено, але дуже правдоподібно.

Десь біля полудня всі обози 30-го і 31-го полків почали виїжджати з лісу в напрямі на Олесько. Праворуч від нас простягалась низовина із замаяними зеленню селами. У деяких із них видно було й вогні. Ген там на сході розкинулося село Кадовбищі, де ми були цілий тиждень і де нас приймали як своїх власних синів. Тим часом небо затягнулося темними хмарами, й пустився

дрібний дощ, який кріпшав без упину. Десь на половині дороги до Олеська уже лив як із цебра, що і пригадало мені ілюстрацію на обкладинці Календаря Червоної Калини за 1923 рік, на якій були зображені козаки на конях серед зливи, а сама ілюстрація мала підпис «Відступ». Ми були в подібній ситуації. Була злива, і ми відступали... Невже ж усі відступи супроводжуються дощем?

Нарешті ми в'їжджаємо до Олеська, але замість того, щоб іти на головну дорогу, польова жандармерія повернула нас наліво у південно-західному напрямі на польову дорогу, яка злегка підносила вгору. Часті дощі за останніх кілька днів розмочили дорогу зовсім, і вона перетворилась на одну болотяну масу. Крім того, вона була вкрита численними важкими возами, які застрягли по самі колеса, й коні не могли їх рушити навіть з місця, а не то що тягнути. До речі, усі ці вози були навантажені різного роду військовим майном, тому ситуація ставала безнадійною. Досі ми ще всі трималися разом і були в порядку, але на цій дорозі все змішалось так, що там були не тільки вози нашого полку, але навіть і обози якоїсь вермахтівської частини, що надходила із заходу з боку Сасова і намагалась чим скоріше дістатись наперед. Але той «перед» був недосяжний. Деякі спритніші почали витягати свої вози на вкриті дозріваючими пшеницями й житами поля та вимощувати нові дороги. Вигуки погоничів та іржання коней наповнювали повітря зловісними звуками.

У підніжжя Підлисецької гори

Дорогою вже не можна було проїхати взагалі, бо вози забарикадували дорогу так, що тільки поля викликали надію видістатися з цього болота. Подібну ситуацію я бачив тільки тоді, коли в 1940 році большевики евакуювали моє родинне село з-над Дністра, очищуючи прикордонну полосу з Румунією.

Десь біля полудня на небі з'явився ворожий літак, який, знизившись над нашою дорогою, почав нас обстрілювати з бортової зброї, спокійно пролітаючи над нашою валкою на всій її довжині. Боронитися не було чим і не було як, бо ми не мали навіть і скорострільів, а не те що протилетунської артилерії. На щастя, жертв серед людей не було, або в найкращому випадку я про них не чув,

і ми тепер уже були більш обережні, знаючи, що вороже летунство слідкує за нами. Зрештою, наша валка стояла на місці, або майже на місці, й тому, коли на небі з'явився знову ворожий літак, наш кухар, який мав найкращі коні в сотні, разом із кухнею вирвався з дороги і навпростець через поля від'їхав у бік якогось невеликого присілка, хати якого заховались у тіні вишневих садків. Декілька нас разом із бунчужним Логазою подались за кухнею, і кухар дав нам напитися кави, бо обіду не можна було зварити. Далі за цим присілком підносилась доволі висока гора, наверху якої велично стояв великий хрест. Це була славна Підлисецька гора із могилою-пам'ятником збуджувачу Галичини Маркіяну Шашкевичу.

Тут у селі ми напилися доброї холодної води та дістали трохи фруктів із садів, зокрема вишень, а господарі нам сказали, що на другий кінець цього присілка вночі прибув якийсь большевицький відділ. Отже, ми дійсно мусимо вже бути в оточенні, коли большевики аж сюди могли дістатися. Ми вернулися назад до валки, але без кухні, бо кухар та його візник П. Бідула щось там нищпорили й казали, що прийдуть пізніше. Біля них залишився також і бунчужний 7-ї сотні, десятник Логаза. Я повернувся до решти сотенних возів, які були розміщені в різних місцях залежно від того, де і коли хто міг вирватися із забарикадованої болотистої дороги.

Нарешті і мені вдалося вирвати воза із сотенною канцелярією, і ми рушили далі уже полями вздовж дороги. Розуміється, що серед усієї цієї метушні ми посувалися черепащачим кроком. Їхали вперед, не знаючи, куди ми властиво їдемо, і години минали швидше, ніж кілометри. Я раз-по-раз оглядався, шукаючи бунчужного 7-ї сотні Логазу, але його ніде не було видно, і так само не було видно кухні. До речі, це був останній раз, коли я бачив його на присілку під Підлисецькою горою. Де він подівся тоді — невідомо, тільки далеко по війні я довідався, що він належав до тих нещасливців, яких большевики захопили в полон.

Але навіть коли вирвалися з тої болотистої дороги на поля, ми просувалися так повільно, що майже на тому самому місці нас захопила ніч. Багато з наших возів десь змішались з іншими тросами, і я вже бачив тільки той один із сотенною канцелярією, на якому були також сотенні гроші в скрині і всі мої персональні речі. Під вечір усе якось ніби принишкло: коні вже так не їржали, затих-

ли вигуки погоничів, а що найважливіше — не було вже нальотів. Просуваючись полями, де коні раз-у-раз зупинялись, я завважив, що праворуч від нас щось сіріло довгою смужкою. Ніч була темна, і довкола стояла тиша, тільки десь здалеку доносився до нас якийсь глухий гук ніби моторів.

Біля воза ми були тільки втрьох, і, порозумівшись зі своїми товаришами, я вирішив піти подивитися, що то сіріє смугою. Якщо це дорога — ми вирішили переїхати на неї, і тоді буде легше їхати. З іншого боку, мене турбувало те, що туди чомусь ніхто не їхав. А все ж я пішов у напрямі тої сірої смуги, яка була віддалена від нас не більше як на 200 метрів. Підійшовши ближче, я переконався, що це справді була бита дорога (з Олеська на Золочів — чого тоді я не знав). На дорозі не було нікого і, роздивившись довкола, я завернув у бік нашого воза. Чи вночі я втратив напрям, чи, може, віз за той час від'їхав дещо далі, насправді не знаю. У кожному разі я не міг його знайти. Я ходив сюди й туди вздовж дороги, кликав своїх товаришів, але безуспішно. Я залишився сам без товаришів і відчув якусь велику втому і голод. Тому що я вже ледве волік ноги, вирішив присісти бодай на хвилинку, щоби спочити та визначити, що мені далі робити.

Я відійшов пшеницями далі від дороги і присів. На мені були тільки плащ від дощу, шолом та порожній хлібник і ложка. Затягнувши шолом на голову, простягнувся я на мокрій землі серед дозріваючої пшениці. Як довго я так лежав — не знаю, а моїм наміром було тільки трохи дати ногам спочити. Раптом я почув коло себе якісь голоси і, насилу розплющивши очі, побачив, що надворі вже сіріло, а коло мене стояла якась постать у ясно-піщаному мундирі. Моє перше враження було, що це большевик, і у мене пробігли по спині мурашки.

— Камерад, вас махст ду гір? — почув я врешті і повільно почав приходити до тями, зрозумівши остаточно, що це не большевик, а якийсь вермахтівець у літній уніформі африканського корпусу. Наставав ранок... Піднявшись з землі, я почав розпитувати німця про те, що діється довкола нас. Але він знав стільки, скільки і я. Словом, нічого. Довкола тихо... ніде жодного воза, жодного коня, нікого більше, тільки цей німець стовбурів біля мене. Він підтвердив вчорашні поголоски, що ми вже оточені большевиками, і вирватися з

оточення буде, мабуть, нелегко. Хоч вістка не була вірадна, я все-таки потішив себе, що його інформація не є достовірною. Підкріплений сном, я вирушив далі в дорогу. Тут і там побачив самотніх вояків і пішов вслід за ними. У шлунку «кишки грали марш», і тому я все ще шукав мого воза. Мені вірилося, що я його незабаром знайду, а можливо знайду навіть і кухню і тоді щось там дістану їсти.

У лісі Гавареччина

Сонце вже добре було вгорі, коли я опинився на краю лісу. Пізніше я довідався, що це був ліс Гавареччина. Небо вже випогодилось, і заповідалася погода. На краю лісу стояли три піхотні гармати, біля яких вешталися вояки вермахту, ніби готувалися до стрільняння. З цього я зробив висновок, що ворог мусив бути зовсім недалеко від нас, тим більше, що два малих німецьких танки посувалися до краю лісу у східньому напрямку, і туди були звернені й дула гармат.

Шукаючи своїх та розпитуючи про ситуацію, я ствердився по-всяким сумнівом, що ми дійсно в оточенні і що це саме йшли приготування вдарити по ворожій лінії, щоби її прорвати і вирватися з оточення. Прорив мала б доклати якась німецька частина з-поза оточення. Мені чомусь пригадалася історія одного молодого німця ще з вишколу в Гайделягрі, який оповідав про свої переживання в оточенні під Сталінградом, звідки його вивезли літаком за один день до капітуляції генерала Паулюса.

Я нетерпляче чекав, що буде далі. Гармати в дійсності вистрілили декілька разів і замовкли. Танки підійшли до краю лісу, зупинилися, а по деякому часі відійшли зовсім кудись назад. Мені стало моторошно. Довкола мене не було жодного українця, а все тільки вермахтівці. Чекати мені не було чого, і я попрямував до лісу шукати якусь напу частину. Цим разом я мав щастя. Кілька сотень кроків далі в ліс — і я побачив великий обоз возів і коней. Жовті левики на синіх щитиках вказували, що це були наші частини. Як виявилось, це був курінь постачання, який був тут ще в повному порядку. Були також і вози з інших українських частин дивізії «Галичина», але зовсім порожні та з випряженими кіньми, які спокійно паслися поміж деревами. Це скріпило мою надію знайти і вози 30-го полку, де я, напевно, дістав би щось для заспо-

коєння шлунка, який вперто домагався свого. Але тут мене надії ганебно підвели, і я ніяк не міг зрозуміти, куди поділися всі ті вози, з якими ми вирушили з лісу під Підгірцями.

Я вештався сюди й туди, оглядав і вози, і вояків, але не бачив нікого з моєї частини. Так я зустрів моїх двох односельчан, вояків з 29-го полку, які також блукали, шукаючи своїх. На щастя, вони мали ще кусок засохлого хліба і ним поділилися зі мною. Хвилинку відпочивши, ми розійшлися шукати свої частини.

Коло полудня з'явилися над лісом большевицькі літаки і почали скидати на ліс невеликі бомби, які падали десь далеко в лісі поза нами. Я вирішив триматися уже цієї української групи, все ще сподіваючись зустріти когось із 30-го полку, бо ходили чутки, що тут збираються усі частини Дивізії.

До полудня погода була чудова, але пізніше на небі з'явилися великі перехідні дощові хмари, і раз-у-раз зривався раптовий теплий дощ. Уже було добре пополудні, коли большевицькі літаки почали налітати частіше і скидати бомби вже зовсім недалеко від нас, а часом навіть обстрілюючи нас із бортової зброї. Під час одного з таких нальотів я заховався під віз і приглядався, як на недалеку поляну падали бомби, вириваючи великі стовпи глини. Довкола я не бачив нікого, і мене дивувало, чому всі залишили свої вози напризволяще. Так роздумуючи, я і не зогледівся, як під акомпанемент гуркоту літаків та розриву бомб мене зморив сон.

Це що ліг під возом — мені оплатилося, бо хто знає, як довго я б так спав. Коли мене збудили фірмани, які прийшли до своїх возів, на землю уже спадав вечірній присмерк, і тільки тепер я довідався, чому коло возів нікого не було. Ці всі вози були навантажені різним вибуховим матеріалом, і тому всі трималися від них подалі, зокрема під час нальотів. Тепер у лісі почався рух. Конюхи приводили коней та запрягали їх до возів, готуючись до відмаршу.

Хоч мене мучив голод, я чомусь не відважився піти до кухні чужої сотні. Зрештою, кухні були десь далеко в лісі, і навіть під час моєї мандрівки у пошуках своєї частини я на них не натрапив. Побачив їх тільки тепер, увечері, коли всі почали збиратися біля дороги, що вела з лісу на поля, а далі до села, як я довідався, Білого Каменя. Я був такий задоволений, що, нарешті, є якийсь рух і ми кудись ідемо, що перестав думати про їжу.

Але цей скорий виїзд був скорим тільки на словах. Вози виїжджали зі своїх укрить і прямували до дороги. Але колона не рушала. Я не був уже ні з ким пов'язаний, отже, пішов уздовж колони вперед подивитися, чому ми не ідемо. Як виявилось, для виїзду з лісу була тільки одна дорога, розмочена дощем, яка зовсім не надавалась на переїзд навантажених великим тягарем возів. Зараз-таки при виїзді з лісу один віз застряг у калабані, замикаючи дорогу іншим, і ніяка сила не могла його звідти витягнути.

Найбільш активним у цьому місці був сотник Роман Долинський. Він наказав привезти додаткових коней, запрягти їх до того воза і витягнути. Довго вони вовтузилися біля того воза, але, нарешті, витягнули його, і дорога була відкрита для виїзду з лісу. Але тим часом було вже добре за північ. Валка посувалася дуже повільно, часто зупиняючись, знову рухалась, щоби за декілька хвилин затриматися ще раз, вижидуючи не знати чого.

Почало вже сіріти. Над нашими головами загудів малий літак. «Невже так рано починає вороже летунство свої атаки?» — прошибнуло мою думку. Цим разом — приємна несподіванка! Літак покрутився над нами, хтось дав йому знак сигнальними ракетами, і він зовсім недалеко від нас праворуч на горбку щось скинув. Це були консервовані харчі, але із них для мене користи не було. Це був перший літак, який багатьом дивізійникам удалось побачити за весь час перебування дивізії «Галичина» на фронті. Один літак у порівнянні із сотнями ворожих, які періщили нас бомбами направо й наліво, не являв собою нічого. А все-таки він викликав надію в усіх, що в цьому скрутному положенні німецьке летунство допоможе вирватись з оточення своїм частинам, а при тому й дивізії «Галичина».

Суматоха під Білим Каменем

На сході небо зарожевіло яскравим полум'ям, і незабаром виринуло веселе, як завжди, сонце, розбризкуючи свої промені по скривавленій українській землі. Сходило сонце... для багатьох молодих хлопців востаннє. Починався день 20 липня 1944 року. Валка повільно посувалася у напрямі села Білий Камінь.

Та не довго стомлене вояцтво могло втішатися красою розбудженого українського ранку. Саме коли чоло колони ввійшло в се-

ло, із західного боку з'явилися ескадри ворожого летунства. Спочатку пролетіли над нами розвідувальники, а за ними почалися нальоти бомбардувальників, ескадра за ескадрою — від сорока до п'ятдесяти літаків кожна. Вояцтво почало розбігатись по полях, а ті, що були вже в селі, по садках та поміж хати, щоб укритися від смертоносного граду бомб.

Дивізійники знову перемішались із вермахтівцями. Я заскочив до першої на краю села хати, довкола якої пишним цвітом красувалися великі кущі рож. Хата була порожня, і видно було сліди німецького господарювання. Знищені частини хатнього устаткування, порозривані подушки, одним словом — безладдя. Десь тут між нами з'явилися дві дівчини зі східних областей України, які, як виходило, йшли з німецькими частинами. Що цивільні дівчата там робили, ми не допитувались, бо знали — це були так звані «оффіцірс матрацен». Тут я зустрів і мого товариша Б. Богдана зі штабу 30-го полку, і ми перекинулись кількома словами.

Наліт закінчився, і ми вийшли на вулицю, по західній стороні якої простягався великий, здається, парк. Наліт на село не лишився без наслідків. Уже перед тим пограбоване німецьким військом, воно було охоплене вогнем. Великі стовпи диму з червоними полум'яними язиками підносились угору вже в різних частинах села.

На небі жодної хмаринки, і після кількох сльотливих днів настала чудова погода. Сонце вже спішно піднеслося вгору і починало припікати щораз сильніше. Десь неподалік грали гармати. Чий? Невідомо! Важно, що грали, і це знак, що ще є якийсь фронт і там ще щось діється. Гірша справа, коли мовчать гармати, бо тиша на фронті дуже зрадлива, вона більше мучить за стрілянину, а в оточенні тиша була б справді вбивчою.

Дорога через село завалена автами, вантажними та особовими. Одні з них знищені большевицьким нальотом, інші стоять нерухомо, бо не вистачило бензину. Деякі все-таки намагаються висковзнути з села. Розглядатися не було часу, бо на небі з'явилися нові ескадри большевицьких літаків. Десь зникли і ті дівчата, з якими ми зустрілися в спустошеній хаті, пропав і Богдан, від якого я сподівався щось довідатися про 30-й полк, у штабі якого він служив. Вояки, які були вже на вулиці, знову розосередилися у великому парку ліворуч. Я опинився в якомусь протилетунському

рові, яких тут було викопано декілька. Тут зустрів одного вояка з 5-ї сотні нашого полку. Наліт пройшов, залишаючи по собі нові стовпи полум'я, диму і вирваної землі. Все ніби заніміло. З різних закутків виходять недобитки і прямують дорогою далі на південь.

Дорогою надїхало вантажне авто, і мій принагідний супутник вирішив трохи підїхати, ще й мене намовляв. Я відраджував йому, мовляв, автом далеко не заїде, бо дороги забиті, а що пайважніше, на автомашинах не так легко заховатися від ворожих літаків. Але їзда автом була йому більш приваблива. Він заліз на вантажну машину з дошками і, примостившись зручно, зник за рогом вулиці. Я залишився знову один з мого полку в гурті таких самих, як і я, німців та українців із різних інших частин.

Просуваємось повільно дорогою через село... І ще кілька десятків ворожих літаків пролетіло над селом, сіючи смерть і руїну. І знову нові стовпи полум'я і диму... Горять хати й господарські забудування, горять дорогою авта особові й вантажні. Недалеко від мосту через річку Буг побачив у вогні вантажне авто, а з нього знімають пораненого стрільця-дивізійника. Так! Це той самий стрілець, якому я відраджував сідати на автомашину. Таких, що бажали моторизованими засобами видістатися з цього пекла, яке нас заскочило в Білому Камені, було багато. Замість зручності вони напипали собі клопоту і тепер поранені зменшили свої можливості видістатися з оточення взагалі.

Нарешті місток — і кінець села. Біля містка стоїть розпорядник і забороняє іти далі дорогою на Почапи, а завертає всіх на поля праворуч на схід від дороги. Поля вкриті різного роду військовим спорядженням. Тут стоять автомашини зв'язку з телефонними апаратами, автомашини військових майстерень, вози із постачанням тощо. Словом, різноманітне військове добро. Обабіч шляху, що веде на село Почапи, а далі на Золочів, — просторі поля, вкриті доспілим збіжжям, що жде женців, але їх немає. Замість них тут тільки військові вози, моторизовані та з кінним запрягом, авта різного роду і сорту, залежно від свого призначення. Стоять нерухомо, німі, а довкруги них вештаються вояки. Все припишло, тільки большевицькі ескадри літаків американського виробу одна за одною, щокілька хвилин вилітають із-за гори і нас частують своїми смертоносними гостинцями. Вибухи моторів і бензинових баків, розриви ворожих бомб та гук бортової зброї творили якусь пекельну музику, від якої, здавалося,

весь шлунок намагався вирватися крізь горло. На шляху Почапи—Золочів — жодного руху. Вперед нема куди йти, а назад нема чого вертатися. Поля під Білим Каменем — поля, звідки немає вороття.

У роті неможливо сухо, немов у Сагарі. Коли ворожі ескадри літаків ховалися за горою, голод і спрага давали знати про себе таки добре. Нальоти проганяли голод і спрагу. Нарешті я за селом, бо поміж окремими пальотами просувався полями подалі від Білого Каменя. Крики і галас не припинялись навіть тоді, коли ворожі ескадри заховаляся за обрїєм. Це шофери різних німецьких частин забирали зі своїх моторизованих засобів пересування все, що можна було нести, а все приладдя і самі машини висаджували в повітря.

Приблизно за півкілометра переді мною зеленів лісок, і я спрямував свої кроки у той бік, щоби хоч на хвилину сховатися від гарячого проміння сонця. Ще вчора я бажав собі сонця, а сьогодні маю його вже аж забагато. Небо спокійне, ані одної хмаринки, й було б зовсім добре, якби не ворожі летунські ескадри, що чорними круками злітали на нас і полювали за нами, як мисливці за зайцями. Іти полем взагалі було неможливо й доводилося скрадатись вузькими межами, якщо не мали бажання впасти жертвою советських летунів. Сонце вже було високо, і нальоти припинилися; мабуть, була обідня перерва.

«Сталінські оргáni»

Повільною ходою пустився я у бік лісу. Раптом, як небесна з'ява, у мій бік летів один літак і стріляв по полю з бортової зброї. Недалеко від мене серед доспілого жита я завважив протилетунську яму. Я скочив туди саме тоді, коли літак немовби грався зі мною. В ямі уже сидів якийсь вермахтівець. Я притулився в другому куті поздовжньої ями і причаївся. За хвилину літак знову з'явився над нами, і біля вух просвистіли кулі, а зі стін ями випалась глина. Коли гук літака віддалився, я піднявся, щоби вилізти з ями. Глянувши мимохіть на мого випадкового товариша по нещастю в другому кінці ями, я завважив, що він не рухався. З його чола цюрком стікала кров. Поміч була вже зайва.

Мені хотілось невимовно пити. Вийшовши з ями, я наблизився до ліска і, розглядаючись, проходив попри самі дерева. Під самим лісом стояв військовий віз, а подалі паслися коні в холодку,

біля воза сидів якийсь вояк. Коли я переходив попри віз, почув, що хтось мене кликав на прізвище. Зі здивування я зупинився, бо нікого із знайомих не бачив.

— Ти не впізнаєш мене? Таж я Сенюк, — каже він. Я підійшов до цього вояка. Виявилось, що він був із сусіднього села, але одружений у моєму селі, тому я і не знав його з виду. Відразу попросив у нього води.

— На жаль, не маю води, — сказав він, — але маю щось інше. Ти їсти не хочеш? — запитав мене мій майже односельчанин.

— А як ти вважаєш, якщо я вже два дні нічого в роті не мав, не рахуючи того шматка хліба, що мені дав Гриць Липка вчора ранком, — відповів я.

— Так сідай і під'їж собі трохи, бо в мене на возі всього доволі, тільки їсти нема кому. — Він підійшов до воза, відкрив велику коробку ковбасних консервів і поставив переді мною цілий буханець хліба. Зовсім несподівано я підкріпився таки добре, тільки спрага докучала тепер ще більше.

— Знаєш що? — озвався мій новий знайомий. — Я маю доволі горілки. Як хочеш вгасити спрагу — спробуй її трохи.

З польової пляшки я зняв кубок, і він наповнив його якимсь коньяком. Я випив кілька ковтків, але він мені не смакував, і я таки побоявся, що можу впитись після дводенного посту та фізичного виснаження, не спавши уже дві ночі. Коньяк зробив своє. Мені стало якось приємніше, навіть почав розв'язуватись язик. Мій знайомий також не орієнтувався в ситуації. От тепер тут укриття від нальотів і жде вечора, а тоді побачить, що далі. Обидва ми погодились, що німці нас тут зрадили, не хочуть воювати і тільки питають, як далеко ще «нах Гаймат» — до Німеччини.

Сонце вже добре звернуло з полудня, і нальотів не було. Раптом десь із південної сторони рознісся якийсь несамовитий гук, якого я у своєму житті ще не чув. Довкола нічого не було видно. Літаків на небі не було, але гук продовжувався, дудніла земля і розривалися стрільна. Мій співрозмовник також був заскочений цим нечуваним звуком. Тільки пізніше я довідався, що це були советські «катюші», чи, як їх німці називали, «сталінські органі».

Дещо подалі від нас шнурочком просувалися вояки на південний захід. Мій новий колега не збирався поки що нікуди, але я не

мав охоти там довше залишатись. Хотілося кудись іти, де можна було б довідатися, що довкола нас діється і чи є якісь можливості видістатися з оточення. Отже, я попрощався з моїм односельчанином і поспішив слідом за іншими вояками.

Спрага мучила мене невимовно і, натрапивши на якусь болітце чи взагалі калюжу, забруднену жабуринням та кінськими відходами, я не міг уже себе опанувати. Розгорнувши весь бруд на боки, повними пригорщами набрав до уст води. Багато мені це не допомогло, бо вода була теплою і спраги не гасила, а все ж вона була мокрою і ліпша від коньяку.

У цьому місці я зустрівся з трьома іншими стрільцями-українцями та одним підстаршиною-німцем із нашої Дивізії. У товаристві якось відрадніше. Вони радились, куди їм іти. Для мене це взагалі не становило проблеми, бо я й так не знав, де знаходжуся й куди треба було б іти. Підстаршина-німець витягнув військову карту й почав студіювати околицю, вказуючи, що найближче до села Почапи, до якого треба перетяти цей невеликий лісок. Ми так і зробили. Повернули наліво і заховалися в тіні дерев лісу.

Не довго йшли й опинилися на краю якоїсь галявини, де й затрималися. Я радив не переходити цієї галявини, хоча вона й не була великою, а тільки краєм лісу вздовж неї. Чорт може наднести большевицький літак, і тоді — пиши пропало. Німець уперся йти через галявину. Більшість була за те, тому і я вже вирішив триматися разом. Не встигли ми ще зробити навіть і десяток кроків, як над нами зовсім низенько з'явився советський малий літак саме нам назустріч. Тут уже і нарада не допомогла б. В одну мить ми завернули назад до лісу, але літак летів прямо на нас. Ми припали до землі і якби могли, були б зрівнялися з нею. Літак не переставав кружляти над нами. Я припав до землі, шоломом накрив голову, а руками обличчя. Советські летуни пустили в рух бортову зброю, й по нас посипались галузки дерев, а потім, кружляючи над нами, скинули бомби чи, може, таки гранати. Одна, дві, три... Я нарахував сім вибухів. Мені запекло у правому стегні. Смерти тоді я не боявся, але боявся стати калікою чи бути важкопораним. Тоді не було б майже надії врятуватися з цього пекла.

Коли літак віддалився, я підніс голову і побачив на пальцях правої руки кров. Підсвідомо схопив лівою рукою всі пальці пра-

вої руки і потягнув їх. Вони трималися купи і міцно моєї руки. Відлягло від серця, значить, тільки куски шрапнелі чи бомби подряпали трохи шкіру. Коли я доторкнувся правого стегна, під рукою відчув щось тепле і мокре. Права рука була в крові, і зі страху я почав рухати правою ногою, щоби переконатися, чи вона ще тримається мене. Але і тут усе було в порядку. Обережно я звівся на ноги... по правій нозі стікала тепла кров.

Слава Богу, я міг ще ходити. Відламок бомби тільки шкрябнув мене добре. Німець-підстаршина був поранений у руку, а одному нашому хлопцеві геть подряпало обличчя. Зі мною було б те саме, якби я не закрити обличчя руками. У нас не було жодних бинтів, і тільки коли ми, закривавлені, вийшли з лісу, якийсь вермахтівець сповив мені своїм бинтом руку, з якої текла кров. Стегно лишилося без бинта.

Між своїми

Я розстався з цим випадковим товариством і попрямував на південний захід уже сам. По дорозі я зустрів одного стрільця із 7-ї сотні, того самого, який колись дезертирував до УПА. Що діялося з рештою сотні, він не знав. Тепер уже вдвох пустилися далі в дорогу. Мені докучала рана на стегні, для якої я не мав відповідного бинта.

Сонце вже так не пекло, бо хилилося до заходу. На південний схід від нас простягався лісок у бік Почапів, а далі ліворуч виднілися корчі. Ми знаходилися посередині орного поля, що втискалось клином у цей заліснений терен. Назустріч нам ішов якийсь старшина-українець. При його наближенні я пізнав у ньому сотника Дмитра Палієва.

— Ви куди йдете, хлопці? — запитав він нас.

Відповіді на це питання важко було знайти, бо в дійсності ми таки не знали, куди йдемо. Ми йшли, куди дивились очі, без якоїсь окресленої мети, сподіваючись зустріти когось зі своїх і довідатися, що і як.

— Ми й самі не знаємо, куди йдемо та куди нам взагалі йти, — відповів я сотникові Палієву.

— Якщо так, — сказав Паліїв, — то підіть у цей лісок, — і покавав рукою ліворуч на лісок, що тягнувся в бік Почапів, — пошукайте там наших хлопців, створимо одну групу й підемо разом.

— Куди підемо разом? — запитав я сотника Палієва, — чи випадково не назад до німців? Ви ж знаєте, що німці своєю поведінкою на фронті в нас втратили довір'я, навіть і серед тих, які сподівались, що вони бодай у фронтовій лінії будуть добрими «Крігскамерами». Якби не те, що довкола нас большевики, то хлопці стріляли б цих німців, як псів.

— Не турбуйтеся, — відповів сотник Паліїв, — я вас до німців не поведу, але треба якось з цього пекла видістатися. А тоді ми їх покинемо. Не гайте часу, йдіть і шукайте інших у лісі, а я пройду по полях, може, ще когось побачу.

Ми повернули ліворуч у лісок, з якого я нещодавно вийшов, на щастя, тільки трохи подряпаний, і зайшли в його гущавину. Ніде ні живої душі, ані людського голосу. Тільки тут і там під деревами лежали 4 вермахтівці і дивізійники, але вони вже не належали до категорії живих і були поза межами страху і болю. Ніяка збірка їх уже не могла торкатися, за винятком хіба тої, на Страшному Суді.

По якомусь часі ми повернулися до сотника Палієва, біля якого зібралось уже два чи три наших вояки, і так усі разом вирушили в напрямі на південний захід. Орні поля, що клином втискались у заліснені терени між Белзцем і Почапами, кінчалися, і перед нами виринули високі старі дерева, за якими простягався заліснений терен. Земля усюди була порита різного калібру стрільнями, а між деревами стояло кілька генералів, серед них командир розгромленого XIII корпусу генерал Артур Гавфе та генерал Фрайтаг, командир української Дивізії. Сотник Паліїв зупинив наш гурток, а сам підійшов до гурту генералів і повідомив про свій прихід. Незабаром він повернувся до нас і сказав поки що відпочивати в тіні дерев, доки не дістанемо іншого наказу. У товаристві своїх та маючи поблизу нашу найвищу команду я легше відітхнув і, користуючись наказом сотника Палієва, ми полягали в тіні великого, але обчухраного бомбами дерева у свіжовиритій стрільном ямі.

Сонце кидало на нас ще свої прощальні промені... Втома валила нас із ніг, і як тільки ми приклали голови до піщаної землі, зараз заснули твердим, молодечим сном. А за кілька кроків від нас нашу долю вирішували генерали XIII корпусу.

ПРОРИВ З ОТОЧЕННЯ

Вперед, але куди?

Коли нас розбудили, сонце вже схилилося за обрій, і на землю насідали вечірні сутінки. Ані Палієва, ані німецьких генералів не було видно. На польовій дорозі побіч нас зібралось вже чимало війська і довга колона військових вантажівок, на яких розмістились німці-вермахтівці.

День 20 липня перейшов у минуле, і западала ніч. Старшини розділили наш гурт українських вояків на групи і призначили до різних вантажівок. Короткий, але здоровий сон підкріпив мене, а сам факт, що їхатимемо вантажними автомашинами і що вже не будемо йти пішки, підносив нас на дусі. Ситуація, здавалося, змінилася на краще. Нарешті вантажівки таки рушили вперед. Куди це «вперед» — ми не знали, але, як не є, ми вже не стояли на тому самому місці. Та наша радість тривала недовго, вантажівки не проїхали, мабуть, і ста метрів, як знову зупинились.

На авті, де я з іншими нашими вояками примістився, вермахтівці дивляться на нас з ненавистю, бо ж ми, добровольці дивізії «Галичина», є причиною, що війна продовжується. Якби не ми і нам подібні — війні було б уже, мабуть, «капут», і ці всі вермахтівці втікали б уже прямо «нах Гаймат» — на батьківщину.

Хтось там свариться за місце на автомашині, бо нас напхали, як оселедців у бочку... Я примостився, стоячи на самому кінці вантажівки, і тому мав змогу хоч бачити, що діялося довкола нас. Вояки сиділи або стояли під брезентом; одні, перемучені, дрімали, інші дискутували про кінець війни. Біля мене стояв якийсь підстаршина з автоматом у руці і слідкував за довкружжям. Але багато не можна було побачити, бо ми саме стояли під ліском. Направо від нас дерева росли аж до самої дороги, наліво — мокре трясовиння, заросле водоростями. Звідти ліниво впливав невеличкий потічок, а за ним простягалася поляна. Саме в той час німці вивели на поляну невеликий, десять чи двадцять осіб, гурт советських полонених. Були вони десь за п'ятдесят кроків від місця, де стояла наша автомашина. Раптом з гурту полонених продерся розпачливий крик:

— Камерад, камерад, ніхт шіссен! (Товаришу, товаришу, не стріляти!)

Але «камерад», якийсь німака, що стояв з автоматом перед групою полонених, не звертав уваги на розпачливе прохання. Посипалася серія з автомата, і невеличка група полонених з криком і стогоном повалилася на землю. «Камерад» підходив до кожного зокрема й поодинокими пострілами вбивлювався, що полонені дійсно пішли у другий світ. Клаптик української землі знову зросився людською кров'ю, але чиєю? Невже ж нашого ворога? А може ті полонені були «большевиками» тільки тому, що під примусом одягли советську уніформу так само, як ми були «німцями», маючи на собі німецьку уніформу? Може, під їхньою советською уніформою билось шире серце української людини, якій ось той німака проти всіх гуманітарних засад світу відібрав хвилину тому життя?

Цю трагічну сцену бачило з нас тільки, мабуть, чотири або п'ять душ, які стояли на самому кінці вантажівки. Розстріл полонених викликав на нашому авті обурення, особливо серед нас, українців, бо, мабуть, кожний із нас думав однаково, що між полоненими могли бути і наші брати — українці. «Das ist ja die Ursache warum die Deutschen wieder zurück in Galizien sind und nicht derseits der Uralgebirge. Das ist es ja warum ihr den Krieg verloren habt»* — не звертаючись ні до кого особисто, сказав я голосно.

Якийсь німака, що зачув мої слова, почувся ображеним і почав сипати нецензурними епітетами на адресу українців взагалі і на мою зокрема. Українці обурились і собі, так що німець розізлився і спрямував свій автомат прямо на мене. Німець-підстаршина, що стояв біля мене, вхопив цього зухвальця за руку і відібрав автомат. Небагато бракувало, щоби розпочався новий фронт таки на автомашині, бо за мене в обороні стали всі українці, яких на цьому авті було, мабуть, з десяток. Одначе більшість німців зовсім не бачила тієї сцени і не брала участі в тій перепалці. Можливо, що й між ними було немало таких, що не схвалювали такої жорстокої і нічим не виправданої поведінки з полоненими на фронті вояками.

* Це є саме причина, чому німці знову опинилися в Галичині, а не по той бік Уральських гір.

Проти спраги — оцет

Темна ніч прилягла до землі, а ми все ще не рухалися з місця. Колона вантажівок застрягла, бо, мабуть, і не було куди далі їхати. Мені зовсім не усміхалася можливість бездіяльно ждати до безкінця, коли рушить колона. Я зіскочив на землю, бо хотів все-таки побачити, чому далі не їдемо. До мене прилучився якийсь стрілець з нашого куреня, і ми повільно почали просуватися вздовж колони вантажівок.

Спрага пекла мене і далі, я хотів знайти якесь джерело води. Але ніч була темна, як серед глухої осені, і побачити що-небудь було майже неможливо. Просуваючись з трудом вперед, ми переконалися, що вся дорога була забарикадована вантажівками та возами, запряженими кіньми.

У темряві нам здалося, що праворуч від нас щось зближало, ніби плесо води. Ми спрямували поспішно свої кроки в тому напрямі в надії, що там знайдемо свіжу чисту воду. Наблизившись до того плеса, ми справді побачили якийсь став, але його береги були такі болотисті, що це становило справді проблему, як туди дістатися. Ми просувалися дуже обережно, перевіряючи мокрий ґрунт під ногами крок за кроком, щоби тільки дійти до тої виміряної води. Але всі наші зусилля були даремні. Ліворуч від нас, якщо взагалі можна було орієнтуватися в нічній пітьмі, було вже поле. Отже, ліс закінчився.

Ми зійшли з дороги на поле, надто не віддаляючись від неї, і так просувалися далі наперед. «Голодній кумі хліб на умі» — і так було в мене з бажанням хоч промочити уста. Вперто я розглядав-ся більше у пошуках води, як за чим іншим. В одному місці я таки завважив, що щось ніби сіріло. Я подався в тому напрямі, і вже після кількох кроків відчув під ногами витоптану землю, на якій валялися різні залишки недавнього мабуть таборування вояків. Я почав водити руками по землі — в руки потрапляли різні порожні бляшанки від консервів та пляшки. Нарешті потрапила мені в руки важка пляшка — значить, повна, а до того ще й закоркована. Я був певний, що це не вода, але могла бути зовсім добра якась горілка. Яка різниця? Що-небудь, аби тільки мокре. Але ба! Пляшка була солідно закоркована.

Хоч вешталися різні вояки, все-таки ніхто не міг вдовольнити мого прохання, бо такі розкоші, як коркотяг, ніхто при собі не мав. Пробував я витягти корок багнетом, але й це не вдалося, бо багнет мав зашироке вістря. Я почав вивертати свої кишені, щоб знайти там щось придатне відкоркувати врешті пляшку. Але все, що міг знайти, — це якийсь невеликий цвях. Але й ним я нічого не міг вдіяти, бо цвях був замалий і затонкий. Корок уперто не рухався ні сюди, ні туди. Врешті мені вдалося проколоти маленьку дірочку, так що пальцями я відчув якийсь плин. Ну, нарешті! Я перекинув пляшку до уст і втягнув у себе ковток невідомої рідини. Дірка була справді маленька, і на солідний ковток не було можливості, але того, що капнуло на язик, вистачило, щоби мене переконати — ніякий то не алкоголь чи взагалі який-небудь напій, яким би вдалося погасити хоч частинно спрагу. По таких великих зусиллях у мене на руці була пляшка... звичайного кухонного оцту, з яким навіть і кухар не хотів возитися!

— Добре й так, — подумав я в приступі філософічного примирення, кидаючи пляшкою об землю, — у пляшці могла бути якась фатальна отрута, і тоді могло бути багато гірше.

Пригода з пляшкою налаштувала мене взагалі філософічно. Я почав обмірковувати нашу ситуацію. Хіба ж не було зі мною так само, як і з усією Дивізією? Скільки рожевих мрій і надій було в нас з виїздом на фронт... І ось проминули три тижні — нас практично як Дивізії немає. Ні, це ще гірше, як спраглому напитися оцту.

Ми дійшли до якогось схрещення доріг і повернули ліворуч, мабуть, на південь. Уздовж дороги стояли вози нашої Дивізії, а на возах стогнали наші товариші — поранені в боях. «Боже, який я щасливий, що в такі критичні хвилини я ще можу іти сам, власними ногами і ще надіятися на щасливу хвилину, на вдалий прорив із цього пекла. Бо ж ось ці наші товариші на возах уже й того щастя не мають, вони здані на ласку інших і самі про себе вже не в силі турбуватися. Так, я таки маю щастя».

Спроба мовчки філософствувати мене не полишала... Що ж це таке щастя? Його таки ніхто не знає. Як втеліпаєшся в якусь халепу, тоді побачиш, що навіть у найнещасливішій ситуації є все-таки ще щасливі, менш щасливі і зовсім нещасливі. Цим разом я належав до першої категорії: щасливих! Так, філософствуючи, я прохо-

див попри вози і розпитував, з якої хто частини, та при нагоді дізнавався про знайомих, де вони могли бути.

Нарешті і валка возів скінчилася. Перед нами в темряві ночі сіріла невиразно дорога, а ген попереду щось бовваніло. Важко було сказати, чи то було щось нерухоме, чи дуже повільно рухалося. Ми підійшли ближче і тоді побачили, що на дорозі стояли три піхотні гармати, які спрямували свої дула на захід. Біля них вешталися нервово німці-вермахтівці. Незабаром біля гармат зібралось нас кілька сотень вояків, але це не були упорядковані військові одиниці, а таки прямо юрма вояків. Про організовані військові частини тут уже не могло бути і мови.

Наступ чи втеча?

Біля тих гармат вешталися якісь старшини вермахту, гуртували вояків і оголошували наступ на большевицьку лінію фронту.

— Коли ми прорвемо фронт, за нами рушать наші вози з пораненими, — говорили старшини. — Але поки що нам треба усією силою вдарити на ворога та прорвати його оборонну лінію. Ви повертайтеся в бік фронту, а тим часом ми відкріємо гарматний вогонь на ворога, щоби підтримати ваш наступ.

Біля кожного гуртка з'явилися старшини вермахту, і під прикриттям ночі ми почали відходити у бік фронту. Ми повинні були наступати з тої хвилини, коли гармати перестануть стріляти. Мене дивувало, що ніхто навіть не намагався зробити хоч примітивний розподіл на групи.

Повільно просуваємося вперед. Перед нами вже майорять маленькі горбки, ніби фронтові окопи, але гармати ще мовчать. Минуло п'ять хвилин, десять, проминуло, може, вже і півгодини, а гармати як мовчали, так і мовчать далі. Ми вже зовсім наблизилися до окопів, і ворог відкрив у нашому напрямі тепер скажений вогонь зі своїх «максимів». То тут, то там можна було чути вигуки «ура!» Якісь тіні підіймалися з окопів, і здавалося, що скачуть вперед, але фактично ніхто не наступав. Тільки сила скорострільного вогню і крісової пальби непомірно зростала.

Протинаступу не було, бо в дійсності з нашого боку не було ніякого наступу. У нас не було зброї до наступу на сильно захи-

щені окопи большевиків. Ми надіялися, що гарматний вогонь викличе деякий заколот на большевицькому боці, і тоді ми кинемося на окопи. Але німецькі гармати мовчали як закляті.

Ми просунулися півколом майже попри самі большевицькі окопи і повернулися назад до тої самої дороги, звідки вирушали в «наступ». На наше здивування на дорозі і далі стояли ті самі гармати, але вже... без обслуги. Гарматники, мабуть, просунулися на «заздалегідь приготовані позиції». Праворуч від нас лежало село Княже, до якого і вела ця дорога. Чому гармати не стріляли — не було ні часу, ні потреби роздумувати. Надворі почало світати, а довкола нас шуміла пекельна симфонія усіх родів зброї. Ген, за Ясенівцями і Княжим зі сходу на захід, видно високу гору, покриту лісом, а більше на захід ближче до Княжого залишився тільки слід, де колись пишався ліс: щні зрубаних дерев. У тому місці під горою виднілися два большевицьких танки.

Від села Княже на схід попри Почапи і Хильчичі аж до села Ясенівці і далі простягався похилий до півдня терен — поля, на яких, як мурахи розбитого мурашника, рухалися в різні напрями вояцькі постаті. Хто біг вниз, хто посувався повільно, а дехто лежачи відпочивав. Може, вже й не мав ні сил, ні охоти рухатися куди-небудь. Наліво від мене, яких 50 метрів у бік ліска, серед поля селянський віз-однокінка, а побіч нього український старшина з молодого жінкою чи дівчиною.

Мені було зрозуміло, чому я опинився в такому пеклі, але ця молода жінка потрапила сюди тільки, мабуть, за збігом обставин, відвідуючи в останній хвилині свого мужа чи брата, і от тепер попалася! Мені зробилося її невимовно жаль, хоч не жалів ні себе, ні своїх товаришів, що тут змагалися на життя і смерть.

Тепер ми вже не розлучалися з моїм колегою з 2-го куреня 30-го полку. Це наставала п'ятниця, 21 липня 1944 року. Перед нами був один тільки напрям: далі на південь до гори, але дорогу нам ще перетинав залізничний шлях, засльозені ранньою рососою рейки якого сріблом блищали до сонця, що викочувалося на небосхил... а там... битий шлях Золочів—Львів.

Усе, що ще рухалося, прямувало на південь у бік тієї, покритої лісом, гори. Чому все туди прямувало, я не знав, але ніхто і не допитувався, і не застановлявся над тим. Нами керувала психологія

маси, ми стали невід'ємною її частиною. Я дивився на гору за залізничним насипом, як на своє спасіння, хоч ні я, ні хтось інший не мали ніякої запоруки, що так у дійсності є, не мав я ніяких підстав леліяти такі надії.

Тепер уже вдвох бігли ми згори вниз у бік саме того залізничного насипу, бігли, доки ставало сили... падали на землю, щоби трохи перевести дух, і знову піднімалися та бігли... Наша дорога проходила попри велику, вириту, мабуть, гарматним стрільном, яму, і ми, довго не думаючи, вскочили до цієї ями, шукаючи в ній хоч на хвилю передишки і охорони від дошкульного вогню ворога. Артилеристи говорять, що гарматне стрільно ніколи не потрапляє двічі в те саме місце, і тому ця яма здавалася мені спершу доволі безпечною.

Вскочивши в яму, ми вигідно простягнулися на сирій жовтій глині. Над нами вгорі свистіли кулі, людські крики і стогони наповнювали повітря, іржали голосно коні. Довкола ями на свіжовідкритих її боках лежали, вже відпочиваючи, вермахтівці. Моє серце товклося молотом у грудях, важко було захопити повітря, а спрага мучила до безтями... Хоч у ямі відпочивав фізично, лежачи, але щось всередині не давало мені спокою. Щось мене тягнуло з неї.

Не кажучи ні слова, я схопив за руку товариша по недолі і, вирвавшись з ями, потягнув його за собою. Він протестував, скаржачись на втому і потребу хоч би коротенького відпочинку. «Там було затишно і спокійно, — говорив він, — чого ти мене звідти витягнув?» Заки встиг я йому що-небудь відповісти, в ту саму яму, від якої ми віддалилися не більш як на 20–25 кроків, гримнув ще один постріл, і в повітря піднявся стовп землі, а в нім шматки людських тіл, окремо відірвані руки, ноги. Вермахтівцям, яких ми там залишили, вже не було потреби турбуватися, що буде далі, їхня мандрівка там і обірвалася.

— Боже, — зітхнув я і перехрестився. — Як видно, Ти ще держиш мене у своїй опіці. — Я глянув на свого товариша по недолі і відчув на собі його вдячний погляд, хоч при чому тут була його вдячність? Я не діяв під впливом якогось мудрування, але інстинкт прямо підказував мені робити те, що зробив.

Через долину смерти

Долина між селами Княже і Ясенівці перетворилася на справжнє пекло. Гуки розривів стрілень, свист куль та гранат, зойки пораних людей і несамовите іржання переляканих коней, з яких теж багато було пораних, клекіт, шум — усе те перемішалося в галасливу симфонію розгорнутого пекла. Людині важко було в тому усьому зосередитися.

Ми лежали серед поля і ніби безтямними очима, з шумом у вухах дивилися на те, що навколо нас діялося. Підсвідомо поглядали на гору, яка була не так далеко від нас, але видавалася все-таки недосяжною. Нервовим неспокоєм наповнював мене той залізничний насип, і тому я вперто роздивлявся, в якому місці найкраще б дістатися через нього. На мою думку, під насипом повинен проходити б якийсь отвір, але де? Він має десь там бути, але я не міг таки його добачити. Як грізне мemento, я бачив під горою дві большевицькі залізні потвори — танки, що охороняли шлях Злочів–Львів.

Ліворуч від місця, де ми переховувались, я побачив серед поля завязаного воєнного кореспондента, який фільмував усе, що навколо нього діялося. А фільмувати було що! Розриви гарматних та гранатометних стрілень раз-у-раз викидали вгору стовпи землі і болота, а разом з ними і різні частини людського або кінського тіла, дошки, різні шматки військового знаряддя, каміння, цілі колеса від возів... Усе літало в повітрі і викликало несамовите враження. А кореспондент усе закріплював на фільмовій плівці, щоби пізніше ще хтось міг бачити цей жахливий образ людського терпіння і смерти. Невідомо, чи хто-небудь бачив ще той фільм опісля, бо не знати також, чи той відважний кореспондент зумів вирватися з тої долини смерти, рятуючи свою в небезпеці проведену працю, чи може епілог фільму втопився в крові таки самого кореспондента. Яка б судьба не спіткала кореспондента і його фільм, все-таки кадри цієї трагічної фільми закарбувалися в моїй пам'яті на все життя і, здається, важко буде їх забути.

Відпочивши трохи, ми бігом кинулися знову в долину у напрямі залізничного насипу. Бігли ми зовсім не за військовими принципами, як нас учили, а тільки скільки нам вистачило сил. Заді-

хавшись, падали на землю, щоби за хвилину знову піднятися і бігти... Бігли, аж знову припадали до землі, щоби перевести дух. Нарешті ми щасливо добігли до найнижчої точки цієї долини, де зеленіла трава та росли розкішні головки капусти. Тільки тепер ми завважили там невеличкий потічок, який неважко було проскочити. Раз-два... і ми вже на другому боці потічка. У нас люди колись казали: «Не кажи «гоп», поки не перескочив». У нашім випадку слід би доповнити цей вислів ще таким розумним закінченням того прислів'я: «А як сказав «гоп» і перескочив, то подивись, куди вскочив». Так перескочивши потічок, ми відразу вскочили по коліна в bagno, бо на другому боці потоку стояли мочари. Тут почали ми борсатися у болоті, і прямо безнадійність перемішувалася з розпукою... Піт виступав на чолі. Витягнеш одну ногу з bagno — друга встряє ще глибше... Тоді витягаєш другу і так навіперемінно. Кріси ми повикидали на сухе місце і заледве по деякому часі таки вирвалися самі на сухе. Схопили ми кріси в руки і дали до залізничного насипу! Тут терен знову почав злегка підніматися.

Сонце вже добре викотилося на небо, і спека липневого дня щораз більше почала дошкуляти. Щастя, що хоч у той час не було ворожого летунства. Болото в черевиках муляло ноги, але не було часу, щоби роззутися і просушити черевики і самі ноги. Ми опинилися під залізничним насипом, прилягли біля нього, щоби набратися нових сил до нового, може, й рішального скоку. По рейках видзвонювали большевицькі важкі скоростріли, а також кулі бортової зброї, якою обстрілювали цей насип на усій його довжині з Княжого та з Ясенівців, неритмічні марші. Залізничний насип лежав як на долоні для ворога, що засів на дзвіниці церкви в Княжім.

Набравшись трохи свіжих сил, ми підсунулися під самісінький насип, який тут сягав яких 2–3 метрів заввишки. Перехрестившись, одним скоком ми опинилися на самім вершку насипу, перескочили рейки і, кидаючись на землю як снопи соломи, скотилися вниз. За нами дзеленчали і зойкали жалібно рейки, по яких били ворожі постріли, але нас охороняв уже тепер насип, і вони не долітали до нас. Так само ми вже були недосяжні і для большевицьких танків.

Скотившись з насипу зовсім униз, я від вдволення присів і, розглядаючись довкола, завважив усміхнене, як завжди, обличчя дивізійного лікаря д-ра Віхтинського.

— Як почуваете? — впало його питання.

Я й собі посміхнувся, із вдоволенням простягнувся зручно на землі і тоді відповів:

— Тепер уже краще, пане докторе, тепер уже краще... Але он там... — При тім вказав я рукою за насип.

— Знаю, — відповів лікар. — Я також щойно вирвався з цього пекла, але й тут ще не рай. Все-таки хоч під охороною залізничного насипу можна трішки спокійніше відпочити, що я й роблю. А ви що думаєте робити?

— Я особисто волю вже спочивати на он тій горі, — відповів я, показуючи рукою на вкриту лісом гору, віддалену від нас не більш як на сто метрів.

Тим часом ми скинули черевики, вичистили їх від болота, а через брак інших шкарпеток на зміну повдягали ті самі мокрі і з болотом. Так ми залишили лікаря В., який усе ще відпочивав, і вдвох почали знову підсуватися в напрямі гори, від якої нас ще відгороджувало поле з достиглим житом, а за ним ще й шлях Золочів–Львів. Терен тут уже піднімався вгору, і за кілька хвилин ми знову опинилися на лінії обстрілу, а тому доводилося повзти на ногах і руках. Понад нами свистіли кулі, і хоч ми повзли по землі, це ще не давало ніякої запоруки, що якась заблукана куля не зможе когось із нас обрати собі за жертву.

Просуватися житами — нелегка справа, і тому ми вирішили рухатися вздовж межі. Але й тут прикре розчарування — довга межа була вкрита трупами німецьких вояків, які, мабуть як і ми, шукали легшої дороги і знайшли тут смерть. Створилося враження, що їх тут як косар косою зрізав. Під другою межею майже таке саме. Виходило, що у всіх межах мусить бути однаково, і тому хоч-не-хоч ми просувалися краями нив близько меж. За нами, ген там за насипом, далі клекотіло та гуділо пекло, ревучи всякого роду зброєю. Тепер ми рухалися дуже повільно, бо й жита стояли нам на перешкоді, раз-у-раз замотуючись між крісами і нами... В черевиках чвакало болото, якого ми зовсім не могли вичистити, а справа і втома нас знищували. З такими труднощами ми наближались до битого шляху, обстрілюваного большевицькими танками.

Весь час я думав, як нам перетнути той шлях. Плян був простий: у придорожніх ровах, які звичайно були при кожному битому

шляху, заховаємося від ворожих танкістів і, трохи відпочивши, наглими стрибками перескочимо його. Зараз за шляхом, як ми вже зорієнтувалися, через жита, на відстані якихось двадцяти чи тридцяти кроків стоїть гора, а її підніжжя вкрите зеленим гущавником.

Ще кілька кроків — і ось уже битий шлях. Але на наше розчарування придорожні рови були зовсім замулені дощами, що йшли два чи три дні, розтоптані воєнними возами. Отже, пі часу, пі місця на відпочинок не було — тим більше, що саме десь із заходу доносився до нас гуркіт танків. У житі пролежали, може, дві хвилини, а тоді одним скоком переплигнули дорогу. Ми бігли таки прямо як у дощі серед куль скорострілів, які тримали під обстрілом цю дорогу так само, як і залізничний шлях.

Все-таки ми щасливо опинилися на сіножаті, з якою наша уніформа злилася в одне, і перестали бути предметом ворожого прицілу. Ще кілька кроків... і там, у тій гущавині, наш порятунок. Прожогом кинулися в гущавину, щоби позбутися враження, що ми в перегонах зі смертю. Тримаючи кріс у правій руці, лівою я розгорнув гущавину і... застиг. У мене ноги підгиналися в колінах — мене огорнув страх. В гущавнику переді мною лежав убитий дивізійник, який, мабуть так, як і я, прямував сюди з вірою, що тут порятунок, і саме в цьому місці знайшла його смерть. Усю долину я перебіг без страху з невгамованим бажанням вирватися з цього оточення і жити. Хоч смерть довкола мене збирала свої жнива, я про неї не думав, тим більше, що це все були жертви з-посеред вермахтівців. Але тепер, коли я побачив українського вояка в маскувальній уніформі дивізії «Галичина», ось тут уже майже поза лінією оточення, мною заволодів страх. Нагло я відчув втому і що далі йти не можу. Зробив декілька кроків вперед і, знесилений, присів на землю.

На схід від мене піднімалася гора, вкрита лісом. На західньому боці гора була стрімка, і дерева на ній були зрубані — тільки з землі стирчали пні, довкола яких зеленіли молоденькі порослі, що виростали з коріння. Поміж цими пнями стежка йшла круто вгору, і нею просувалися щасливіці, які вирвалися з оточення. Отямившись та відпочивши хвилину, я з товаришем по мандрівці, який все ще тримався мене, разом рушили тією стежкою вгору.

Через деякий час ми опинилися вгорі. Я оглянувся туди, звідки ми щойно щасливо вирвалися. Вся долина від Княжого попри По-

чапи і Хильчиці аж до Ясенівців являла собою ще той самий неза-тертий у пам'яті страшний образ. Це була справді долина смерті. Вояки пробігали на південь до залізничного насипу і по дорозі падали, щоби вже не піднятися... Вилітали вгору стовпи землі і боло-та... Окремі частини людського тіла літали в повітрі... Крику вже не було чути там, де ми були, але доносилися якісь приглушений шум і клекіт, а під горою гуркотіли танки.

Ті, що йшли нашим шляхом за нами, були ще в гіршому від нас становищі. Тепер згори пекло ще немилосердно сонце. Тут, на горі, впало мені у вічі ще одне характерне явище. Всі наші дивізійники дісталися сюди із зброєю в руках, хто з крісом, а хто із скорострілом. Німці покидали по дорозі все, тільки підпиралися дерев'яними кийками.

Разом із нами вгору п'явся також якийсь молоденький червоноармієць. Його хлопці захопили були в полон, і він ось тепер у своїй зовсім новій уніформі йшов разом з нами, несучи на плечі скоростріл «М-42». Мене це зацікавило. Я довідався, що він з Кам'янець-Подільщини, не бажає вертатися до советської армії і хоче йти з нами. Що ж, його воля, тільки щоби по дорозі його не захопили десь німці, бо вчинять з ним так само, як із групою полонених вчора ввечері. Якщо залишиться з нашими хлопцями, все буде гаразд.

З другого боку гори перед нами стелився новий шлях, але куди? Чи міг хто-небудь відповісти на це питання? В кожному разі я вирішив більше до німців не повертатися і приєднатися до рядів УПА.

З-ПІД БРОДІВ ДО БУДАПЕШТУ

Нам дорога на південь чи до УПА?

Вирвавшись щасливо з оточення, ми полягали на зеленій траві, щоби відпочити. Ген внизу, поміж селами Княже і Ясенівці, простягалася долина смерті, де все ще таракотіли московські скоростріли, намагаючись зупинити прорив. На ясно-блакитному небі жодної хмаринки.

Я скинув черевики, щоб їх відчистити від болота, яке налізло до них на мочарах, та просушити ноги і шкарпетки. На мої спарені ноги чекала ще далека дорога, і свіжий вітрець діяв на них як цілющий бальзам. Ох, якби ще такої свіжої холодної води! Та й не зашкодило б попоїсти. Але про це не було мови.

Сонце почало добре припікати, коли я з товаришами вирушив у дорогу. Мене гнав страх, що москалі можуть повторити свої вчорашні герці з літаками й знову нас оточити. Якщо так, не дай, Боже, сталося б, у мене вже не було б більше сили йти у ще один прорив.

Не маючи ані карти, ані компаса, я не знав, де ми є, за винятком хіба того, що ліворуч був Золочів, а десь тут на тих горах повинні бути села Майдан та Залісся. Властиво, карта не була потрібна, бо я йшов у тому напрямі, куди всі йшли, хоча в цьому випадку слово «йти» не зображувало дійсності. Я не йшов, а сунувся повільно, бо мої спарені ноги не хотіли слухатись; я не міг йти ані взутий, ані босоніж. Намагався йти у шкарпетках, але то не допомагало, тим більше, що наша дорога вела спочатку сіножатами, а згодом межами.

Нарешті серед дерев з'явилися якісь господарські забудови. Підійшовши ближче, я побачив на подвір'ї справжню нашу цимбровану криницю — з журавлем. Я приспішив свій черепащачий хід до криниці, де вже стояло кілька вояків, а один із них саме витягнув відро з водою, проте ніхто з них не поспішав її пити. Я підійшов ближче й з жадобою глянув у відро.

«О, доле моя», — сказав я до себе. Те, що побачив у відрі, було не вода, а якась жовто-брунатна грязюка. На неї важко було дивитися, а не те щоб її пити.

На віддалі стояв старий селянин, мабуть, власник цього господарства, який приглядався до нас. Я підійшов до нього й запитав:

— Що сталося з цією криницею?

— Нічого не сталося, — відповів він. — Я дивуюся, що там ще взагалі є вода. За останню добу тут пройшли тисячі вояків, і ніхто з них не проминув цієї криниці. Вони вичерпували воду швидше, ніж вона прибувала з джерела, й на самому дні залишилася тільки розбвтана глина з піском.

Не вгасивши спраги, треба було йти далі. Можливо, що саме спрага і голод гнали нас втомлених далі.

Сонце вже заходило й кидало своє останнє проміння на верхівки дерев, коли ми, минувши село Майдан, дійшли до якогось іншого села чи присілка під лісом, десь біля Гологір. Нарешті тут ми погасили свою спрагу водою з глибокої цимброваної криниці, яка була на самому краю села. Біля неї зупинився чималий гурт вояків. Одні відпочивали під деревами, інші чекали на свою чергу біля криниці. У селі не видно було нікого, і господарства, здавалось, світилися пусткою.

На землю вже почали спадати сутінки, коли біля криниці з'явилася молодиця з кошиком у руках. Видно було, що вона кудись поспішала. Я підійшов до неї й запитав:

— Де поділися люди, що нікого тут не видно?

— Люди живуть у лісі, бо там безпечніше, — відповіла вона. — Там ми маємо навіть свою худобу й тільки час від часу приходимо в село забрати дещо з хати.

— Чи були у вас большевики? — питав я далі.

— Були сьогодні вранці.

— А як вони поводитися?

— Вони нічого нікому не кажуть, тільки, як звичайно, запевняють, що визволили нас з-під фашистського ярма. За все платять і поводяться з людьми поки що добре, — з поспіхом відповіла молодиця. — Вибачайте, але мені ще треба йти лісом, куди я повинна дістатися, поки не западе ніч, — виправдовувалася вона й, піднявши кошик, пішла.

У нас також не було часу, бо якщо большевики були тут уранці, то хто може запевнити, що вони не прийдуть увечері. На зустріч із ними ми зовсім не мали охоти.

На роздоріжжі, біля якого ми спочивали, стояв дороговказ, який однією «рукою» показував на «Перемишляни — 18 1/2 км». Уже посутеніло, коли ми рушили в тому напрямі. Запала темна ніч. Кожен ішов, як міг, — один, удвох чи втрюх. Один одного трималися, щоб не загубитися. Трійка, в якій я йшов, за якийсь час збилася з дороги. Ми почали йти полями навмання і побачили, що заблукали. Навкруги нікого не було, тільки час від часу долітали до нас здаля невиразні голоси. Так ми блукали цілу ніч: йшли, ставали, відпочивали й знову йшли, не знаючи куди.

Нарешті перед нами вималювались якісь обриси наметів та вантажних автомашин. Ми підходили обережно, бо боялися, щоб то не був большевицький табір. Як виявилось, то був вермахтівський «трос». Весь табір спав, тільки сторожа куняла біля колони автомашин, які полишали за собою глибокі сліди коліс на розмоклому ґрунті. Від них ми не отримали ані їжі, ані певних вісток. Вони тільки нам сказали, що недалеко є якесь село.

І дійсно, коли почало світати, ми перед собою — за якихось сто кроків — побачили верхівки солом'яних дахів села, яке розтягнулося вздовж річки чи потоку, понад берегом якого йшла болотиста дорога з відгалуженнями вгору праворуч. Було воно Жуків чи Вишнівчик?

По цілонічній мандрівці ми були втомлені й голодні. Сіли при дорозі відпочити й негайно заснули. Збудили нас якісь голоси. Це були вояки вермахту, які йшли дорогою й, завваживши нас, гукали: «Менш, ауф, ауф!»

Ми рушили далі, оминаючи калюжі й шукаючи якесь добре господарство, де можна було б щось перекусити. Знаючи, що при головній дорозі багато непроханих гостей, ми зійшли на одну бічну вуличку й праворуч побачили велике господарство з гарною, покритою бляхою, хатою у глибині подвір'я. Праворуч були стайні, ліворуч велика стодола, а далі простягалися вже поля. Велике подвір'я, яке тягнулося трохи під горб, було відгороджене від дороги плотом та ворітьми.

Ми втрьох зайшли до хати, але відразу примітили, що наш плян не вдався, бо в хаті було розміщено до десятка німців вермахту. Деякі сиділи на лавках, а інші лежали на долівці. Вони тут, мабуть, ночували. Біля кухні поралася молода жінка.

— Слава Ісусу Христу! — сказав я, входячи до хати, не звертаючи уваги на німців.

— Слава навіки! — відповіла жінка, глянувши якимось здивовано на нас.

Я свідомо звернувся цим традиційним в Галичині вітанням, щоб вона зауважила, що ми не німці. Вермахтівці також звернули на нас увагу. До того наша трійка була дивно одягнена. Вітик, родом із Ярославщини, зброяр 8-ї сотні 30-го полку, мав на собі звичайний, темно-зелений робочий однострій. Василь (прізвища не

пригадую) був з бойових частин і тому в маскувальному однострою, а я мав вихідний однострій, в якому мене захопив алярм на присілку Каролівка біля Кутів. Отже, я був єдиний, який мав усі дивізійні відзнаки.

Німці, побачивши нас, усі повернули голови в наш бік, а їхній фельдфебель, що лежав на встеленій соломою долівці, запитав: «З якої ви частини?» Я пояснив німцям і господині, що ми з дивізії «Галичина», а в господині я ще запитав, чи не могла б вона дати нам щось попоїсти.

— О, то ви наші, — сказала вона ніби врадувано, але, як мені здавалося, з якимось відтінком суму. — Я радо би вас нагодувала, але й у нас уже небагато залишилося. Ось, бачите, сидять уже тут три дні, — говорила господиня, вказуючи очима на німців, — й подарять по-своєму. Ловлять наших курей і приносять до хати, щоб я їм їх варила.

Німець пильно стежив за нами і завважив, що господиня щось сказала на їхню адресу.

— «Вас гат зі гезагт»? — запитав він мене.

— Каже, що ви тут за три дні поїли все, що їм самим немає вже що їсти.

— Ех, квач, — сказав німець. — Так чи інакше, прийдуть москалі і все заберуть. А за що ж ми їх обороняємо?

— Цікаво, що всі думають, що нам роблять добре, — проскочила у мене думка. — Москалі — визволяють, а німці — обороняють, і як одні, так і другі кажуть собі за це шалено платити.

— Я вам, хлопці, нічого тут не можу дати їсти, — заговорила знову жінка, показуючи рукою на двері.

Ми вийшли з хати, а господиня за нами і сказала: «Вийдіть на дорогу і зверніть праворуч та зайдіть до стодоли з поля, тільки так, щоб вас не бачили німці через вікно. У стодолі зачекайте й, можливо, щось мені вдасться зробити».

Ми так і зробили — за кілька хвилин вскочили задніми дверима до стодоли й очікували на господиню, спочиваючи на соломі.

Десь через півгодини скрипнули двері, й господиня з'явилася біля нас з буханцем хліба та теплим, щойно видоєним молоком.

— Вибачайте, хлопці, що маю, то й вам даю, — промовила вона. — Якщо б у хаті не було німців, то щось краще могла б вам приготувати.

Але вибачати не було за що. Молока було доволі, й буханець хліба зник дуже швидко. Смачно заїдаючи, ми розпитували господиню про воєнну ситуацію.

— Військо проходить тут уже кілька днів і бере все, що потрапить під руку, розуміється, німці. Ви перші українці, що зайшли до нас.

На наше запитання, чи далеко фронт, вона відповіла, що, мабуть, не більш як півтора кілометра на захід від села вже є большевики, але в селі їх ще не було.

Хоч як нам хотілося відпочити в затишку на соломі, але згадка про те, що большевики так близько, змусила нас рушити далі. Ми вийшли знову на дорогу, прямуючи на південь.

Поруч з нами проходили гурти вояків, а між ними тут і там траплялися і групи українців, які йшли вдвох чи втрох з крісами на плечах. На якомусь найближчому роздоріжжі я побачив знову дороговказ із написом «Перемишляни — 22 км». Виходить, що за цілу ніч мандрування ми не приблизилися до Перемишлян, а віддалилися від них десь на чотири кілометри. Щастя, що в темряві ночі ми не потрапили до большевиків.

Повільною ходою ми прямували на південь. День знову був безвітряний, ніде ні хмаринки, а сонце на ясно-синьому небі з кожною годиною все більше і більше пригрівало скривавлену українську землю. Зранку, коли сонце тільки світило, то все було гаразд, але коли пізніше почало пригрівати, мене почала зморювати втома, після трьох безсонних ночей очі самі склеювалися, а ноги зовсім не слухалися.

Нарешті ми дотягнулись до якогось села, Липівці чи Унів, неподалік від якого проходив залізничний шлях на Перемишляни. Пройшовши через село, ми зійшли з дороги й далі прямували на Перемишляни вздовж залізничної колії. Тут моя втома дійшла до краю, і я не міг далі йти. Сказав це своїм товаришам, пропонуючи бодай трохи присісти на декілька хвилин. Мої товариші, мабуть, також не були в кращому стані й без опору погодилися на мою пропозицію.

Ми посідали на краю залізничного насипу, що тут мав до двох метрів висоти, і, скинувши черевики, дали ногам трохи відпочити. Але зелена травичка аж просила, щоб на ній простягнути й випростувати наші стомлені тіла. Ми так і зробили, і, щоб трохи відпру-

житися, я стулив очі й негайно заснув. Як довго ми так лежали чи спали, я не знаю, але прокинувся тільки тоді, як хтось почав мене кликати на ім'я. Спочатку мені здавалося, що це сон, але коли я розплющив очі, то побачив над собою мого шкільного товариша Тараса Боднара. Він у товаристві інших вояків-українців повертався з того самого місця, що й ми, та й, мабуть, ішов у тому самому напрямі.

— Ти чого так вигідно розлігся на траві та й ще біля колії, ніби нічого ніде не сталося. Хочеш, щоб тебе большевики захопили тепер, коли ти вирвався з найгіршого? — говорив до мене Тарас.

Ми нічого більше між собою не говорили, бо й не було про що говорити. Я протер очі й розбудив своїх супутників, щоб іти далі, а Тарас пішов доганяти своїх товаришів.

Попри залізничний шлях стежкою йшли слід у слід вояки, а між ними й чимало українців з дивізії «Галичина». В одному місці залізничний шлях наближався до річки Гнила Липа та проходив її правим берегом. Ген далеко на півдні від нас видно було невеличке містечко Перемишляни. Але там клубами підносився вгору дим і видно було, що в місті були пожежі. По короткій нараді ми вирішили обминати Перемишляни, а замість того перейти на лівий берег Гнилої Липи, річищем якої пливла бурхлива й каламутна вода. Для здійснення нашого наміру ми мусили шукати міст, бо вброд переходити було небезпечно. Але моста тут ніде не було.

Ми пішли далі за течією річки, лівий берег якої почав підноситися вгору, так що була це вже висока гора. В одному місці ми побачили над самим берегом біля підніжжя гори декілька хат, а недалеко від них через річку було перекинута сухе дерево, що служило за кладку. Тут ми й перейшли на другий бік, залишаючи Перемишляни праворуч. Тому що дуже хотіли пити, вирішили зайти до якоїсь із тих хат, щоб напиться води. Ми збігли навпростець униз і зайшли на подвір'я якогось середніх розмірів господарства. Двері до відносно нової ще хати, критої цинковою бляхою, стояли відкриті, однак господарів-селян ніде не було видно.

Ми зайшли до хати, але там було повно німців-вермахтівців, які, як видно було, розгосподарилися добре. Один із них, очевидно, готував, мабуть, обід, бо біля нього стояв кошик із свіжою ще бараболою та відро, до половини наповнене чистою, як сльоза, во-

дою. Ми зразу ж зрозуміли, що нам тут не було місця, але, побачивши чисту воду, я нахилився підняти відро, бо горняти тут ніде не було видно. Та заки ще я вспів це відро підняти, вермахтівець зовсім несподівано для мене всипав туди бараболю з кошика, й вода у відрі негайно уподібнилася до тої, що пливла дном річки Гни-ла Липа. Усі вермахтівці голосно засміялися з того «товариського» жесту свого «камерада», і котрийсь із них голосно вигукнув: «Гайль Гітлер!» Ми вийшли з хати, кидаючи в бік німців відоме і зрозуміле їм слово «швайнгунд».

Нас здивувала поведінка німців, але на це не було ані часу на дискусію, ані навіть на роздуми, чому вермахтівці так ворожо до нас поставилися. Тільки пізніше я довідався, що в той же самий час вермахт приготував був атентат на Гітлера у Східній Пруссії, і серед вермахтівців, здається, була поширена неправдива вістка, що замах удався і з Гітлером скінчено. Їхня ворожість до Гітлера була також джерелом ненависти до відділів СС, які були основною силою та підпорою Гітлера й посідали привілейоване становище у збройних силах гітлерівської Німеччини. Коли я з'явився у дверях в уніформі, що була есесівською з тою, однак, різницею, що в мене не було відзнак СС, але зате на комірі був срібний левик, а на лівому рукаві жовтий левик на синьому шитику, він потракував мене як німецького есесмана. Якись там додаткові відзнаки для нього нічого не значили, й тому він нас попрощав окликом «Гайль Гітлер!»

Ми вийшли знову на стежку, що йшла вгору. Ліворуч від нас, тобто на північ від стежки, гора була покрита деревами й кущами, а праворуч, тобто на південь, були узбіччя, покриті травою, що виглядали радше як пасовиська для овець. Цією стежкою прямувало вояцтво різних частин, були навіть так звані «гіввіс», тобто полонені з Червоної армії, яких пізніше німці звільнили з полону й приділили до різних частин армії як візників та до інших допоміжних робіт. Тут був навіть якийсь малий візок, який змучена коняка ледве тягнула під стрімку гору. Вийшовши на гору, ми мусили знову спуститися в діл, до якогось села, хати якого розкинулися вздовж дороги, що проходила повз величезну яругу, особливо на південному боці. Можливо, що це було село Борців або якийсь присілок недалеко від нього.

Зійшовши вниз, ми зустріли тут вермахтівську польову жан-дармерію, яка скерувала нас до збірного пункту, що містився, як нам здавалося, в глинищі, при дорозі, що йшла з села на північ. Довкола нас були доволі високі гори, а при виході зі збірного пункту стояв уже вартовий німець. Тут уже було більше вояків, яких сортували за частинами. Коли нас туди припровадили, то відразу запитали, з якої ми частини. Коли ми сказали, що з дивізії «Галичина», нам відповіли, що така частина більше вже не існує, і нас призначили до розбитків якоїсь вермахтівської частини. На щастя, ми вже знали, що збірний пункт дивізії «Галичина» є у Старому Самборі, і тому наша дорога вела туди. В дійсності, однак, ми й туди не збиралися йти, бо всі наші пляни були — перейти до рядів Української Повстанської Армії.

Побут у німецькому збірному пункті нам не подобався, й тому ми почали радитися, як би звідти вийти назад до села, а там уже собі дамо раду. Якби то була українська частина, ми могли б ще над тим подумати, але в німецькій частині вмирати ні за цю душу нам аж ніяк не хотілося. Ми чекали тільки нагоди, щоб віддалитися від цього збірного пункту. По якомусь часі ми втрюх підійшли до вартового і пояснили йому, що тут немає нікого з нашої частини й тому мусимо йти шукати іншого збірного пункту.

Вартовий-вермахтівець не дуже то і прислухався до наших доводів, а тільки кивнув головою, що можемо вийти. І так ми вийшли на дорогу з того глинища, а, заховавшись за горбком, опинилися знову на головній дорозі, вздовж якої тягнулося село. Ми вирішили знайти зв'язок з УПА, але поки що не знали, як це зробити. Ми розуміли, що УПА — це підпільна армія, й тому було б безглуздя питати про неї в селі, а також кого-небудь на дорозі. Тим більше тепер, коли всюди ще крутилися відступні чи й розбиті відділи німецької армії, а також через наступ советської армії УПА мусила зберігати всі правила безпеки й обережності. Остаточно ми вирішили знайти голову читальні «Просвіта» чи якоїсь іншої культурної установи й від нього довідатися про все, що нам треба було знати про УПА та як до неї дістатися.

На наше щастя, це була неділя 2 липня, і люди саме поверталися з церкви. Пройшовши декілька десятків кроків, ми звернули до якоїсь хати, першої, яку зустріли на бічній вуличці. Наш вигляд

був дуже бідний, бо, скинувши черевики, але з крісами на плечах, ми справляли дуже гнітюче враження. Зайшовши на подвір'я, запитали, чи господарі не могли б нам сказати, де є голова читальні «Просвіта». Нам знову пощастило, бо нас тут не тільки що нагодували, але, як виявилось, людина, яку ми шукали, була саме на сусідньому господарстві. Коли ми трохи поїли, мої товариші полягали відпочивати під деревом у холодку, а я сам босоніж пішов до голови читальні «Просвіта», щоб дещо розвідати й дізнатися, як дістатися до відділів УПА.

Зайшовши до хати, я побачив голову читальні, який був також і солтисом, отже, дві влади в одних руках, та його дружину, які саме збиралися обідати. Це був чоловік років 35–40. Мій жалюгідний вигляд вимагав деякого пояснення, зокрема, чому я босоніж, але з крісом у руках, і тому я вирішив дещо розповісти й дізнатися, як досягти бажаної нам мети. Правда, не я один був у такому жалюгідному вигляді, бо ж цією самою дорогою пройшло було уже чимало вояків у більш-менш подібному стані.

Я відрекомендувався господарям як слід і відразу приступив до справи, заявляючи, що наша Дивізія розбита, тому ми хотіли б вступити в ряди Повстанської Армії і, якщо йому відомо, як можна було б дістатися до якогось повстанського відділу, ми були б йому дуже вдячні за таку інформацію. В той час до хати зайшов ще якийсь молодий чоловік, який щось там прошепотів господареві і вийшов. Незважаючи на те, що вони говорили дуже тихо, я почув декілька фраз, і мені стало ясно, що я прийшов до людей, які мають безпосередній зв'язок з підпіллям.

На закінчення нашої розмови я звернувся до господаря з проханням, щоб він скерував нас кудись, аби ми могли дістатися до якоїсь частини УПА.

— О, це дуже проста річ, — сказав у відповідь господар. — Коли ви вийдете за село, зверніть ліворуч на першу дорогу, що йде на північний схід, і нею вийдете на гору. Там же на горі і село, за яким простягається великий ліс, а в тому лісі є УПА.

— Це так, але ж щоб дістатися до якоїсь частини УПА, треба мати якийсь зв'язок, бо ж УПА не розташовується по селах як регулярне військо. Дивізія «Галичина» мала навіть свої різні знаки, що вказували, в якому місці перебуває та чи інша частина. УПА

натомість діє підпільно, тому я вважаю, що доступ до неї мусить бути доволі складний.

— Воно ніби так, але, коли ви дістанетеся до того села на горі (він і назвав його, але я не запам'ятав тої назви), то там кожна дитина вам покаже, куди йти.

Така заява мене приголомшила, і я не міг зрозуміти, як мені чи кому-небудь іншому «кожна дитина може показати» дорогу до відділів УПА, зокрема нам — хлопцям у німецькому однострої. Правда, у нас є ще й відзнаки дивізії «Галичина» й ми говоримо українською, але таке саме мають чи можуть мати і німці, і деякі з них говорять українською не гірше від нас, і саме такі часто бували розвідниками на службі абверу.

Більше я нічого не довідався від голови читальні «Просвіта». Я вийшов від нього, подякувавши за інформацію, і повернувся до своїх товаришів, які дрімали під грушею чи яблунею. По дорозі роздумував над тим, що сказав мені господар, і мене чимраз більше турбувало те, що «кожна дитина покаже, куди йти» до УПА. Мені така конспірація зовсім не сподобалася, якщо навіть дитина може показати дорогу кожному, зокрема тоді, коли москалі, як і німці, мали своїх донощиків, які слідували за кожним рухом підпілля. Я поінформував про це моїх товаришів, і ми спільно вирішили, що коли воно дійсно так є, то це є очевидне безглуздя, яке раніше чи пізніше закінчиться трагічно для УПА та її воїнів-одчайдухів. Ми позбирали свої речі й вирушили далі в дорогу, але цим разом не так, як плянували, не до УПА. Ми йшли далі шляхом у напрямі на південь, більш-менш на Ходорів. Днина була чудова, й по дорогах було повно війська із розбитих частин в оточенні Білий Камінь—Княже—Почапи.

Останній обід в Україні

Незважаючи на те, що перший збірний пункт для німецького війська був за нами, німці, замість збиратися там разом, воліли йти далі самостійно, бо то давало їм більшу можливість здобувати чи навіть і грабувати собі харчі в українського населення. Відступ незорганізованих вояків у бік Карпат продовжувався, але цим разом це вже було не «плянове скорочування фронту», а безладний

відступ. Найгірше на цьому терпіли села, через які проходило військо, чи, краще кажучи, уніформовані люди без жодного харчового забезпечення і без жодних дисциплінарних приписів.

Сонце вже хилилося на захід. Ми проходили через якесь невелике село, що тягнулося вздовж дороги, і в одному місці запримітили, як це можна було судити по зовнішньому вигляді, добре господарство. Тому що наближався вечір, ми зайшли на подвір'я з надією, що може вдасться дістати якусь їжу. Широке подвір'я підносилося вгору, а в глибині його стояла простора хата, крита цинковою бляхою, яка разом із рештою господарських забудов вказувала на колишній добробут. Але в даний момент вигляд був доволі неприємний. Двері до хати стояли відчинені, а на подвір'ї крутилися німецькі вояки-«вермахтівці», які ніби чогось шукали. Один із них сидів серед подвір'я і обома руками напихав рот сиром. Здавалося, що той вермахтівець ніколи ще нічого не їв і тепер жер за всі часи.

Недалеко від німця стояла молода жінка з малою дитиною не більше трьох років, яка гірко плакала, вказуючи своєю маленькою ручкою на вояка з бочівкою з сиром. Ми всі троє почувалися досить незручно на цьому подвір'ї, й нам хотілося, щоб жінка ця знала, що ми не німці і що зовсім не збираємося самі шукати поживи так, як це робили вермахтівці. Я підійшов до неї і, щоб щось говорити, запитав, чому дитина так гірко плаче. «З голоду плаче, — відповіла жінка. — Все, що ми мали в хаті, німецькі вояки, відступаючи, пограбували, а ось цей знайшов останню бочівку сиру, яку ми сховали на чорну годину, і жре, як худоба, а я не маю що дати дитині їсти, бо й не можна до хати приступитися».

Ми вже нічого більше не питали і, вийшовши на дорогу, попрямували далі. Десь перед нами мало бути село чи містечко Стрелища. По дорозі до нас прилучився ще один стрілець із 7-ї сотні 30-го полку Василь Ткачук. В останні дні на фронті ворожа куля прошила йому стегно, не порушуючи кости, і він так поранений був у прориві й тепер далі прямував з відступними військами. Його намагання дістатися на якесь принагідне санітарне авто не мали успіху, бо шофер-німець не хотів його прийняти, хоча машина не була заповнена, і він так зустрівся з нами. Ми разом зайшли до села Старі Стрелища і там заночували в якійсь столі. Ми вже давно знали,

що збірний пункт для дивізії «Галичина» визначений у Старому Самборі, і наш відступ на південь мав уже відповідну мету.

На другий день рано ми вирушили далі на південь. Був це понеділок 25 липня. Ткачукові таки вдалося причепитися до якогось авта, і він сказав, що зачекає на нас десь біля Дністра. Був гарний погідний день, і ополудні ми дійшли до села Отиневичі. Дорога наша проходила попри церкву, на подвір'ї якої стояла гарна цимбрована криниця. Довго не думаючи, ми зайшли на подвір'я напиться холодної води. У цей момент нам назустріч вийшов старший уже священник, десь до шістдесяти років. Ми чемно звернулися до нього та привітали його традиційним «Слава Ісусу Христу».

— Слава навіки, — відповів він нам. — Чи ви, часом, не з нашої Дивізії? — запитав він нас.

— Так, отче, ми з дивізії «Галичина», — відповів я, — і, побачивши криницю на вашому подвір'ї, зайшли напиться води, якщо дозволите.

— Але ж, прошу дуже, пийте, скільки хочете, — відповів священник, супроводжуючи нас аж до самої криниці.

Заскреготіло колесо, і над цямринням з'явилося відро холодної води. Ми по черзі підходили до відра, пили воду, відступали назад і знову по черзі пили. Священник пильно розглядав нас, але нічого не говорив. Коли ми напилися вже аж досхочу, помили руки й обличчя, причесали наші чуприни, тоді він знову заговорив.

— То ви кажете, що з нашої Дивізії? — спитав він ніби до нас і ніби сам до себе. — А хто ж ви такі?

— Вояки дивізії «Галичина», — відповів я, дивуючись, чому цей священник питає нас про те саме вдруге.

— Та ні, це я вже знаю, але хотів би знати, чим ви займалися, заки пішли до Дивізії?

— Я вчителював, — сказав я.

— А я ходив до торговельної школи, — сказав другий Василь, який був від мене щонайменше на два-три роки молодший. Найстарший між нами, Вітик, був десь під тридцятку, і він, здається, сказав, що був слюсарем за фахом.

Священник щось подумав, а потім сказав: «Ну що ж, вже вгасили спрагу? Якщо так, то зайдіть трохи до хати, коли вам не дуже спішно, там холодніше і можна краще поговорити». Нам спішно не

було, і ми скористалися запрошенням. Священик завів нас до хати, де на нього чекала вже їмость, міряючи нас очима.

— Це наші хлопці з Дивізії, — заговорив священик до своєї дружини.

Почувши це, їмость ніби видихнула. Ми чемно привіталися з нею, й вона запросила нас до вітальні, куди ми аж ніяк не пасували зі своїми забрудненими уніформами та черевиками.

Після одномісячного побуту під шатрами, у ровах та лісах, а в найкращому випадку у stodолі на сіні чи соломі це була дійсно розкіш сісти на гарному кріслі. Тим часом їмость підійшла до одних дверей, трохи відчинила їх і сказала голосно: «Ходіть сюди, не бійтеся, це не німці, а наші хлопці з Дивізії».

На порозі кімнати з'явилися дві гарні молоді дівчини. «Ходіть ближче, — сказав до них священик, — знайомтеся». Він нас представив дівчатам, згідно з нашими заняттями в цивільному житті.

— В таких разі ми з вами товариші з фаху, — сказала одна з них, — бо ми працюємо тут у школі як учительки. Тепер, щоправда, науки немає, але ми відчуваємося тут безпечніше й тому залишилися також і на літо.

Ми всі посідали разом, і священик розпитував нас про фронт, про життя в Дивізії і т. п. Час від часу якимось питання ставила і їмость, зокрема про наших батьків, звідки ми тощо. Але вона перебувала в нашому товаристві не весь час, бо все кудись виходила. Зате священик і дівчата були з нами постійно.

— Дуже багато втікають від большевиків на захід, — говорив священик, — але я думаю залишатися тут. Куди ж на старість буди йти та ще й до того в чужину. Що ви думаєте про те?

— Я думаю, що на захід повинні йти тільки ті, хто виявив себе в якійсь підпільній діяльності, бо для них немає виходу, а є тільки вибір між Заходом і Сибіром. Але на Заході також не дуже-то з медом. Я відвідував своїх знайомих на роботах у Німеччині, і німці з ними поводяться погано. Правда, дещо краще, ніж з поляками. А з українцями з Наддніпрянщини вони поводяться дуже жорстоко. Мені видається, що ваше рішення залишитися тут на місці правильне, отче. Але хто ж його знає?

Раптом над нами зловіщо загуркотіли мотори літаків. «До пивниці, до пивниці», — перелякано покликкала їмость і прямо-таки за-

гнала і чоловіка, і дівчат до пивниці, яка служила їм за протилежне сховище. Ми, однак, не далися намовити в доцільності йти до пивниці. Замість того поставали коло вікон і стежили за рухом літаків. Це, зрозуміло, були большевицькі літаки, які пролетіли доволі низько над селом, скинули кілька легких бомб і відлетіли. Чи заподіяли вони тоді якусь шкоду, ми не знали. Сонце вже стояло добре пополудні, й ми вирішили, що нам треба рушати в дорогу.

— Та ні, заждіть ще, хлопці, — сказала їмость, — я маю вже готовий обід. Пообідайте з нами. Добре?

Обід! Яке ж то чудове і магічне слово. Переконувати нас, чи по старому звичаю припрошувати, зовсім не треба було.

— Дівчата, допоможіть мені накрити стіл, — звернулася їмость до наших співрозмовниць. Дівчата вийшли, і ми почули дзенькіт накриття, а вслід за тим пахучий курячий росіл та печене м'ясо. Ми сіли за стіл і почувалися дещо дивно й незручно. З військових їдунків було таки зручніше їсти, і в кожного був тоді свій власний етикет, а тут воно уже так не було. Але що ж, за смачний обід треба було зрезигнувати з деяких військових звичок.

Ми ще й не встигли як слід сісти за стіл, як повітря знову сколихнув гук моторів большевицьких, чи пак американських, літаків на большевицькій службі. Всі відскочили від столу й подалися знову до пивниці, тільки ми втрюх стали знов біля вікон, слідкували за рухами літаків та інформували один одного про їх напрям. Літаки знову скинули кілька невеликих бомб, і десь там у селі бухнув вгору стовп диму, а за ним ми побачили вогненні язички. І знову все затихло, а в селі горіла якась будівля.

Господарі з дівчатами вийшли з пивниці. Паніматка нас насварила за те, що ми неосережні й ризикуємо життям, а дівчата дивувалися нашій відвазі, що не боїмося бомб. Ми пояснили їм, що коли почули гуркіт літаків над нами, то це означає, що бомби вже на нас не впадуть, хіба що літаки повернуться. Але щоб знати, що діється, ми стежили за їх рухами та напрямом, в якому вони летять. Якби вони летіли в наш бік — тоді було б небезпечно і треба було б ховатися.

— А звідки ви про те все так знаєте? — запитали нас дівчата.

— А нащо ж ми переходили військовий вишкіл? — запитали замість відповіді.

Решту обіду ми закінчили вже без пригод. Пообідавши, подякували за гостину та попросили дівчат, щоб вони, як тільки де-що унормуються обставини, вислали до наших батьків короткі інформації, що ми живі і здорові. Залишивши їм адреси наших батьків, ми подякували гостинному дому пароха в Отиневичах і вийшли з хати.

— Ідіть з Богом,— сказав парох, а паніматка перехрестила нас у невідому дорогу. Сумно дивились нам услід і дівчата-учительки. Можливо, що вони думали про своїх хлопців, може наречених, які в цей саме час десь так, як і ми тут, прямували в невідоме майбутнє. Вони також не знали, що їх чекає, хоча знали, що від московських большевиків нічого доброго сподіватися не можна. Криваві дні червня 1941 року ще в усіх були свіжі в уяві. Ми вийшли. Це був мій останній обід на рідних українських землях.

Поїздом до Стрия і Дрогобича й назад

Вийшовши з Отиневичів, ми попрямували далі на південь, але вже в селі Залозці натрапили на якусь військову варту, яка спрямовувала всіх вояків дивізії «Галичина» на один збірний пункт. Ми були задоволені тим, бо це означало організований відступ, і тому пішли у вказаному напрямі. Сам збірний пункт був розміщений на якомусь спустошеному господарстві на краю села. Коли ми туди зайшли, там уже було до двадцяти вояків. Не маючи що робити, ми посідали під дерева й чекали на дальші накази. У цьому селі був також збірний пункт для німців, але вони організувалися окремо від нас в іншому місці, хоча ці німці також були з дивізії «Галичина». Як виходило, командантом обох цих збірних пунктів був німець, гавітштурмфюрер Курковські, який почав організовувати нас разом. Він прийшов до нас і, заборонивши нам куди-небудь відходити, запевнив, що для нас організуються харчі.

Сонце уже наближалось до заходу, коли ми побачили, як німці організовували харчі. Спочатку ми не бачили ще, а радше почули голосне кувікання, яке привернуло нашу увагу. Це німці тягнули якогось підсвинка, який усіма силами, немов прочуваючи свій близький кінець, намагався вирватися з їхніх рук і при тому допомагав собі несамовитим кувіканням. Побіч німців ішла якась се-

лянка та щось до них говорила. Ми підійшли ближче і зрозуміли, що жінка просила німаків, щоб вони не брали від неї підсвинка, бо це все, що в неї залишилося на господарці. Одначе на її прохання ніхто не звертав ніякої уваги.

— Грабують знову,— сказав я до своїх товаришів. — Нащо нам тут чекати, щоб дали нам пограбовані у наших людей харчові продукти, коли ми можемо прохарчуватися по селах без грабунків і без клопоту.

Ми усі втрьох погодилися, що нам треба в дорогу. Вичекали на добру нагоду і, непомітно віддалившись від гурту, пішли в сад, а далі полями попрямували на південь.

На землю вже падав вечірній туман, коли ми дійшли до села, здається, Бородчиц, і знову зайшли на якесь господарство на краю села. Це були середнього віку господарі з дочкою та маленькою дитиною. Крім нас трьох, там були вже інші вояки з Дивізії, але вони прийняли і нас, навіть дали нам якоїсь затирки на вечерю.

Нам цікаво було поговорити з дівчиною, але батько швидко забрав її від нас. Як виявилось, вона вже з кимось «говорила», і як вислід того була власне ця маленька дитина, тому батьки вже не хотіли дозволити їй вечірніх розмов із хлопцями. Нам постелили соломи на долівці, й ми позасипали міцним сном. На другий день рано господарі оповідали нам, що вночі большевицькі літаки зробили були наліт на залізничний міст на Дністрі, на лінії Хородів—Жидачів—Стрий, і намагалися його розбомбити. Одначе ніхто з нас того не чув, і тому господарі дивувалися, як можна так спати, щоб не чути гуркоту літаків та розриву бомб за півкілометра від хати. Але ніхто з нас, дійсно, не чув того.

Поснідавши, ми вирушили в бік Жидачева й по дорозі довідалися, що між Жидачевом і Стриєм ходять потяги, тому вирішили їхати потягом. Ми зайшли на залізничну станцію в Жидачеві й чекали. Було десь близько другої години пополудні, коли ми сіли в потяг з надією, що за дві-три години будемо у Стрию, а там побачимо, що далі робити. Але наші сподівання не виправдалися, бо потяг по дорозі більше стояв, ніж їхав. Як показала дійсність, ми б скоріше дійшли пішки до Стрия, ніж заїхали потягом.

У потязі було також багато вермахтівців, які вже їхали «нах Гаймат». В одному місці ми стояли за селом, так що городи припи-

рали аж до самої залізничної колії. Кілька німаків зіскочили з потяга й почали нищити засаджений бараболями город. Ми, побачивши це, сказали їм, щоб вони цього не робили.

«Варум ден ніхт? — дивувалися німці. — Ді Руссен комен гір зо ві зо»*.

«Це ми знаємо, — говорили ми, — але незалежно від того, хто сюди приходить, москалі чи німці, люди потребують харчів на прожиток, а ви їхню працю нищите». Німці опиралися, а ми вимагали, щоб вони залишили город. Нас було тільки три українці, але ми були озброєні. Німців було більше, але вони мали тільки палиці. Крім того, ми загрозили, що якщо селяни побачать, як вони нищать їхню працю, то добра їм не ждати.

Німак позбирав у хлібну сумку трохи бараболі й незадоволено вискочив на платформу. Інші зробили те саме. Видно, що й не всі німці схвалювали нищівну роботу своїх «камерадів», тому навіть не ставали на їхню оборону.

Потяг ще стояв серед поля, й ми втрюх, порадившись, пішли в село поїсти. Пройшовши селом, ми побачили, що воно не було так знищене, як ті села на північ від Дністра, де військо, відступаючи, грабувало все, що було їстівне. Скоро ми знайшли якесь господарство, де нас нагодували без клопоту, як тільки довідалися, що «це наші хлопці з Дивізії». Це була якась магічна фраза, яка відчиняла перед нами всі двері з традиційною українською гостинністю. Ми не тільки що попоїли, а й дістали дещо на дорогу й повернули назад до потяга, який усе ще стояв на тому самому місці.

Коли наближався вечір і надворі зробилося дещо холодніше, ми втрюх залишили вагон і пішли до сторожової будки, де було захисніше. Я не знаю, як ми втрюх там примістилися, але один із нас ліг на підлозі, а два — на лавочці, і так ми позасинали.

Як довго ми спали, важко сказати, бо нас розбудив гуркіт розривних бомб та гравію, який вибухова сила жбурляла в нашу будку. Літаки декількома нальотами поверталися на станцію, скидали свої смертоносні багажі й сіяли руїну та смерть. Сидячи в будці, ми чули свист бомб, які з шумом падали на землю, вбивалися в ґрунт,

* Чому ні? Москалі прийдуть сюди так чи інакше.

але біля нас не вибухнула жодна. Наш час смерти ще не прийшов. Можливо, що це були бомби «соціалістичної продукції», і, як звичайно, щось їм бракувало й тому не вибухали. Ми перетворилися на молитву й нетерпляче чекали дня, бо надворі було так темно, що навіть, якщо б ми й хотіли куди-небудь утікати, не було видно куди.

Ми чекали ранку, а тим часом піч тягнулася в нескінченність. Коли, нарешті, на сході почало світати, я побачив далеко на будинку напис «Стрий». Значить, нас большевики так вітали у Стрию на станції. Довкола нас виднілися сліди нальоту: зірвані телеграфні дроти, повіривані стовпи, знищені вагони. Вийшовши зі сторожової будки, ми роздивлялися, куди нам вийти зі станції.

«Знаєте, хлопці, я тут маю знайомих, тобто знайомих з листування, — сказав я. — Шофер нашого командира батальйону дав мені адресу своєї сестри, і я з нею переписувався. Одержав від неї два чи три листи, а один уже під Бродами. Але чекайте, яка ж її адреса?» Я почав пригадувати назву вулиці, але щось не виходило. Я помацав мою нагрудну кишеню й витягнув звідти листа — саме того листа, якого дістав уже на фронті, а на ньому було все, що нам потрібно. «Отже, йдемо», — сказав я, і ми вийшли на вулицю, що йшла від залізничної станції.

Надворі вже був день, але, вийшовши на вулицю, ми не знали, в який бік нам треба було йти, а на вулиці ще було пусто. Нарешті з'явився якийсь чоловік, і ми, підійшовши до нього, довідалися, що вулиця, яку ми шукали, розташована недалеко від станції. За кілька хвилин ми були вже на бажаній вулиці. Незабаром побачили гарний будинок, на якому виднілося число, яке ми шукали. Я підійшов до дверей, але всередині всі ще спали. Ми не хотіли нікого турбувати й якийсь час походили по вулиці. Коли я трохи пізніше підійшов удруге під двері, то почув, що там уже хтось ходить, і тоді постукав у двері.

На порозі з'явилася середнього віку жінка і якимось збентежено поглянула на нас. Я стояв попереду з листом у руках і запитав, чи вона не мати моєї співкореспондентки?

— Ні, — сказала жінка. — А ви хто такі? — запитала.

— Ми з дивізії «Галичина», — відповів я. — А хіба ж ця адреса неправильна? — запитав я, показуючи листа.

— О, це ви з нашої Дивізії, — промовила жінка, — заходьте до середини й там поговоримо.

— Але, бачите, я не один! Я маю ще двох товаришів, які на мене чекають.

— Кличте їх також до хати. Ви, напевно, голодні, я вам дам де-що поснідати.

Ми зайшли до хати й довідалися, що її власники, а з ними і їхня доня, від якої я мав листа, виїхали кілька днів тому на захід, залишаючи свій дім під нагляд своїх близьких. Незабаром на столі з'явилося гарне снідання, до якого нас аж ніяк не треба було припрошувати. Жінка випитувала нас про долю Дивізії та про деяких своїх знайомих.

Від неї ми довідалися, що в Стрию було спокійно аж до четверга 21 липня, коли большевики зробили перший наліт на місто, і від того часу кожної ночі вони бомбардують місто.

Поснідавши, ми пішли до міста шукати «Ортскомандатуру», щоб дістати якісь папери, «маршбефель». Але «Ортскомандатура» була замкнена, і нас відправили на залізничну станцію, де також була військова команда. Місто мало жалюгідний вигляд. Хоча ми й не бачили ніде зруйнованих будинків, але зате вулиці були вкриті друзками скла з вікон будинків та вітрин крамниць, розірваними телефонічними дротами та зваленими телефонічними та електричними стовпами.

На станції ми також нічого не довідалися і не дістали «маршбефелью», бо там ще ніхто не урядував. Ми запитали, коли йде потяг на Старий Самбір, щоб можна було поїхати на свій збірний пункт. Нам сказали, що десь близько полудня. Я боявся залишатися в Стрию, щоб не пережити ще раз того, що було вночі. Тому ми, порадившись втроєх, вибралися пішком у напрямі Дрогобича. Ми плянували десь по дорозі довідатися, коли надійде потяг, і тоді сісти на нього на якійсь станції. Це мало ще й ті вигоди, що ми по дорозі могли дістати якийсь полуденок.

Мандруючи так, прийшли до села, що лежить на захід від Стрия, й за старою звичкою зійшли з головної дороги, розглядаючись, де є добре господарство. Коли ми побачили гарну й велику хату під бляхою та солідні господарські будівлі, зайшли на подвір'я. До нас вийшла якась жінка, й ми попросили в неї щось з'їсти, а головне напитися холодної води.

— Я маю трохи бараболі та квасного молока, якщо хочете — то зайдіть до хати.

Нас не треба було два рази просити, бо, хоча ми мали непоганий сніданок, від того часу проминуло вже добрих кілька годин. Бараболя не смакувала, бо була холодна, але квасне молоко було добре, й ми зі смаком його попивали, розсівшись коло столу. Жінка сіла на постелі та увесь час якось сумно дивилася на нас. По якомусь часі вона запитала:

— То ви, хлопці, кажете, що з тої нашої Дивізії?

— Так, — відповів я і, глянувши на неї, побачив сльози в її очах.

— Так, ми з української Дивізії, були на фронті під Бродами, й там нас большевики розбили. Багато з нас загинуло, але дехто зміг прорватися з оточення, й тепер шукаємо своїх частин. А чого ж ви плачете, мамуню?

— Як же мені не плакати, — сказала, хлипаючи, жінка. — Я мала сина, такого як ти. Він також зголосився до Дивізії добровольцем, але я його відмовила від того, порадила йому записатися до колійової поліції, що він і зробив. І ось недавно на потяг, де ніс службу син, налетіли большевицькі літаки, і він так на тому потягу й загинув.

— А ми пішли до Дивізії, були на фронті й пройшли через ціле пекло фронтового вогню, були в оточенні й вирвалися живі та здорові. Видно, правду люди кажуть, що судженого й конем не об'їдеш.

Ми більше не говорили з жінкою, бо й не було про що. Вийшовши з хати, подалися далі дорогою у напрямі на Дрогобич. За селом проходили повз якусь річку чи потік і присіли трохи намочити ноги. Холодна водичка відсвіжувала наші ноги, перед якими стелився ще далекий шлях.

Коли так сиділи над водою, до нас підійшов кремезний хлопець і запитав, хто ми. Коли ми йому відповіли, що з дивізії «Галичина», він нам сказав, що він з УПА та що хоче, щоб ми віддали йому наші кріси, бо в УПА бракує зброї. При тому упівець почав нам говорити патріотичну промову про силу УПА та про те, як вона знищить большевиків.

— Якщо ви такі сильні, то чому не допомогли нам прорвати большевицьке оточення так, щоб ми могли вийти звідти з усім нашим

військовим вирядом? Ви дістали б не три кріси, що ми їх винесли з оточення і зберігаємо для власної самоохорони, а вагони всякої зброї, яку ми знищили або яка силою обставин залишилася польовикам. Тоді до вас була б перейшла вся Дивізія.

— Нам Дивізії не треба, нам треба зброї, — відповів упівець.

— А крісів потребуємо ми самі й зовсім не маємо наміру віддавати їх нікому.

На тому наша розмова закінчилася. Це був перший випадок, що до нас хтось віднісся явно неприхильно, але силою відбирати від нас зброї упівець не наважився, можливо тому, що нас було троє, а він був один.

Сонце пекло немилосердно, й ми зайшли на колійову зупинку чи станцію, що була другою з черги на захід від Стрия. Тут стояло на службі кілька німців з прикордонних частин, які тепер виконували службу на залізничних шляхах. Вони саме обідали за столом, коли ми ввійшли і запитали, чи, бува, не їде якийсь потяг до Дрогобича.

— За півгодини їхатиме потяг зі Стрия на Дрогобич — Самбір — Перемишль. Якщо ви хочете, — сказав один із тих німців, — можете сісти на нього й поїхати на захід.

Нам того саме і треба було.

— У нас є лишній «айнтопф». Ви голодні? — запитав один німець, що крутився коло казана. Ми прийняли його пропозицію, й він налив три повні миски юшки й подав нам, але ложок не було. З нашої трійки тільки я один мав комбіновану військову ложку-виделку, тому що вона збереглася в хлібній сумці. Василь мав таку ж саму, але ложку десь загубив, а Вітик зовсім не мав, бо, буди постійно в обозі, не потребував, а ложку тримав десь разом з їдунком. Довелось нам їсти по черзі однією ложкою.

«Менш, — почав підсміхатися один німець, — що з тебе за воляк, як ти не маєш ложки, це ж річ, яку ніколи не викидають. Ложка важливіша за кріс!» — запевняв він.

Через півгодини дійсно надійшов потяг, і ми, подякувавши німцям за їжу, задоволені сіли тим разом до особових вагонів. Ми тільки побоювалися, щоб цей потяг не їхав черепашачим кроком, як той, яким ми приїхали з Жидачева до Стрия. Але потяг їхав швидко, й виглядало, що ми скоро дістанемося до Старого Самбора на збірний пункт Дивізії.

Так воно не сталося. До Дрогобича ми заїхали скоро й без пригод, але вже в Дрогобичі на станції нас поінформували, що польовики перервали лінію на Самбір, і ми мусимо вертатися назад до Стрия. На сусідніх рейках саме стояв особовий потяг, що їхав через Стрий на Сколе, Лавочне й на Угорщину. Ми, довго не думаючи, перейшли до сусіднього потяга і за кілька хвилин уже їхали назад туди, звідки щойно прибули, — до Стрия.

Зі Стрия до Мукачева

У Стрию на станції ми вже були зовсім розгублені. Тут на пероні і на вокзалі крутилося більше українців — воляків дивізії «Галичина», які не знали, що робити. Тим часом потяг стояв, випускав клуби диму і пари й готувався до подальшої дороги. Ми зайшли ще раз до кімнати, на дверях якої виднівся напис «Бангофсоффіцір», й запитали, чи не можемо дістати «маршбефель» на виїзд ось цим потягом на Угорщину. Але черговий німець відповів нам, що він не має на те права і, як хочемо, можемо їхати на власний ризик.

Нам не усміхалося залишатися на ніч у Стрию, й ми почали радитись між собою, що робити. Збоку стояв якийсь старшина з Дивізії, що було видно по його левикові на рукаві. Коли ми так радилися, він повернув голову до нас і сказав:

— Тут нелегко що-небудь порадити! Ви вже не діти й тому робіть, що вважаєте найкраще.

Ця відповідь не справила на мене такого враження, що поручник не знав, що робити. Щойно коли він обернувся до нас, я побачив у нього на правому рукаві обернену римську п'ятку. Це означало, що він був членом гітлерівської партії, отже, один із більш надійних будівничих «нової Європи». Мене здивували його слова, так само як і його правильна українська мова. Ми відійшли й стали далі обмінюватися думками, що було б найкраще зробити за даних обставин. Коли ми так дискутували, той німець поправив на собі пояс та пістоль і підійшов до нас.

— Я оберштурмфюрер Шенке зі штабу Дивізії й збираюся їхати до Угорщини. Якщо хочете, поїдемо разом, а там побачимо.

Ми погодилися без жодної дискусії, за кілька хвилин примостились на відкритих платформах потяга і поїхали на південь у

Карпати. Вже зовсім сутеніло, коли ми підїхали до Сколе. В Лавочному дістали теплу зупу на двірці, де стояли військові кухні та годували всіх проїжджих зупою та кавою. З Лавочного ми поїхали далі до Воловця, залізничної станції, що була на території Карпатської України, або, інакше кажучи, вже в Угорщині. Нас тут ніхто не питав ані про документи, ані про «маршбефель».

З Воловця ми виїхали рано-вранці, а до Мукачева приїхали пізнім вечором. Якщо до Лавочного потяг увесь час ішов під гору, то тепер він летів крутими борами вниз серед чудових краєвидів Карпатської України. По дорозі нам трапився тільки один неприємний випадок на станції Свалява. Наш потяг затримався тут доволі довго. Сонце пригрівало чимраз дужче, і хлопці, їдучи у відкритих вагонах, засмагалися на сонці, ходили поміж вагонами та розмовляли з місцевими гасдами в розкішному одязі, які з цікавістю приглядалися до нас, а дехто співав різні маршові пісні.

Невдовзі на станцію заїхав особовий потяг, що їхав із півдня, мабуть, на Воловець. Пасажири повідкривали вікна, дехто з них вийшов на платформу та приглядався до вояків, інші розмовляли з ними, ще інші тільки слухали пісень, можливо, це були мадяри, які не вмiли говорити українською чи німецькою до німців. Раптом на платформі, навпроти вагона, в якому сиділа наша група вояків, жартуючи з цивільними людьми, з'явився якийсь чоловік років 30–35 і провокативно крикнув до нас: «Ну що, вже здобули самостійну Україну?»

Реакція в нашому вагоні була негайною. Немов на наказ, цокнуло кілька крісів, які стрільці повернули в напрямі зарозумілого чоловіка, але він негайно заховався до вагона. Інші зіскочили з вагонів і намагалися забігти до пасажирського потяга, щоб дістати провокатора, але в цей момент особовий потяг рушив, і в ньому безкарно відїхав той заводій. Хто це був — невідомо, в кожному разі, це був раб, який волів служити чужим інтересам, а не своєму власному народові, й тому ідея «самостійної України» була для нього неприйнятна.

Пізно ввечері ми прибули до Мукачева. Тут на двірці все мало нормальний вигляд, бюра працювали як звичайно, й тільки ми у своїх брудних уніформах, а зокрема ті, що були в маскувальних одностроях, не пасували до цього спокою та чистоти.

В одному місці на двірці стояв великий напис «Фронтляйтштелле», біля нього ми помітили старшину з дивізії «Галичина». Тому що нашого німця десь не було, я підійшов до того українця й запитав, чи він не міг би нам щось порадити, аби ми дістали якісь харчі та «маршбефель» для нашої частини. Але він замість допомоги, бо як старшина він міг це зробити, безпорадно розвів руками і сказав: «Дайте мені спокій. Я сам собі не можу дати ради».

Таким чином, треба було шукати виходу самим. Я підійшов до «Фронтляйтштелле» й запитав, чи ми не могли б дістати якісь харчі, але нам відповіли, що треба мати «маршбефель». Той проклятий «маршбефель» був необхідним, щоб якось прожити.

— А де ж його дістати, якщо ми повертаємось із фронту розбитими частинами й не маємо своєї команди?

— Ідїть до місцевого «Ортскоманданта», й він вам дасть «маршбефель», — відповів підстаршина із «Фронтляйтштелле».

— Але ж де в таку пізню годину шукати «Ортскоманданта»?

Німець чемно розказав, куди йти, й ми вийшли на вулицю. На вулицях світили лямпи, пофарбовані у темно-синій колір, і то тільки поодинокі. Все було гаразд спочатку, аж поки ми не прийшли на якусь площу, де схрещувалися дороги, й не знали, куди йти далі. Ми зверталися до перехожих, які часом з'являлися на вулицях, але на кожний мій запит українською чи німецькою мовами я діставав відповідь угорською: «Нем тудом» (не розумію).

Ми дійшли так аж до передмістя, й, нарешті, хтось нам показав дорогу до якоїсь німецької установи. Ми пішли туди, думаючи, що, знайшовши будь-яких німців, напевно довідаємося, де є «Ортскомандантура». Зайшли до тої установи, й, дійсно, там були німці-вермахтівці, але й вони не знали, де є «Ортскомандантура», а що найважливіше, як це вони нам заявили, й не хотіли того знати.

Ми ще трохи покрутилися темними вулицями міста й повернулися на двірць. Тут, як виявилось, Оштуф Шенке час даремно не витрачав. Він зайшов до «Фронтляйтштелле», заповнив там якісь папери й дістав для нас усіх харчі за останніх три дні. На душі стало веселіше. Він також довідався, що ми далі можемо їхати за кілька годин, і тому можна було трохи поспати. Маючи власні харчі, ми спокійно вже чекали, коли прийде час сідати до потяга.

Мукачів—Дебречин—Будапешт

Ще тої самої ночі ми виїхали з Мукачева. 27 липня вранці прибули до Чопу, де нам довелося трохи зачекати потяга до Дебречина. Нам тут не дозволили зайти на перон, а повели на якусь толоку за рейками. З одного боку від нас був залізничний двірець, а з другого простягався пишний сад, у якому дерева аж вгиналися від персиків, абрикосів та яблук. Але ніхто з нас і не думав забігти в той сад.

Ми полягали на траву й чекали. Я побачив, як якась медсестра супроводжувала команданта 6-ї сотні 30-го полку, поручника Суморокіна з перев'язаною рукою. Це було на відстані від нас, і він, мабуть, не помітив, що сидять вояки з його частини. Мабуть, його переводили до якогось шпиталю, а може до санітарного вагона.

У нашій групі тепер було до 30 осіб, у тому числі кілька підстаршин-німців та один підстаршина-українець Любомир Гладішевський. Але тому що він був у «маскувальній» уніформі, його військових відзнак десятника не було видно. Зате в мене на рукаві було видно мою штурманську відзнаку, й тому часто німці зверталися з різними справами до мене, а не до нього.

З Чопу до Дебречина ми їхали особовим потягом, і у вагоні, крім нас, їхали ще й цивільні люди. Я сидів біля вікна, а напроти мене — якийсь молоденький мадярський кадет. Ми спокійно розмовляли, але в основному роздивлялися гарні красвиди та мадярські села. Тут я зауважив, що селяни також ходили у довгих білих сорочках, спущених поверх ногавиць. По якомусь часі один із наших хлопців запитав мене, котра година. Я подивився на годинник і сказав йому. Це було десь по одинадцятій. Мадярський кадет подивився на свій годинник і українською сказав: «Так точно!»

Я здивовано глянув на нього й запитав, чи він розуміє по-українськи. «Так, — сказав він, — я говорю по-руськи». Мене це трохи вразило, але вмить пригадав собі, що на Закарпатті ще донедавна всі називалися русинами, а саме Закарпаття Підкарпатською Руссю.

— То ви українець? — запитав я його знову.

Він уважно оглянувся довкола й тоді тільки відповів: «Так, я русин, тобто українець. Але то небезпечно так себе називати».

— Чи ви й у військовій школі?

— Так, я навчаюся у старшинській школі і саме повертаю з відпустки.

Відтоді ми приязно розмовляли всю дорогу аж до Дебречина. Він навчив мене декільком мадярським фразам, які я записав у нотатник: «добрий день», «маєте гарні очі, панночко», «розумію» та «не розумію по-мадярськи» і т. п. У розмові з тим юнаком швидко проминув час, і ми вже були в Дебречині. Перебуваючи в Дивізії, я навчився співати «Як я їхав з Дебречина додому...», але ніколи не думав і не бажав бути в тому Дебречині. Але ось я тут, а разом зі мною більше тридцяти таких самих молодих хлопців, як я.

Те, що я побачив у Дебречині, справило таке враження на мене, немовби я був десь далеко на кінці світу, де ніхто навіть і не чув про війну та її злидні. Всюди чудові вітрини — білий хліб, різних овочів скільки душа бажає. Люди гарно вдягнені і ситі, не так як у нашій збідованій Галичині. Тут було все, але не було війни.

Ми вийшли зі станції, й Оштуф Шенке влаштував нас до одного «Зольдатенгайму» на відпочинок. Крім того, він вистарався для нас усіх військову платню, яку ми одержували кожні десять днів, і що було найважливіше, в мадярських пенгах. Завдяки йому ми дістали знову харчі на три дні.

Наш побут у Дебречині був дійсним відпочинком, ба навіть хвилимовим забуттям про те, що десь там за Карпатами ведеться затяжна війна, де гинуть люди... А тут — спокій і тиша, усього достатньо. Ми, без сумніву, відчували брак своїх рідних — синів, батьків чи наречених, — але в загальному тут рай. Ми пішли оглянути місто та купити те, про що ще вчора не могли навіть мріяти. Маючи в руках мадярські пенги, почувалися зовсім щасливими, оглядаючи чисті вулиці, площі та гарно влаштовані вітрини магазинів.

На другий день перебування в Дебречині ми виїхали до столиці Мадярщини Будапешту. В Будапешті, так само як у Дебречині, нас влаштували до німецького «Зольдатенгайму», що був недалеко від залізничного двірця. Це була доволі велика кам'яниця. Після ранньої кави нашу групу повезли вантажівкою на дезинфекцію, чи як це називалося на військовому жаргоні — «до відвошивлення». Тут ми викупалися, а за той час наші однострої пройшли через відповідний хімічний процес, який мав на меті знищи-

ти в них усіх паразитів. Усе це було добре, але наші однострої вийшли із дезинфекції пом'яті, немов у «корови з рота», а колір замість зеленкавого був більш подібний до малярської військової фарби — зелено-брунатний. Але не було ради, треба було його прасувати так, як дозволяли обставини.

У Будапешті вже був інший порядок, ніж у Дебречині. Тут до міста можна було виходити тільки за окремим дозволом — перепусткою. З огляду на це я дістав «посаду» писаря і виготовляв посвідки для всіх охочих іти до міста. У цій кам'яниці, крім військових, були й цивільні люди, а серед них і дехто з Галичини, але вони підлягали таким самим законам, що й військові. На дверях, чи краще кажучи на брамі, що завжди була замкнена, стояв на варті німецький вояк, який нікого не випускав і не впускав без перепустки.

Коли я так сидів у канцелярії і виготовляв посвідки на вихід до міста, до мене підійшла якась дівчина і, впевнившись, що я українець, запитала, чи не міг би я виміняти їй польські злоті на малярські пенги. Тому що до мене вже зверталися з подібними запитаннями, я знав, що це неможливо, але зате можна було обміняти злоті з Генерал Губернаторства на німецькі райхсмарки. Про це я і поінформував її.

— А може б ви могли мені дещо обміняти самі? — запитала вона.

Я відповів їй, що маю заледве кілька пенгів, які становлять весь мій фінансовий стан, і того навіть і мені не стане, якщо ми побудемо тут зо два дні. З подальшої розмови я довідався, що ця дівчина працювала в одному з бюро Станиславівського «крайсгавптманшафту» й мала доволі грошей у валюті злотих з Генерал Губернаторства, але не мала пенгів. А злотих тут взагалі не можна було виміняти.

— Коли ви не можете виміняти злоті на малярські пенги, то обміняйте мені на німецькі райхсмарки, а з німецькими грішми я собі вже дам раду.

Я погодився, й дівчина дала мені сто злотих з Генерал Губернаторства, які я пообіцяв їй виміняти так скоро, як тільки скінчу свою працю з перепустками до міста. Вона погодилася на це і, давши мені гроші, заявила, що до мене зголоситься сама дещо пізніше.

Раптом загуділи сирени, повідомляючи про ворожий наліт. Наліоти вже були в Будапешті, але великої шкоди ще не заподіяли. Тільки скло на даху залізничного двірця було побите, як решето. На сигнал сирен нас усіх, військових і цивільних, загнали до підземелля кам'яниці, яке служило за протилетунське сховище. Бюрова праця була перервана, і нікому не вільно було вийти на дорогу. Алярм довго не тривав, бо літаки взагалі були не над Будапештом, і ми всі скоро повернулися назад на свої місця. Закінчивши випусувати перепустки, я звернувся до рахункового німця, який без клопоту виплатив мені 50 німецьких райхсмарок за 100 польських злотих, і я чекав на дівчину. Але вона не приходила, і я вже почав хвилюватися, бо мені дуже хотілося піти подивитися місто. Тоді я почав шукати її, питав у вояка, що стояв на варті, чи вона часом не вийшла до міста, але успіху не мав. Я вирішив довше на неї не чекати і, залишивши інформацію у вартового на брамі й у бюрі щодо виміняних грошей, вийшов зі своїми товаришами до міста.

Ми оглянули трохи Будапешт, побували над Дунаєм і, врешті, зайшли на залізничний двірць. Там військовий оркестр грав марш. Йдучи за звуком оркестру, ми побачили на пероні невелику групу вояків — не більше п'ятдесяти, дівчат з квітами, а потім якогось пана, який щось до них говорив. Мое знання малярської мови так далеко не сягало, щоб зрозуміти, про що йшла мова. Може, проводжали групу вояків, яка від'їжджала на фронт, а може й ні, бо тоді мусило б бути їх більше.

Я пригадав, як нас відпроваджували на фронт. Без оркестру, без промов і без квітів. Але воно, мабуть, так і краще, бо не було ані жалів, ані сліз, а навпаки — ми раділи, що їхали на фронт, їхали боронити рідну землю від московсько-большевицьких загарбників...

Повернувшись з оглядин міста, я знову шукав ту дівчину, яка залишила мені сто злотих, але ніхто не міг нічого про неї сказати, а що найважливіше, вона взагалі ні мене, ні своїх грошей не шукала. Так у мене в кишені залишилося чужих 50 німецьких марок, яких я не міг віддати. Як воно так сталося, я і досі не збагнув, як і ніколи не довідався, що сталося з тою дівчиною. Згадуючи цей випадок, аби задоволити своє власне сумління, я пояснював собі це тим, що вона мала доволі грошей і просто хотіла мені дати сто злотих, тому що я не мав грошей. А можливо вона чомусь мусила

терміново виїхати й пожертвувала тими 50 марками. В кожному разі, що б з дівчиною не сталося, гроші нам стали у пригоді, коли ми приїхали до Відня.

Ввечері того самого дня наша група виїхала до Відня, але не так, як малярські вояки — особовими вагонами, а звичайними товаровими. Ми залишали Будапешт з жалем, знаючи, що в німецькому «Гайматі» так добре не буде, як тут. Ми знали, що наш напрям був на Відень, але не знали, куди поїдемо далі в пошуках решти нашої Дивізії. В кожному разі, Оштуф Шенке про нас дбав дуже добре, харчі діставав у кожному місці, де ми зупинялися, так що поки ми заїхали до Відня, то вибрали, мабуть, з відсотками усі ті харчі, які в нас пропали на фронті під Бродами. Надворі сутеніло, коли ми виїхали з двірця Будапешт у напрямі на Шомвар—Відень. Було це 30 липня 1944 року.

У цісарському місті

Товаровий потяг, яким ми виїхали з Будапешту, ставав на всіх станціях, і тільки вранці ми заїхали на якусь вузлову станцію, де мали пересідати на інший потяг, уже прямо до Відня. Наші німці до нас ставилися коректно, але трималися окремою групою, а один до одного зверталися на «ти». На тій вузловій станції біля водокачки ми помилися, погодилися і попричісувалися, поки нам дозволили піти на двірець. Німці стояли гуртком неподалік від нас і про щось розмовляли, коли раптом я почув піднесений голос — один, а за ним другий. Я подивився в їхній бік і побачив, що обершарфюрер сперечався за щось із гавптшарфюрером, тобто на один ранг вищим від себе підстаршиною. Як видно, обершарфюрер хотів заспокоїти свого співбесідника й говорив: «Чого ти обурюєшся? Я ж нічого злого не мав на думці».

— Halten Sie Ihre Schnautze und wenn Sie zu mir sprechen, dann müssen Sie Ihre Knochen zusammenhalten. Ich habe doch ein höherer Dienstgrad, — заревів гавптшарфюрер.

— Jawohl, Hauptscharführer, jawohl! — сказав обершарфюрер, випрямляючись. Ми всі вже крадькома споглядали на німців, цікаві, що з того буде далі. Але нічого не сталося, бо вони, побачивши, що

ми ніби наблизилися гуртом до них, продовжували свою розмову чи сварку півголосом.

Помившись та причесавшись, ми пішли на двірець, де дістали теплу каву, та вийшли на перон, очікуючи на потяг. Нас поінформували, що це буде особовий потяг і ми будемо їхати у вагонах там, де буде місце, отже, ми могли вільно сідати в різні вагони. За якийсь час потяг підїхав, але такий переповнений, що годі було підступитися до вагонів. Я зумів дістатися на платформу зараз-таки біля сходів до вагона, біля якого юрбилися люди — здебільшого жінки з різними кошиками та два молодих малярських вояки. У мене склалося враження, що ці люди в більшості їхали до міста на базар. Саме напроти мене стояла гарна чорнява дівчина, в якій великі очі світилися, як вуглинка. Я згадав, що «знаю» дещо по-малярськи, і спробував використати своє знання на розмову з дівчиною. Я подивився на неї і чемно сказав: «Йов на пот, кіпасонь» (Добрий день, панночко).

— Йов на пот, йов на пот, — відповіла вона, зарум'янившись.

Я відчув, що всі присутні звернули увагу на мене. Вони ж, напевно, мусили мене зразу ж таки помітити у моєму пом'ятому німецькому мундирі, у якого важко було визначити колір, однак мої слова по-малярськи видно їх заінтригували. Та я не збентежився, а глянув ще раз на дівчину і, ніби застановляючись над чимось, сказав:

— Се.

Дівчина зарум'янилася і щось мені відповіла кількома реченнями, які я уважно вислухав, але не зрозумів ані слова й тому, не відповідаючи, вичікуюче дивився на неї. Хтось із гурту ще щось зауважив, але я мовчав. Тоді дівчина знову зашварготала, як млинок, і закінчила словом «ігенд?», що означало «розумієш?» Це слово я розумів і негайно зреагував, кажучи: «Нем тудом малярум».

— О, — сказала здивована дівчина і замовкла.

Вояки між собою перекинулися кількома словами, а жінки голосно розсміялися. Один із вояків, показуючи на мене пальцем, запитав:

— Немет? Немет?

Я здогадався, що це він, мабуть, питає мене, чи я німець. Я перечив, кажучи, що українець, а це слово по-малярськи знав ще

з 1941 року, коли через наші околиці проходили мадярські війська, і тому я сказав це по-мадярськи: «Укран, укран, ігенд?»

— О, укран, укран, — повторив він і знову щось говорив по-своєму, показуючи на мій лівий рукав, на якому пишався золотий лев на блакитному полі. У відповідь на це я похитав головою. Мадяр ще щось мені казав, раз-по-раз вживаючи німецьке слово «камерад», але з його розмови я нічого не міг зрозуміти більше, тільки здогадався, що він був на фронті в Україні. В Україні? А може на Закарпатті?

Я старався порозумітися жестами, але й то в мене не виходило. А мій «камерад» був таки дійсно приязний. Зняв з мене мою шапку й надягнув собі на голову, а на мою зодягнув свою мадярську. У цей момент я чомусь пригадав собі мадярську інвазію Карпатської України та їх поведінку там, і мені зробилося неприємно мати на голові гонведську шапку. Але все це тривало доволі коротко, бо ми наближалися до якогось більшого міста.

Потяг застукав жвавіше на залізничних рейках, і багато пасажирів збиралося виходити, готуючи свої кошики та клунки. Виходили також і мої «камеради»-мадяри та «моя» дівчина, з якою я так гарно розговорився.

На цій станції вагони опустіли, і залишилося багато вільних місць, так що ми всі могли вже вигідно розсістися і навіть зібратися знову гуртками. Так тривало аж до австрійського кордону. А коли ми опинилися на австрійському боці, до вагонів почали заходити все більше і більше нових пасажирів. Австрійці з цікавістю приглядалися до нас, тому що так одягнених вояків вони ледве чи коли й бачили. І вони стали допитуватися, хто ми такі, звідки їдемо тощо.

Німці після згаданої сварки вже не всі трималися купи, і дехто з них, хто пристав до нашої групки, їхали разом з нами у вагоні, зокрема ті, що мали нижчі підстаршинські ранги. У нашій групі їхав якийсь «уша», тобто унтершарфюрер (десятник). Уже недалеко під Віднем я зачув, як якийсь старший австрієць у розмові з нашим німцем, з цікавістю споглядаючи нашу чудернацько одягнену групу, випитував про нас, хто ми такі, звідки й куди їдемо і т. п.

— Ці вояки — українці, добровольці з дивізії «Галичина», яка воює з москалями. Я також був призначений до цієї частини як

вишкільний підстаршина й був з ними на східньому фронті. Ми займали відтинок фронту під містом Броди, де нас москалі оточили разом із кількома іншими дивізіями. Я був під Сталінградом, — говорив він, — але такого пекла, як в оточенні під Бродами, я не бачив. Нам усім там був би «капут», якби не ці хлопці, які билися, як леви, кінець кінцем прорвали кільце оточення, і ми вирвалися звідти. Правда, що дуже багато там полягло, але й чимало врятувалося від смерті або, в найкращому випадку, з московського полуно. Ці українці воювали як справжні герої.

Він час від часу звертався до мене за підтвердженням його розповіді, тому що я сидів саме біля нього, а австрієць — напроти нас. Це був перший раз, коли я почув яку-небудь характеристику нашої поведінки на фронті з уст німця. Старий австрієць слухав цю розповідь та похвали на нашу адресу з відкритим ротом.

Потяг скоро посувався зеленими полями Австрії і вкінці почав сповільняти швидкість. Через вікна вагонів ми побачили вже міські будівлі. Це була столиця Австрії Відень, куди наші предки ходили масовими депутаціями до «найяснішого пана» — цісаря зі скаргою на польські надужиття в Галичині. Нарешті потяг зупинився, і ми побачили станційні вивіски: Südbahnhof.

Коли ми повиходили з вагонів, Оштуф Шенке зібрав нас усіх разом. Отримавши інформацію від військових зверхників на двірці, запровадив нас до величезного будинку — «Арсеналу», де містився «Зольдатенгайм». Це було зовсім недалеко від двірця, і ми перейшли туди пішки.

— Тут ми затримаємося на декілька днів, — поінформував нас Оштуф Шенке. — І було б бажано, щоб ви відповідно поводитися в місті.

Прийшовши до «Арсеналу», ми розмістилися в кімнатах. Усіх нас тягнуло піти до міста, про яке ми стільки наслухалися ще з дитинства, а тепер ось самі маємо можливість походити його вулицями. Щоправда, я вже був у Відні минулого листопада, але тільки декілька годин, тоді ми встигли побачити вулиці «Бургу», церкву св. Стефана і то все. Цим разом у нас декілька днів, отже, буде змога побачити більше. Але дійсною причиною нашого постою у Відні було те, що ніхто не знав, куди нам треба їхати, а крім того, тут ми мали дістати відповідну уніформу, опорядити себе тощо. Через це

нам довелося ходити й до військових магазинів, щоб припасувати одяг чи відповідні відзнаки.

Незважаючи на те, ми ще мали доволі часу, щоб оглянути місто та дещо більш визначного в ньому. Ще того самого дня ми побували в центрі міста, оглядали вітрини крамниць, які світилися пустою, пішли подивитися на ріку Дунай. Кожний міг іти, куди хотів і з ким хотів, тому наша трійка знову найбільше трималася разом. Оглядаючи Дунай у Відні, я мав враження, що його велич і красу перебільшено, бо наш Дністер був набагато ширший і могутніший зі своїми водами та високими стрімкими берегами.

Від віденців я довідався, що варто у Відні побачити, перебуваючи тут всього два чи три дні. Вони радили подивитися на величні будівлі «Бургу», цісарський палац «Шинбрун», Зоологічний сад, парк розваг «Пратер» та ще декілька об'єктів.

На другий день ми вибралися до палацу «Шинбрун». День був чудовий, і ми оглянули його тільки ззовні, бо досередини тоді не впускали. Налюбувалися будівлею та парком довкола нього й оглянули Зоологічний сад. Було вже десь на 2-гу годину, і наш шлунок вимагав поповнення. А крім того, ми таки й стомилися. Вийшовши з Зоологічного, ми зайшли до Ботанічного саду й тут роздивлялися, де можна було б трохи присісти. Тут і там стояли лавки, але людей не було. Тільки в одному місці на лавці ми побачили якогось військовика й попрямували до нього. Коли він обернувся до нас, я побачив, що це був якийсь кавказець. Сподіваючись побачити німця, я спочатку був заскочений тим видом і, мабуть, забувши язика в роті, дивився на нього довше, ніж повинен. Він це завважив і, не знаючи, хто ми такі, звернувся до мене поросійськи: «Ну і чево сматріш? Не видел ли германца?»

Мене розсмішило те, що він сказав, і я відповів йому понімецьки, що «германца» я бачив уже не одного, але він зовсім не є німцем. Я присів біля нього на лавці, і ми почали розмову. Він говорив добре понімецьки, хоча на вигляд був грузином, але, як виявилось, за переконаннями — московський шовініст, який не визнавав українців як окрему націю і був такий самий «єдинонеділимець», як Мілюков, Денікін чи Керенський. Що такі московські патріоти робили в німецькій уніформі, я собі не міг уявити. Ми стялися по кількох реченнях і так залишили його там на лавці.

Голод дошкуляв нам таки добре, але знаючи, що до ресторану немає чого йти без харчових карток, ми, під свіжим враженням від Мадярщини, де городини було досхочу, задумали купити якихось овочів. Вийшовши на вулицю, що проходила вздовж парку, ми роздивлялися скрізь, заходили до деяких харчових крамниць, але все це було даремно, бо ніде нічого не було на продаж. Нарешті я помітив крамницю, над дверима якої була вивіска з написом «Öbste», тобто «Овочі», і я з надією зайшов досередини. Порожні полиці довкола в крамниці не віщували нічого доброго, але я все-таки запитав продавця, чи він не має якихось овочів.

— Вас? — запитав мене австрієць так, ніби недочув, про що я питав. Я повторив моє питання. Продавець подивився на мене ще раз, і в мене склалося враження, немовби він мене мав за хвору людину, яка не знає, що говорить. А вкінці якось ніби на відчійного відповів:

— Nein, das Obst habe ich nicht!

Я все ще не міг зрозуміти, як воно так, адже на вивісці зовсім виразно написано «Овочі», я й питаю про овочі, а він немовби мене не розуміє. Правда, з усіх овочів, які я тут міг побачити, це був кошик бараболь, які обмацувала якась старша пані.

— «Абер», — хотів я ще щось сказати, але власне ця старенька сивоголова пані мене перебила.

— Mein junger Mann, — звернулася вона до мене, — wir nicht nur keine Öbste haben, aber wir haben auch das Wort «Öbste» aus unserem Wörterbuch ausgestrichen.

Я нарешті зрозумів і, виправдуючись, сказав, що ми щойно приїхали з Угорщини, де овочів доволі, хто яких хоче. А це ж тільки кількадесят кілометрів від Відня. Старенька пані похитала головою і немовби на виправдання сказала: «Aber wir sind in Grossdeutschland nicht in Ugarn». Далі дискусія на ту тему була зайва.

Тут варто підкреслити, що віденці не були захоплені будовою Великонімецьчини, а тим більше Нової Європи, що її пропагував Гітлер. До нас вони ставилися доволі прихильно, як тільки довідалися, що ми українці та ще й з Галичини. У нашій присутності дехто з них висловлювався не зовсім прихильно про Великонімецьчину та її фюрера, якого вони самі виховали. Але як тільки з'являвся німець, вони відразу переходили на іншу тему.

Оглядаючи Відень, зайшли ми і до парку «Пратер». Відразу біля входу до нього були там різні музеї, вистави та різного роду центри розваг. Мені найбільше сподобався Музей воскових фігур різних славних людей світу, де побачив фігури у натуральний розмір і Черчілля, і Рузвельта. Тут же неподалік був лябірінт із дзеркал, де ми таки пооббивали собі чола, не можучи знайти правильної дороги.

У самому ж парку «Пратер» стільки різних можливостей і засобів для розваги, що день там ніколи не може бути задовгий, аби тільки були гроші. З грошми у нас на той час було непогано, бо на 1 серпня ми отримали нашу регулярну десятиденну платню, а крім того, я ще мав 50 марок, що залишились у мене від дівчини-українки в Будапешті. Не проминули ми і відомої «Гімалаяйської їзди» та дійсно величезного віденського колеса «Riesenrad», в якому середнього розміру вагони підносилися до такої висоти, що увесь Відень і його околиці було видно, як на долоні. Під час моєї поїздки на «Riesenrad» я чув, як якісь українці говорили, що, за винятком двох малих бомб, що їх скинули ворожі літаки на Відень і які завдали більше страху, ніж шкоди, жодних бомбардувань там тоді ще не було. У цей час Берлін лежав уже в руїнах, а його головна вулиця «Унтер дер Лінден» була завалена зруйнованими будинками.

Тут ми пробули три дні і 3 серпня 1944 р. переодягнені, а дехто тільки випрасований, вирушили далі в дорогу шукати дивізію «Галичина». Цим разом, як це нам сказав один німець, ми їхали до дійсного «Гаймату» (видно, що Австрія «Гайматом» не вважалася). Куди ми остаточно їхали, того не знав навіть Оштуф Шенке. Він тільки знав, що через Чехію ми мали дістатися до міста Ополя на Шлезьку.

І знову Нойгаммер

Виїхавши з Відня, ми через Моравію прибули до Ополя під вечір, де заночували у військових бараках. Як виявилось, ніхто не знав, куди нам треба було їхати, а все ж на другий день ми вирушили далі і, проїхавши трохи потягом, вийшли на якійсь невеликій станції і рушили далі пішки до ще одного військового табору, назви якого я ніколи не дізнався. Тут ми також трохи постояли на та-

боровій дорозі, поки поручник Шенке розвідав, що і як. Довідавшись, що для нас там місця немає, повернули назад на залізничну станцію. Незабаром підїхав потяг, і ми знову були в дорозі. Проїхавши через Бреслав і Бунцлав, ми ще того самого дня прибули до Нойгаммеру, до того самого, з якого виїхали з побажаннями, щоб більше до нього не повертатися. Але доля судила інакше.

Отже, 4 серпня ми прибули на місце, і тут нас спрямували до табору «Цейзав», десь приблизно на відстані двох кілометрів на захід від Нойгаммеру. У цьому таборі колись перебували советські військовополонені, з яких багато спочило навіки, як нам пізніше оповідали ті, що тут колись уже були в довколишніх соснових лісах, а між ними і чимало наших братів-українців.

Наближаючись до табору, ми побачили вільні таборові вартові вежі та дротяну огорожу, а десь здалека долітав до нас гомін пісні «Хлопці, підемо...» Яюсь іронічно звучали в моїх вухах ці слова. Ще п'ять чи шість тижнів тому ми також так само бадьоро співали цю саму пісню і, відспівавши її, пішли так, як бажали... І ось сьогодні вертаємо назад, хто шкутильгаючи, хто забинтований, у ранах, а що найгірше — без бадьорости...

Підходимо ближче і бачимо, як хлопці, легко одягнені ще у своєму власному одязі, дехто тільки у спортових штаних і підсорочинці, босоніж марширують піщаними теренами і співають.

Коли ми прийшли до табору, для нас не було навіть окремого приміщення, бо весь табір був заповнений новими «добровольцями», було їх, мабуть, кілька тисяч. Незважаючи на це, нас тимчасово розташували по бараках, в яких перебувала якась інша частина, і дали нам вільний час. Ми зайшли до бараків і побачили, що тут двома рядами були збудовані з дощок причі, на яких колись спали і вмирили полонені. На одній такій причі, яка тягнулася на півдовжини барака, від дверей аж до стіни, у два чи три поверхи, могло спати більше або менше людей — тісніше чи рідше. Ми були, дійсно, вимучені і, полягавши на причах, відразу заснули.

Мене розбудив гамір рекрутів, що повернулися із занять, а зокрема один голос, який мені видавався дуже знайомим. «Десь я той голос чув», — кружляло в моїй голові. — Так, я чув його у коломийській бурсі, і то в кімнаті, в якій я був «цензором», тобто старшим над молодшими колегами, до яких належав і власник того голосу».

Я піднявся з причі і без зусиль впізнав свого молодшого колегу з коломийської гімназії Лугового, який був ройовим у сотні, що займала той барак. Він, привітавшись, поставився до мене зі щирою увагою, щоб я чувся якнайкраще «у нього в гостях».

По вечері до нас прийшло багато цікавих довідатися, що нового, як там Дивізія під Бродами тощо. Вони вже чули якісь недобрі погослови, але не були певні, чи так воно було. Розмови затягнулись аж до ночі. Нас раз-по-раз питали, чи ми часом не знаємо про долю їх краян, товаришів чи взагалі знайомих.

5 серпня ми мали вільний день, і нас перевели до інших бараків, які ми прибрали, а також навели порядок у своїх речах. На другий день з нас зорганізували т. зв. «Sammelkompanie 14», тобто збірну сотню 14-ї Дивізії, поділили нас на чоти й групи і ще того самого дня погнали на вправи. Це нас трохи обурило, бо ми сподівалися щонайменше до кінця тижня відпочивати, тим більше, що серед нас майже не було такого, хто не був би легше чи важче поранений; один вояк із 7-ї сотні 30-го полку Василь Ткачук мав поранену ногу (куля прострілила йому стегно), але він не був жодного дня в шпиталі, і так рана його пригоїлася в дорозі, але до вправ він ще не був готовий. Та на це не дуже звертали увагу.

Наша збірна сотня збільшувалася кожного дня, бо прибували більші або менші групи вояків-недобитків, які не потрапили на збірний пункт біля Старого Самбора, так само як і ми. Тим часом ми довідалися також, що наші товариші, які дійшли до збірного пункту коло Старого Самбора, переїхали на Карпатську Україну і зібралися на відпочинок на південному сході від Ужгорода в селі Середнє та його околицях. Ми шкодували, що не потрапили туди, але вже було запізно.

Через кілька днів виявилось, що з нашими харчами щось було не в порядку. Кава була недоварена, а ковбаски, якими нас годували, були несвіжі, в кожному разі серед нас поширилася жажлива бігунка. Одного ранку черговий підстаршина випровадив сотню на ранішню збірку і заледве встиг позвітувати булавному сотні, як той, замість читати ранішній наказ, закомандував: «Alles zur Latrine weg, marsch, marsch!» (Усі бігом до відходка) і сам побіг разом з нами. До речі, тут варто підкреслити, що бігунка панувала не

тільки серед українців, але й серед німців. Може то полонені французи, що працювали в кухні, щось там підкинули до кави?

Одного дня до нашої сотні прибув якийсь молодий ротенфюрер-українець, з яким ми скоро запізналися, і, як виявилось, був це Евстахій Загачевський. Як ротенфюрер, він дістав групу у нашій сотні, ходив з нами на вправи і проклинав їх, на чім світ стоїть. Але він умів не тільки проклинати, але також і цікаво оповідати про свої переживання у війську, до якого він зголосився, ще коли не була утворена Дивізія, мабуть, на початку 1942 р. З німецьким військом він перебував на різних фронтах, від Ленінграду до Москви, а пізніше прибув до дивізії «Галичина» і був на фронті та в оточенні під Бродами. Кожен раз, коли він оповідав про свої бойові пригоди, виглядало, що він їх переживав наново; очі в нього починали світитися якимсь злорадним вогнем, говорив крізь сильно стиснені зуби, а в кутках його тонких уст з'являлися краплі піни, і здавалося, що він ось-ось кинеться на невидимого нам ворога. Ми приємно проводили з ним час, зокрема на наших перервах між вправами, залігши десь поміж кущами. Ми доволі часто обговорювали також і нашу ситуацію, а зокрема те, що німці нас засуджували за невдачі під Бродами, коли власне їх частини відступали безладно із фронту та ще й безсоромно питали, як далеко до їхнього «Гаймату» (до батьківщини).

Тим часом командир Дивізії генерал Ф. Фрайтаг відвідав Берлін, і 7 серпня Гімлер видав генералові Ютнерові, шефові Головного Бюро СС у Берліні, наказ, в якому він повідомляв, що дивізія «Галичина» розосереджена в складі армійської групи «Північна Україна». Далі він стверджував, що «командир Дивізії разом з іншими командирами-німцями поводитися і боролися взірцево» та що «основне ядро Дивізії пробилось з оточення. З цього ядра, так само як і з запасного полку та сформованих уже третіх куренів піхотних полків», наказано негайно зорганізувати 14-ту Гренадерську дивізію зброї СС (галицьку ч. 1) (14. Waffen Grenadier Division der SS (gal. Nr. 1). Як найбільш відповідне місце для реорганізації Дивізії Гімлер рекомендував взяти до уваги вишкільний табір у тому ж Нойгаммері.

На закінчення цього наказу Гімлер підкреслив, що «треба докласти всіх зусиль, аби Дивізія, незважаючи на всі труднощі, дїста-

ла 1000 німецьких підстаршин, які повинні творити основну базу. На думку Гімлера, цих підстаршин можна б взяти з числа тих літунів, яких усунено з літунських частин.

Цей наказ був вислідом відвідин командира дивізії «Галичина» в Берліні, де він, замість виправдати Дивізію, скинув на неї всю провину за трагедію під Бродами, вирізняючи при тому своїх німців як таких, що «поводилися та боролися взірцево». Зрозуміло, що тоді ми нічого про цей наказ не знали, але почали відчувати його наслідки.

За кілька днів після нашого приїзду ми зауважили, що поведінка німців, навіть тих, що з нами приїхали, супроти нас, раптом змінилася на гірше. В скорому часі виявилось, що нас обвинувачують за катастрофу під Бродами якщо не за все, то щонайменше за неволяцьку поведінку. Раптом ми перестали бути «героями» і обернулися на «зрадників», або, як це німці називали, «Verräter». Чому сталася така велика зміна, ми не могли зрозуміти. Тільки пізніше ми дізналися, що це саме наш командир Дивізії генерал Фрайтаг був джерелом такої інформації.

Але, мабуть, найбільше заскочив нас ніхто інший, як командант нашої сотні поручник Шенке, який до нас так гарно ставився у зворотній дорозі до Німеччини. Як командант сотні, він з нами на вправи не ходив, але майже кожного дня мав у нас виклади на різні теми, звичайно світоглядного характеру. Він, мабуть, забув, яким безпорадним був на станції у Стрию, коли ми його запитували, що робити. А тепер і він приєднався до думки, що Дивізія не впоралася під Бродами. Тоді як до Нойгаммеру він з нами завжди говорив по-українськи, то тепер тільки по-німецьки, навіть до тих, про яких він знав, що по-німецьки не розуміють. Та, мабуть, найгірше було для нашого офіційного перекладача Лотоцького, який перекладав усі його виклади і мусив бути надзвичайно уважним, знаючи, що він розуміє кожне його слово. У Шенке десь раптом зникли його приязнь до нас і товариськість, замість того з'явилася поведінка типового німецького «юберменша».

Деякі німці, що були з нами у нашій збірній сотні, не змінили свого ставлення до нас, але були й такі, що почали нам дошкуляти на кожному кроці. Одного разу наша сотня вийшла організовано до басейну в таборі Нойгаммер, а припроваджував її найстарший за

рангом підстаршина-німець. По дорозі, як звичайно, хлопці почали співати українських пісень. Коли ми вже наближались до табору Нойгаммер, наш командант забажав, щоб ми співали по-німецьки, й тому подав команду: «Ein deutsches Lied», що на «християнській мові» означало, щоб ми співали німецьку пісню. Але хлопці були такі засмучені німецькою поведінкою, що навіть не думали задоволити його бажання. У німця урвався терпець, і він знову закричав: «Ton uebergeben» (подати голос!). Хтось із передніх подав голос, і знову залунала українська пісня «Ой на ставі, на ставочку...»

«Lied aus! (перестати співати!) Ein deutsches Lied», — скомандував він. І знову подали голос, і знову залунала пісня «Гей, видно село...» Німця ніби кинуло в пропасницю. «Lied aus! — заверещав він знову не своїм уже голосом. — Flugzeug vom rechts!» — закричав він, що означало, що літак надлітає справа й тому треба ховатися. «Volle Deckung!» (добре заховатися!) — закричав він знову. Ми кинулися в сосновий ліс, що тягнувся вздовж дороги праворуч, і почали ховатися, ніби дійсно від нальоту (це ж була тільки кара за те, що не хотіли співати по-німецьки). Ми проскочили придорожній рів і заховалися поміж деревами. «Hin legen! Auf, marsch, marsch! Hin legen! Auf, marsch, marsch!» (Долів! Встати! Бігом!) — без перерви викрикував німець, бажаючи помститися нам за непослух. «Долів! Цілком заховатися!» — і так впродовж кількох хвилин. Опісля нас зібрав разом, і ми помарширували далі. Хлопці вже були добре вимучені, але вирішили ніяк не поступитися. Як тільки сотня рушила, німець знову скомандував: «Німецька пісня!» І знову хлопці розпочали українську пісню.

Німець аж пінився від люті, що не міг нас змусити співати по-німецьки, але ми перекинулися кількома словами, що не піддамося. «Праворуч бігом!» — закричав він знову, як божевільний, і ще попоганяв нас кілька хвилин. Але часу багато вже не було, бо ми на означену годину мусили бути біля басейну. Він зібрав нас знову у три ряди, і ми вже мовчки пішли на місце призначення. «Я ще з вас пороблю вояків», — погрозив він нам, ніби для заспокоєння себе самого. Технічно ми скорились наказові, бо, коли він дав наказ співати, ми співали, але ніде не було сказано, що ми, як українська частина, мусимо співати по-німецьки. На цьому ця пригода так і закінчилася.

Приїхавши до Нойгаммеру, ми довідалися, що тут у таборі «Гінденбурглягер», що лежав на південь від Нойгаммеру приблизно за два кілометри, стояли треті курені піхотних полків Дивізії, тобто 29-й, 30-й і 31-й. Командиром одного з них був майор Є. Побігущий, який, здається, був єдиним старшиною в усьому курені, а сотнями командували підстаршини, яких також було обмаль. Ці курені склалися з тих добровольців, які потрапили до так званих поліційних полків, з яких четвертий полк прийшов до Дивізії ще перед Бродами. Всі вони вже пройшли рекрутський вишкіл, і дехто з них був навіть на фронті в боях з советськими партизанами весною 1944 року, як, наприклад, на Підляшші та в районі Тернопіль—Зборів.

У другій половині серпня до Нойгаммеру прибули також рештки Дивізії, які перебували в Карпатській Україні. Так само прибули до Дивізії старшинські кандидати з інтендантсько-господарської школи в Арользен, але ніхто з них не одержав не тільки старшинського рангу, як це нормально водилося у німців, а навіть так званого «юнкера», як це сталося з кандидатами лінійних старшин, які прибули у вересні. За цей час уже стало відомо, що Дивізію будуть реорганізовувати. Тим часом приблизно тисяча вояків від'їхала, як казали, на фронт під Будапешт, і то з тих, які ще навіть не закінчили рекрутського вишколу. Всіх їх одягнули у кропив'яні мундири, і вони виїхали з табору.

У скорому часі почалася реорганізація Дивізії. Ввели вже нову назву «14 Waffen Grenadier Division der SS (Galizische Nr. 1)» замість старої назви «14 SS Freiwillige Division «Galizien»». На чолі 30-го полку знову став підполковник (obersturmbanfuhrer) Forstreuter, який був одним із тих нечисленних старшин Дивізії, які повернулися з-під Бродів. До них належали також обидва командири батальйонів: першого — Клокер та другого — Віттенмаер. Не повернулися ад'ютант полковника та полковий інтендант, і на місце першого в новому реорганізованому полку був номінований гавпштурмфюрер (сотник) Курковські, якого ми всі вважали поляком, а полковим інтендантом став інтендант 2-го батальйону оберштурмфюрер (поручник) Гогаге, дуже гарна і чесна людина. З українських старшин не повернулося багато або, практично кажучи, майже ніхто, бо навіть ті, що вийшли з-під Бродів пораненими,

були у шпиталях, як поручники Мирослав Малецький, Богдан Підгайний, Павло Сумароків.

Із створенням штабу полку поручник Гогаге покликав мене на працю до Ліквідаційного бюро полку. Його завданням було збирати інформації про долю членів 30-го полку на фронті під Бродами. Офіційно шефом Ліквідаційного бюро 30-го полку був поручник Гогаге, а його заступником якийсь підстаршина-німець, який також мав відповідати на всі запити про долю стрільців і підстаршин-німців — членів дивізії «Галичина», яких в усьому полку було 40 осіб, у тому числі 35 підстаршин. Його у бюрі не було цілими днями, так що фактично я був єдиний, хто там постійно працював.

Збирання інформації про членів 30-го полку — учасників битви під Бродами полягало в тому, що всіх поворотців перепитували, тобто вони самі повинні були зголосити все те, що знали про своїх товаришів із сотні, батальйону чи полку.

Так само на адресу полку приходили різні повідомлення зі шпиталів, куди потрапили наші вояки чи старшини, і цю інформацію я також записував до реєстру. Для успішного ведення праці нам прислали списки сотень полку, які виготовлялися в кінці кожного місяця. По-німецьки вони називалися «Kriegstaerke Nachweisung» (KSN). Однак вони не були докладні, бо склалися з кінця травня, а не з червня 1944 року, й тому в них не було усіх персональних змін, що відбулися по сотнях за місяць червень. У дійсності таких змін було чимало, бо вже перед самим виїздом на фронт прийшов наказ вислати певну кількість вояків на різні спеціалізовані вишколи, а також до підстаршинської школи. Крім того, із запасних частин прийшли до сотень поповнення, про які у списках не було жодної згадки. Бувало й так, що коли про якогось вояка, що був у списку, не було ніякої вістки, то я його ставив як «зниклий під час воєнних дій», а в дійсності він був на вишколі і пізніше з'являвся, немовби з іншого світу. Правда, таких випадків було небагато.

Переписуючи всі ці списки, я мав одну з трьох можливостей записати біля кожного прізвища: загинув, зник або повернувся. Ми одержали строгий наказ, що під рубрикою «загинув» можна було ставити прізвище вояка тільки тоді, коли щонайменше два свідки могли це ствердити. Якщо тільки один свідок твердив, що

такий-то вояк загинув, а ніхто не міг того підтвердити, тоді те прізвище вписувалося під рубрику «зниклий». Тому що поворотців було мало, важко було дістати двох свідків для того самого випадку й переважну більшість реєстрували в рубриці зниклих. Моїм обов'язком було також відповідати на всі листи, які приходили від жінок чи рідних, і давати їм відповідну інформацію. Якщо це стосувалося старшин, тоді інформацію давало дивізійне бюро. Коли приходили листи на адресу вояків, які не повернулися з фронту, тоді на них треба було бити печатку з відповідним вивченням «загинув» чи «зник» і повертати назад, а коли даний вояк був у шпиталі — тоді переадресувати куди слід. А таких листів ми діставали чимало.

Одного дня, на самому початку моєї праці в Ліквідаційному бюро, прийшов поручник Гогаге і приніс цілу торбу різних печаток, на яких була відповідна інформація, яку слід набивати на конвертах, що приходили до полку. В канцелярії я був сам, Гогаге висипав з торби всі печатки і сказав, що він залишить мені тільки ті, які я потребуватиму в моїй праці. Серед інших він вибив печатку, на якій було написано: «Gefallen für Fuehrer und Grossdeutschland» (Загинув за фюрера і Великонімеччину). Він поглянув на напис, на мене і, вживши доволі нецензурне слово, сказав: «Ти цього не потребуватимеш, бо ж ви воюєте за вашу батьківщину, а не за Великонімеччину». Він перекинув ще кілька печаток і вкінці знайшов одну, на якій стояв напис: «Gefallen für die Heimat» — загинув за батьківщину. «Ось цю печатку ти маєш уживати, коли буде потреба», — сказав він мені і заховав ту першу в кишеню. І так я працював у Ліквідаційному бюро 30-го полку аж до 22 вересня, коли остаточно завершив роботу і здав звіт до штабу Дивізії в руки майора Побігушого. Кожний звіт, який ми висилали з полкового бюро, мусив бути чомусь у шістьох копіях, але цей останній звіт, який охоплював загальні числові дані про загиблих та зниклих у боях під Бродами, я зробив у семи копіях і одну з них залишив для себе. Незважаючи на всі турботи, які довелося мені пережити до кінця війни та після неї у таборі полонених, я цей документ зберіг. Якою була числова мова цього документа? На фронт 30-й полк виїхав у кількості 34 старшин (у тому числі 14 німців), 116 підстаршин (35 німців) та 1753 стрільців (серед яких 5 німців).

Звіт охоплював штаб полку, два курені, штабну полкову сотню, вісім сотень (від 1 до 8) першого й другого куренів та 13-ту сотню так званої піхотної артилерії. В цьому зіставленні не охоплена 14-та сотня протитанкової зброї, ліквідацію якої проводив курінь протитанкової зброї. Разом 30-й полк нараховував 1903 особи, не враховуючи 14-ї сотні протитанкової зброї, яка мала понад 200 осіб тільки стрільцтва.

Згідно з перевіреною інформацією на полі бою загинуло три старшини-українці, два підстаршини та 24 стрільці, в тому числі один німець. У той же час кількість зниклих безвісти становила 17 старшин (в тому числі 4 німці), 56 підстаршин (14 німців) та 1369 стрільців (3 німці). Іншими словами, на день 22 вересня 1944 року було відомо, що з 1903 осіб, які виїхали під Броди, загинуло 29 осіб, зникло безвісти 1442 особи, а повернулося 432 особи. Ясна річ, що ці цифри не були правильні, бо, як пізніше стверджено, під Бродами загинули поручники Березовський, Рудичів, Петро Макаревич з 8-ї сотні та інші. Так само цифра зниклих безвісти не відповідала дійсності, бо багато із тих, які не повернулися до Дивізії, вийшли з оточення. Дехто заховався серед місцевого населення, а пізніше був мобілізований більшовиками, а при першій нагоді перейшов назад на наш бік. Однак цифра 29 осіб убитих також не відповідала дійсності, бо полеглих було набагато більше, але найбільше таки потрапили до більшовицького полону, де їм довелося чимало перетерпіти, а декого, як оповідали очевидці, більшовики розстрілювали на місці.

Згідно з дивізійним наказом від 16 вересня 1944 року почалося формування сотень, куренів та полків із тих куренів, які перебували досі в таборі «Гінденбург» та з запасних частин. Одного дня відбувся збір усієї Дивізії, на якому виступив зі словом командир Дивізії Фрайтаг, котрий, між іншим, так і сказав, що «Дивізія зрадила», що вона не виправдала очікуваних від неї сподівань, але, як це він твердив на закінчення, були між членами Дивізії і деякі українці, які себе цілком виправдали, й за те їх чекає нагорода. Після того почали викликати тих «українців», які чомусь усі мали німецькі прізвища, і їм Фрайтаг почав роздавати хрести за заслуги. Між тими «українцями» був також і штурман Кречмер із штабу 2-го куреня, який також дістав залізного хреста за заслуги дру-

гої кляси за те, що «випровадив успішно таборовий обоз з загроженого місця під Колтовом». Кречмер працював тепер у полковому штабі, і ми всі добре знали, що випровадив обоз не штурман Кречмер, а булавний 7-ї сотні десятник Михайло Логаза. Але, мабуть, тому що Логаза пропав під Бродами, комусь хрест заслуги треба було дати, і дали, очевидно, німцеві. Коли хтось щось оповідав, Кречмер мав звичку раз-по-раз говорити протяжно «ах зо-о-о». Тепер, коли він дістав хреста за заслуги, ми кожний раз, коли з ним зустрічалися, завжди питали, за що він його одержав, тоді ми йому завжди нібито зі здивуванням говорили «ах зо-о-о». У таких випадках він завжди старався якнайскоріше відпекатися від нас, щоб не слухати наших в'їдливих запитів.

Із закінченням праці у Ліквідаційному бюро я був призначений до адміністративного відділу полкового штабу, де вже працювали Зенон Лушпинський і Ярослав Кіселік. Реорганізація Дивізії йшла швидким темпом, бо добровольців було багато, а також у міжчасі повернувся зі старшинських шкіл перший випуск так званих «оберюнкерів», тобто підхорунжих зі школи у Кіншлягу в Чехії. Слідом за тим наказом з Берліну від 22 вересня був створений «скріплений бойовий курінь Вільднера», який уже 26 вересня виїхав до Словаччини, де під кінець серпня вибухнуло комуністичне повстання при «братній допомозі» советських партизанських відділів.

28 серпня прийшов інший таємний наказ з Берліну, згідно з яким дивізія «Галичина» у своєму повному складі мала виїхати до Словаччини для побороювання комуністичних партизанів та одночасно продовжувати свій вишкіл. З огляду на це 2 жовтня 1944 року 30-й полк у складі трьох куренів та 13-ї і 14-ї сотень виїхав до Словаччини.

ДИВІЗІЯ У СЛОВАЧЧИНІ І СЛОВЕНІЇ

Дивізія у Словаччині

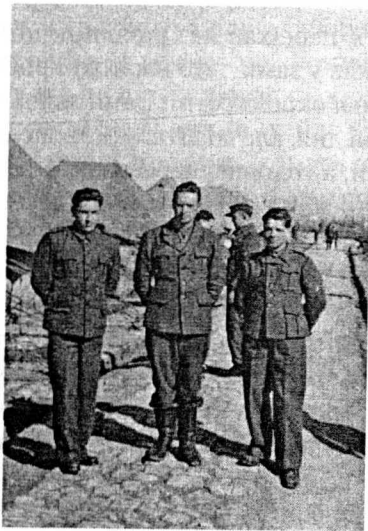
2 жовтня 30-й полк виїхав до Словаччини і розташувався на південь від міста Жіліна з полковим осідком у місті Велька Битча, що на правому березі ріки Ваг.

До Словаччини я переїхав як рахівник полкового штабу та 30-го полку і замешкав у замку. До нас тоді прибували нові вояки, якими поповнювалися окремі сотні. Вони звичайно приходили до Битчі десь у половині дня, але до штабу зголошувалися тільки ввечері, щоб повечеряти, а головне, переспати, а решту дня використовували на оглядини міста. Мене то сердило, бо приходили вони тоді, коли я повинен був мати вільний час. Але одного разу мене викликали десь близько 8 години вечора, бо прийшов якийсь новий доброволець, якого треба було забезпечити всім необхідним. Я пішов до канцелярії і побачив якогось стрільця, трохи старшого за мене. Я сердито до нього звернувся, кажучи: «Десь, мабуть, цілий день ходили собі по місту, а тепер щойно зголошуєтеся до штабу на нічліг». Тільки в подальшій розмові я довідався, що цей доброволець без жодних відзнак, тобто якийсь рекрут, на ім'я Михайло Ратушинський, не звичайний собі стрілець, а наш полковий капелян, призначений на місце зниклого під Бродами о. д-ра Кладочного.

Я негайно змінив тон і пообіцяв допомогти йому влаштуватися на ніч. Це був другий такий випадок, бо власне кілька днів перед тим до нас прийшов інший доброволець без жодних відзнак, яким був д-р Григорій Шиманський, наш полковий лікар. Це була вже досить пізня година, тому я запропонував о. Ратушинському переспати з групою підстаршин, і він пішов до нашої кімнати.

У той час майже всі мешканці тої кімнати вже полягали спати, але бракувало ще Івана Сільничого. Він, повернувшись з кавалерки, почав розповідати про свої перші пригоди у Велькій Битчі, що не зовсім були пристойними, тим більше у присутності священика.

З початком жовтня повернулася з Східної Словаччини бойова група Віттенмаера, і з неї сформували 3-й курінь 30-го полку. Тоді мене перевели до 3-го куреня як рахівника 9-ї сотні. Сотенним командантом був призначений хорунжий Андрій Питляр, колишній студент права Львівського Університету; чотовим першої чоти був хорунжий Василь Тафійчук, мій молодший колега з коломийської гімназії; 2-ї чоти — десятник Василь Барчук, також мій знайомий ще з бурси у Коломиї, який у 1939 році здавав матуру. 3-ю чотою командував шарфюрер Іван Сільничий, родом із Полтавщини.

Хорунжий Михайло Якуб'як,
чотовий-підхорунжий Василь Верига
і хорунжий Василь Тафійчук.

Це був веселий хлопець, близько 25–26 років, тобто старший за нас усіх, що прийшов до нас у ранзі «шарфюрера», який він називав «шарфіра». Так його всі кликали. Бугчужним сотні був німець зі Шлезьку, обершарфюрер Кернер, який знав трохи польську мову. Сотенним писарем був призначений Ярослав Кіселик, який досі був полковим писарем, а його помічником був стрілець Віктор Буйняк; сотенним мельдером — колишній студент права Клим Роснецький, родом із Заліщицького повіту. Я колись був із ним у похідній групі в Україні.

Такий вигляд мав штаб 9-ї сотні 30-го полку. В кожному разі, в 9-й сотні зібралось нас три Василі, наймолодшим був хорунжий Василь Тафійчук, найстаршим — десятник Василь Барчук і я, хоча мав уже закінчену підстаршинську господарсько-адміністративну школу в Дахау, був найнижчий за рангом вістун (штурман) із бальками на раменах — кандидат на підстаршину. Усі ми, Василі, потім дружили між собою.

Що я був переведений зі штабу полку до сотні, мене зовсім не дивувало, але я не міг зрозуміти, чому перевели до сотні Ярослава

Кіселика, який був полковим писарем до Бродів і мав уже відповідний досвід. Пізніше ми довідалися, що то відбувалося згідно з таємним наказом командування СС від 5 вересня, в якому говорилося: «Дивізійний і полкові штаби, відділи зв'язку та всі господарсько-адміністративні посади забезпечити німецьким персоналом. В батальйонах усі штабові старшини, ад'ютанти, зв'язкові старшини і відповідний писарський персонал замінити німцями. Відділ зв'язку повинен мати 60% німецького персоналу».

Велька Битча, повіт чи округа, знаходилася на кордоні з Моравією, і тут, час від часу, з'являлися советські партизани, а нашим завданням було боротися з ними. Колись між ними були і словаки, ба навіть і частина Армії під впливом комуно-советської пропаганди перейшла до партизанів, але коли німецька і словацька влада видала заклик повертатися додому, багато з них послушались. Словацьке повстання, інспіроване більшовиками та їхніми прихильниками у Словаччині, не було популярним, принаймні тут. Місцеве населення скоро дізналось, що ми не були їхніми ворогами, і з нами співпрацювало й інформувало нас про появу і рухи партизанів.

Коли ми приїхали до Словаччини, одним із перших наказів була вимога поводитися в країні гідно, бо Словаччина — це союзна держава. Зі словаками ми скоро зав'язали приязні стосунки і часто гостювали в їхніх домах, тим більше, що тут, порівняно з Галичиною, був добробут і словаки про воєнні біди не знали, власне, завдяки тому, що були незалежною державою, чи пак німецьким сателітом. Не буде перебільшенням сказати, що словаки під оглядом гостинності подібні до українців, але вони виявилися словацькими націоналістами. Нам було неважко з ними розговоритися, бо словацька мова більш подібна до української, ніж польська чи російська, але вони завжди нам казали, що «на Словенску — по-словенські». Одного разу ми пішли до місцевого коменданта поліції разом із нашим бугчужним дістати радіо, який, хоч знав трохи польську мову, зі словаком розмовляти не міг, тому я був у них перекладачем, хоча і сам ще не зовсім добре вивчив словацьку. Пан комендант нам сказав, що він розуміє всі національності, якщо вони говорять по-словацьки. Як воно не дивно, але українці при зустрічі з чужинцями зразу ж таки переходять на польську або російську мову, яку чужинець мав би краще розуміти, ніж українську.

Хоча 9-та сотня стояла в замку Велької Битчі, одна група відходила на службу до села Вельке Ровно, що на північний захід від Велької Битчі, щоб приготувати приміщення для переїзду туди всієї сотні. Там нам судилося втратити двох стрільців, одного від рук п'яного німця, а другого — у поході на партизанів. І тому влаштовували два похорони: перший — у Велькій Битчі 2 листопада, а другий — у Велькому Ровно 10 листопада. Обидва похорони були такі багатолюдні, що дві нещасні жертви не мали б кращого похорону у своїх рідних селах.

Справа з нашими жертвами була такою. 31 жовтня ввечері у час дозвілля на квартиру, де стояла одна із груп, прийшов напідпитку німецький підстаршина, що очолював ту групу, і почав показувати, що він є членом «герренфольку», зневажливо висловлюючись супроти вояків-українців. Хлопці, побачивши п'яного німця, хотіли його позбутись, щоб не довести до якихось гарячих сцен, тим більше, що охочих провчити зарозумілого німця було доволі. Зчинилася метушня, особливо коли німець почав вимахувати пістолетом і погрожувати постріляти всіх. Кілька відважніших кинулись до німця, щоб відібрати у нього пістолет й обеззброєного виставити на його квартиру. Серед цього гурту вирізнявся своєю будовою і взагалі поставою молодий стрілець Осип Лобавка родом із Дрогобиччини. Вислід цієї сутички закінчився трагічно, бо німець, довго не роздумуючи, вистрілив із пістолета у стрільця Лобавку, який упав на підлогу мертвий. Тільки розсудливість деяких свідків цієї трагедії врятувала життя німцеві, а слідом за тим і декільком українцям, яких за вбивство німця чекала неминуча смерть через польовий суд. Німця все ж роззброїли, викликали команданта сотні хорунжого Питляра у Велькій Битчі. Той негайно приїхав на місце трагедії, заарештував німця і відправив до штабу куреня, а звідки його переслали до Жіліни до штабу Дивізії. Стрільця Лобавку перевезли до Велької Битчі і там поховали згідно з військовим приписом з місцевого костелу на місцевому цвинтарі.

Командант 30-го полку полковник Форстройтер доручив сотнику Гончаренкові, начальникові VI відділу, провести слідство і здати йому звіт. Сотник Гончаренко не мав аж надто великих труднощів у проведенні слідства, тому що свідків було багато. Й у

висліді всіх його перепитувань він склав комендантові полку звіт, стверджуючи, що німець убив стрільця Лобавку у стані сп'яніння. Але полковник Форстройтер не прийняв звіту в такій формі, заявляючи, що дані сотника Гончаренка неправдиві, й тому вимагав, щоб він його переробив. У відповідь на це сотник Гончаренко заявив ще раз, що все, що є у звіті, — правдиве, і тому він не може його переробляти, бо не може змінити доведених фактів. Але полковник Форстройтер цим не вдоволився. Йому потрібен був такий звіт, який скидав би всю вину на покійного стрільця Лобавку, а німця-вбивцю представив як оборонця правопорядку і військової дисципліни, який застрелив українського вояка в самообороні.

Обставини, які зумовили побут Дивізії на Словаччині, принесли чимало прикрих несподіванок. 8 листопада ввечері командант сотні хорунжий А. Питляр одержав наказ ліквідувати большевицьку партизанську групу, яка розмістилась у незамкненому домі серед лісів, розташованому приблизно на 8–9 км на захід від Ровна. Дві чоти під командою хорунжих Питляра й В. Тафійчука вирушили під прикриттям ночі в зазначеному напрямі, щоб накрити партизанів несподівано вночі, під час сну. В основному плян удався. Хатину, де примістилась партизанська група, знайшли на поляні серед лісів і узяли в облогу, ще заки большевицька варта могла що-небудь зауважити. Здобувати криївку приступом було непрактично, бо це могло б коштувати багатьох жертв, тому вирішили примусити їх залишити хату. Скоростріли поставили довкола хати на віддалі гарного прицілу, і тоді хату підпалили. Скоро після того напівсонні партизани почали вискакувати і прямувати в ліс. Заграли скоростріли, а палаюча хата освітлювала приціл — тіні втікаючих партизанів, які почали відстрілюватись як попало. Так знищили групу партизанів, хоча не виключено, що дехто з них міг прорватися, користуючись нічною темрявою. Але не обійшлося без жертв і серед наших. Загинув стрілець Михайло Грицик, також родом із Дрогобиччини. Сталось це уже під ранок 9 жовтня 1944 року. Тіло забитого стрільця забрали з собою до Велького Ровна. Покійника, крім стрільців його сотні, відвідало чимало цивільного населення, заки готували його до похорону, який відбувся 10 жовтня. Похоронне богослужіння відправив о. М. Ратушинський у місцевому костелі, заповненому цивільним населенням.

Похорон у Велькому Ровно, Словаччина.

Під кінець похорону приїхав також командант куреня майор Віттенмаер, який, побачивши стільки народу на цвинтарі, не міг надивуватись, що цивільне словацьке населення ховало українського вояка як одного із своїх. Почесна варта стояла біля домовини в костелі, і опісля відпровадили тіло Михайла Грицика на місце вічного спочинку на місцевому цвинтарі. Крім почесного відділу війська, згідно з місцевим звичаєм, ішли дівчата у білих довгих суконках із китицями цвітів, покладених пізніше на могилу покійника. Там за військовим звичаєм, на додаток до прощальних слів о. капеляна, як і товаришів покійника, три постріли почесної сторожі та Вічна пам'ять були останнім салютом загиблого товаришеві на полі бою зі смертельним ворогом України.

До кінця листопада було ще кілька алярмів, але жертв уже більше не було. Багато молодих людей-словаків, які перед тим перейшли до партизанів, почали повертатись додому, довідавшись, що в їх околицях стоїть не німецька, а українська частина.

Порівнюючи розповіді цивільних біженців-українців, яких тоді

було чимало у Словаччині, хоча не в тому самому районі, із досвідом українців-вояків, доводиться зробити висновок, що словацька гостинність до останніх зумовлювалась великою мірою страхом перед військом. Щоправда, словаки скоро переконалися, що ми з ними поводитись по-приятельськи, не робили їм жодної шкоди, хоча й німці мали строгий наказ поводитись у Словаччині як у приязній, а не як в окупованій країні. Німців, так само як і мадярів, вони таки не любили і в цьому перед нами зовсім не крилися.

Коли уся 9-та сотня перейшла до місцевості Вельке Ровне, оточеного довкола лісами, наша трійка — Василь Тафійчук, Василь Барчук і я вирішили піти до словацького ресторану просто з цікавості і замовили вечерю. Ми сподівалися, що то буде така вечеря, як це було в Галичині: бараболі дадуть досить, а м'яса тільки на показ, або, як поляки казали, через тоненьку пластинку м'яса можна було бачити Варшаву. Як же ми здивувалися, що вечеря складалася із доброго шматка м'яса і трохи м'ятої бараболі — пюре. Тут люди не знали, що то війна, і краще харчувалися, ніж німці в Німеччині чи в Австрії.

Одного дня, повертаючись поїздом із Велької Битчі (від залізничної станції треба було йти пішки через міст і по дорозі), я розговорився з одною дівчиною, що їхала з мамою додому. Поки ми дійшли до постю сотні, дівчина запросила мене відвідати їх удома. Очевидно, від такого запрошення я не міг відмовитись й одного вечора після служби вибрався до неї додому. Це була інтелігентна і дійсно гарна дівчина, чорнявка із пишним волоссям. Мешкала вона з мамою на тій самій вулиці, не більше як 50 кроків від сотенної канцелярії. Тоді я довідався, що вона називається Марія Яношікова. Її батько працював на словацькій фабриці зброї в містечку Турзовка і вдома бував тільки в неділю.

Словаки взагалі були гостинні люди, і мама запросила мене відвідати їх, коли вдома буде тато. Я часом зустрічався з ним, і він з цікавості випитував мене, як воно там із тими «русамі». Я йому розповідав те, що знав, і він спокійно вислуховував мої розповіді так, що я ніяк не міг зрозуміти його політичних поглядів. Вони запросили мене і на латинський Святий Вечір. По вечері при «словівіччі» розмова знову пішла, «як там у вас було». Коли я розповів їм, як нас совети «визволили» у вересні 1939 року та як за-

лишили в червні—липні 1941 року, господар дому, мабуть уже напідпитку, висловив своє здивування, що «брати-слов'яни» щось такого могли робити, і сказав: «А ни сми так на ніх чакали». Я дійшов висновку, що були й такі словаки, яких не задовольняла незалежність, вони не розуміли, в якому добробуті жили порівняно навіть з Німеччиною, і тужили за советським раєм. На жаль, він не був одинокий.

За короткий час майже кожен із нас мав уже своїх знайомих словаків, а зокрема молодих словачок, не звертаючи уваги на суворий наказ не входити в контакт із цивільним населенням. І то виходило на користь і нам, і словакам. Словом, ми чулися у Словаччині майже як серед нашого власного населення.

Але 28 листопада нашу сотню перевели до Штявніка, що через гори на південь від Велького Ровна. Треба було їхати окружною дорогою через Вельку Битчу. Коли ми відходили маршовим порядком «з піснею на устах», з нами прощалось усе село. Дехто плакав, що «бідні вояки (вояци-худаци) мусять відходити, а вони такі добрі хлопці були».

Зараз після приходу до Штявніка 9-ту сотню чекала ще одна прикра несподіванка. Для ознайомлення з новим місцем хорунжий Питляр одержав наказ вислати трьох добровольців у цивільному одязі на розвідку в напрямі моравського кордону. Добровольцями зголосилися один десятник, родом із Одеси, який прибув до нашої частини десь з вермахту; вистун Петро Пипа, родом десь із центральних земель України, що був у рядах Дивізії від самого початку і пройшов баталію під Бродами, хлопець надзвичайно відважний і завжди готовий на найбільшу небезпеку; третім був молодий хлопчина родом з Галичини. Вони мали вдавати дезертирів із Дивізії, які хотіли перейти до партизанів, що не було важко зробити, якщо б хтось не «всипав». Ця група вийшла у розвідку на початку грудня, однак ніколи не повернулася до сотні, і жодної вістки про неї не було одержано. Припущення були різні, але найбільш впертою була думка, що їх зрадив десятник «одесит», який завжди насміхався із «малоросів», як вони розмовляють на «хохлацком язике», хоча він сам дуже гарно говорив по-українськи і заявляв, що він українець. Це були останні втрати 9-ї сотні 30-го полку в Словаччині, які разом становили 5 осіб.

У Штявнику перша чота заквартирувала в школі, у директора якої замешкав командант сотні хорунжий Андрій Питляр. Там була і наша сотенна канцелярія, в якій працювали вистун Ярослав Кіселик та стрілець Віктор Буйняк. Друга чота заквартирувала в Народному Домі. Ліжок там не було, тому нам сказали, щоб ми собі їх зробили з дощок, які були поруч на складі. Слід підкреслити, що нам було заборонено брати від населення що-небудь задарма. Тому власник дерев'яного складу дав нам потрібні дошки і виставив свій рахунок, який я здав у канцелярію батальйону. Забрало трохи часу, і я дістав для нього гроші за вказаними ним цінами вже перед самим від'їздом із Штявніка.

У тому самому Народному Домі мешкало ще чотири дівчини, які мали окремих вхід і працювали в якомусь бюро. З них були три словачки родом з околиць Жіліни та одна українка, Надія Журбенко, родом десь аж з-під Ростова-на-Дону. Як вона сюди дісталася, я не довідався. Вечорами часто заходив до дівчат на розмову, й вони розпитували мене, як там у нас в Україні. Їм, мабуть, дещо вже говорила та українка.

Я їздив доволі часто до штабу III батальйону в різних справах, а головне отримати гроші для вояків та оплатити рахунки словакам за різні їхні послуги для сотні.

Тому що словацький уряд проголосив заклик усім повстанцям вертатися додому, багато з них дійсно повернулися, але вони мусли зголоситися до відповідних урядів. Одного разу зі мною їхав молодий словак, що повернувся з лісу додому, і я мав доставити його до штабу полку. По дорозі ми розмовляли про різне, і він сказав мені, що якби та команда у Велькій Битчі складалася з українців, то він їхав би спокійно, а так він таки побоюється, бо ж там німці. Я його запевняв, що наш сотенний комендант написав від себе листа, в якому рекомендує не затримувати його. Німці дійсно звільнили його.

У Штявнику ми відсвяткували Різдво і Йорданські свята, а на Святвечір до нас приїхав командир куреня майор Фріц Віттенмаєр, привітав нас із Різдрвом Христовим і скоро потім поїхав до інших сотень.

24 січня наша сотня дістала наказ готуватися до відходу, тільки не на схід, а на захід. Це зовсім не відповідало нашому бажанню, бо

нам дуже хотілося рухатись ближче до Рідного Краю, а не далі від нього. Не було це і бажанням нашого сотенного А. Питляра. Варто підкреслити, що директор школи мав дуже гарну доню і, мабуть, наш сотенний закохався в неї, бо при від'їзді дуже переживав і був сердитий.

Зі Словаччини до Словенії

25 січня наша 9-та сотня 30-го полку вирушила в дорогу. Йшов сніг. Мені, як керівнику господарської частини, треба було залагодити деякі справи. На той час у мене ще затримались гроші за дошки, які ми взяли з місцевого складу. Зустрітись із власником складу я не міг і не хотів брати грошей із собою. Тому, коли ми вирушили з місця постою і по дорозі минали корчму, я вирішив залишити гроші для власника дощок там при свідках. Я був певний, що навіть якщо власника там не буде, але буде щонайменше десяток свідків, то ті гроші корчмар йому віддасть.

Ми, не поспішаючи, виїжджали зі своїх місць, так що я мав можливість зайти до корчми, як тільки зрівнялися з нею. Я зайшов туди і голосно заявив корчмареві, що прийшов не на «словівічку» чи «грушковічку», а заплатити борг. Словаки здивувалися, що я, від'їжджаючи з села, не затримав тих грошей собі. Корчмар при свідках підписав мені запропонований рахунок за дошки, і всі присутні там словаки бачили і чули те все. Побажали мені «щасну цесту». Я був певний, що власник дощок буде знати, що я заплатив.

Наш відступ був на південь у напрямі Братислави, і ми заночували в місті Предміер, де досі стояв штаб 2-го куреня 30-го полку. Перемарш був нелегкий, бо ми робили денно по 30—40 кілометрів. По дорозі на спочинках, чи на полуденках, ми зустрічалися зі словаками, які цікавилися, хто ми такі, а зокрема, чому ми, слов'яни, ішли з німцями проти «русів», других «братів-слов'ян». Тому що я досить добре опанував словацьку мову, то словаки не вірили, що я українець, а думали, що я словак «з Виходного Словенска», тобто зі Східної Словаччини, де на Пряшівщині українці-русини проживали компактною масою. Словаки намовляли мене та інших дивізійників залишитися в них, а вони дадуть нам цивільний одяг, і будемо в них

спокійно чекати, аж прийдуть «руси», тобто «браття-слов'яни».

Наш марш зупинила віхола в Малих Карпатах, і ми поза пляном затрималися 29 січня в околицях Нового Места за Мнявою. По двох днях ми рушили далі і 31 січня 1945 року дійшли до місцевості Мале Левари, а 1 і 2 лютого остаточно дійшли до села Баяри, що на австрійському кордоні.

30 січня німці відзначали уродини «Фірера», і з тої нагоди прийшли деякі підвищення зокрема тим, що покінчили підстаршинські школи. Я отримав тоді ранг унтершарфюрера — десятника, який мені, як і всім подібним, належав ще майже рік тому, коли ми закінчили підстаршинські адміністративні курси. Крім того, мені призначили носити два бальки на погонах, як кандидату на старшину.

3 лютого 1945 року наш курінь перейшов до Австрії. Постій на Словаччині для Дивізії, а зокрема для 30-го полку, був неначе відпочинком по майже однорічному вишколі та фронтових тарапатах під Бродами. Найголовнішу роль при тому відіграло приязне ставлення до нас словацького населення.

Перед нами було столичне місто Відень, але нам не дозволили марширувати через місто, і ми, обминувши його, перейшли через вкритий снігом Семерінг. 14 лютого прийшли у місто Брук ан дер Мур (Bruck an der Mur). Там, а радше в його околиці, ми мали одностижневий спочинок. 22 лютого ми вирушили далі, але марширували вже вночі, а вдень спочивали, бо тоді всі важливі шляхи контролювала ворожа авіація. 24 лютого ми зупинилися в селі біля Ляйбніц, і наша трійка дістала квартиру в якомусь господарстві, де працювала дівчина-українка з Галичини. Нас там так приймали, а дівчина так нас припрошувала, що нам здавалося, що ми в гостях десь у Галичині. У кожному разі, ми там не тільки наситилися, але ще й залишили чимало налисників на столі, яких не могли взяти з собою.

Пізніше, як ми вже були в Беллярії і вічно голодні, хорунжий Тафійчук не раз згадував про ту гостину і казав, як би ті налисники придалися нам тут, у таборі. На жаль, ці бажання залишилися нездійсненими ще довгий час.

Постій Дивізії у Словенії

Лютий 1945 року добігав до кінця, у повітрі пахло весною. Але холодний вітер дощуляв таки добре, зокрема вночі. Для нас ніч зробилася днем, бо, почавши від міста Брук ан дер Мур, марширували ми ночами, а спочивали вдень.

26 лютого ми були вже на словенській території, хоча вона є нібито частиною великого Райху, чи докладніше австрійської провінції Стирії (Штаермарку), в дійсності ми відразу-таки відчували, що вже були на ворожій території, а не серед словаків чи хоч би й австрійців. Мова тут, хоч і слов'янська, але не так легко зрозуміла, як словацька, й тому порозуміватись доводилося доволі часто німецькою мовою.

9-та сотня 30-го полку дивізії «Галичина» перейшла непомітно через колишній австрійсько-югославський кордон, а далі через напівзруйноване місто Марібор (Marburg) і зупинилася на відпочинок у селі Глінік. На другий день, пробиваючись гірськими дорогами-стежинками, сотня зайшла до містечка Вітанье (Weitenstein), що втиснулося поміж двома горами Пашкі Козяк (1273 м) із заходу та Стеніцо (1092 м) зі сходу. Це мала місцина, бо начислювала заледве 600 мешканців, але стара, бо згадується про неї в хроніках уже в першій половині XIII ст. Взагалі тут усі місцевості малі, по кілька сотень, а то й кількадесят мешканців, але всі вони мають за собою цікаву історію. Тут у Вітанью розквартирувався штаб III батальйону 30-го полку та 11-та сотня. Сам штаб 30-го полку разом із штабовою сотнею розмістився в місцевості Веленьє (Wöllen) за 24 км на південний захід, а ще далі 6 км на захід у місті Шорштань (Schorstein) — другий курінь 30-го полку.

9-та сотня хорунжого А. Питляра на один день зупинилася в Вітанью, але вже 28 лютого перейшла повністю далі на південь. Дорога йшла правим берегом річки Гудінья, де по обох боках високо піднімаються гори, вкриті зеленими шпильковими лісами. В одному місці на самому вершку гори ми побачили руїни якогось замку. У свій час це мусила бути недоступна твердиня, де нуртувало життя, змагалися середньовічні лицарі, запобігаючи ласк молодих дам. Сьогодні це тільки рештки зруйнованих мурів, покритих

мохом забуття, порослих різними кущами й бур'янами, які тільки тут та там світять ще білим каменем з-поміж зелених дерев — Sic transit gloria mundi.

Йдемо на південь за течією річки Гудінья, на правому березі якої повільно тягнеться шлях з Вітанья на Войнік, а далі на Цельє, третє щодо величини місто Словенії. Маленька річка пливе собі, дзюркочучи по каміннях свого річища, а скелі місцями звисають аж понад дорогу. Для партизанської війни — це вимріяні терени. Наша мета — старовинний замок у громаді Соцка, віддалений від Вітанья на 9 км, а від міста Цельє — на 14 км. Нарешті на захід від річки і дороги ще один свідок минулої слави цієї країни — замок, який по-німецьки називається Einöd, що означає «самітний». І дійсно, ця назва відповідає йому, бо довкола замку нічого немає, крім невеличкої хатинки, немов на сторожі до замкової брами, та невеличкого саду. Рівнина простягається в південно-західньому напрямку, яку вдалині знову замикають вкриті лісом гори. На цій рівнині будівлі замку дійсно виглядають немовби самітними. Лівий берег річки створює узгір'я з декількома словінськими хатками. Далі на південь за якихось 3 км розкинулось село Нова Церкев (Neukirchen), де стояла 12-та сотня 30-го полку.

Звертаємо праворуч на замкову дорогу і через браму входимо на вимощене камінням подвір'я, з якого декілька дверей ведуть до замкових коридорів. Про цей замок у літописах згадується вже в 1404 році, але в половині XIX ст. він був відновлений. Власником його був молодий граф-німець, років 30—35, але інвалід, він весь час ходив з палицею. Як на вигляд, так і в розмові він був привітний, до нас ставився коректно. Заходив у розмови з хлопцями, а зокрема з тими, що могли розмовляти по-німецьки.

Штаб сотні примістився в південно-східній частині замку, а для решти вояцтва звільнили великі кімнати, в яких аж світилися гарні дубові підлоги. Вони ніяк не годились для важких військових черевиків, кованих цвяхами. На щастя, мабуть, самого графа, ми там довго не були, бо кількома днями пізніше перейшли до іншої місцевості Теплице-Добрна (Bad Neuhaus), купелевої місцевості, що лежала десь на 4—5 км далі у прямій лінії на захід, але довкола дорогою — 11 км. У замку все-таки залишилася 3-тя чота на чолі зі старшим десятником Іваном Сільничим.

Хоча ми в замку не були і тижня усією сотнею, але не проминув і він без пригод. Одного дня власник замку поскаржився сотенному хорунжому А. Питлярюві, що з комори пропала свиня, з чого він зробив висновок, що свиню мусили вкрасти вояки нашої сотні. Хорунжий Питляр, очевидно, заперечив це, мовляв, його вояки не могли чогось такого зробити, але саме заперечення для графа не було ще доказом. Тому Питляр оголосив повний апель для всієї 9-ї сотні на замковому подвір'ї. Сотенний, черговий підстаршина Іван Сільничий та власник замку перешукали в усіх кімнатах, де перебували вояки, а опісля переглянули всі наплічники, ідунки тощо. Але від свині не було навіть сліду, що було наявним доказом, що стрільці свині не мали, отже, не могли її вкрасти. Хорунжий Питляр із задоволенням ствердив, що його вояки не могли мати нічого спільного із крадіжкою, бо його сотня є дисциплінованою військовою одиницею. Власник замку похитав головою, але у тій ситуації нічого більше не міг зробити.

Та Питляр, хоча і був задоволений, що нічого не знайдено, не вірив, що свиня зникла з комори без допомоги деяких фахівців із його сотні. Він закликав до себе підстаршину Івана Сільничого, родом із Полтавщини, і поставив йому пряме питання: «Що сталося зі свинею?»

Сільничий спочатку відпекувався, що він нічого про свиню не знає. Але Питляр його впевнив, що легально справа поладнана, бо раз свині не знайшли, то граф не може ставити нікого під суд, тепер Питляр тільки для себе хоче знати, як це свиня зникла з комори. Тоді Сільничий сказав коротко, що хлопці були голодні, а тут щіла свиня аж проситься до котла, так вони її і зліквідували, не маючи сили витримати спокуси. «Зрештою, ви також дістали з того свою порцію, пане поручнику!» — спокійно відповів Сільничий.

— Нічого подібного! — запротестував Питляр. — Коли б я знав, що ви даєте мені крадену свиню, то я вибив би вас поза вуха.

— Можливо, що так, — відповів спокійно Сільничий. — Ми вам свині не давали і не казали, що вона крадена. Але ви знали, як вона смакує. Два дні тому кухар Максимців зварив свиню і поділив на цілу сотню, а вам «по знайомству» дав чималий кусник, і ви самі хвалили Максимцева за добру вечерю.

Питляр нічого більше не допитувався, тільки коли Сільничий виходив, то остеріг, щоб на таке більше не наважувалися, бо німці

готові за дурну свиню когось розстріляти. (За грабіж карали розстрілом.) На тому афера зі свинею закінчилася. Потерпіла тільки група десятника, яка дістала годину карної муштри за те, що, вартуючи, не зауважила, хто і коли вкрав свиню. Більше хорунжий Питляр нічого не міг зробити, щоб задоволити графа.

Це була правда, що хлопці були голодні, бо Словенія — Словаччина, де вони додатково харчувалися у приватних хатах своїх «наречених». У Словенії декілька спроб зав'язати приятні стосунки з цивільним населенням, в основному, не увінчалися успіхом. Справа в тому, що комуністичні партизани тримали народ під терором, заповісши, що за всякі контакти з німецьким військом будуть жорстоко карати. Дівчатам, які розмовляли б з вояками, загрозили, що обрізуватимуть коси, що вважалося великою зневагою для дівчат.

Наше становище в Тельціце-Добрна було майже трагічним, бо розквартирувалися ми в дяківці на горбі біля церкви, що своїми забудовами прилягала до самого лісу. Сотенний штаб розміщувався в сусідній кам'яничці, яка стояла у підніжжя гори, зараз біля сходів, що вели до церкви. Це був пансіон, власниками якого були якщо не німці, то фольксдойчі, і колись у мирні часи з такої кам'янички можна було жити. Тепер тут лікувальників не було, і в пансіоні мешкали ми, тобто сотенний штаб. Вечорами ніхто нікуди не виходив, усі сиділи у своїх квартирах і прислухалися, чи не було якихось підозрілих рухів. В основному можна сказати, що коли б тітовці хотіли знищити нашу сотню в Добрній, то ми б ніяк не могли оборонитися.

Одного вечора хорунжий Василь Тафійчук і я перед сном згадували коломийські гімназійні часи. І так зі спогадів я перейшов до плянів на майбутнє.

— Ти ліпше тримай поки що воли, — сказав мені Тафійчук, — бо невідомо, чи ми ще з цих гір живими вийдемо, а ти вже будеш пляни на майбутнє.

— Я говорю не за тебе, а за себе, — відповів я Тафійчукові.

— А звідки ти такий певний, що ти вийдеш живим із цієї війни?

— Моє відчуття каже мені, що я вийду не тільки живим, але і здоровим, — повторив я. На тому мої пляни закінчились і я, повернувшись на другий бік, заснув.

8 березня дивізія «Галичина» вирушила в похід проти тітовців, чи пак 14-ї партизанської дивізії, яка мала назву «Доннерветтер».

Вирушила і наша сотня, а радше бойова сотня, бо штаб з кількома людьми залишився на місці. Чота із замку Соцка, як і наші дві чоти, зустрілися в лісі при шляху перед Веленьєм і разом із іншими частинами полку і Дивізії вирушили в район Мозір'я (полонини), що простягалася на захід від Веленської округи і на північ від ріки Савінья.

Це була дуже важка виправа і далася взнаки не одному, хто мусив посуватися глибокими снігами, гірськими проваллями та вилазити на верхівки, де заховалися партизани. У гірських долинах, куди пливли численні річки й потоки, була вже весна, але в горах, на полонинах зима держалася ще дуже кріпко. У додаток до всіх поневірянь, з якими пов'язані гірські виправи проти партизанів, дуже давалося взнаки ношення великих запасів амуніції. Хоча слідом за сотнями дорогами йшли вози, які підвозили все, що потрібне бойовій групі, але вояки мусили мати чимало боєприпасів з собою. У висліді цих невідуг у 9-й сотні захворіли два вояки.

Ввечері 14 березня я дістав наказ препроводити обох хворих вояків, а також надмір амуніції до полку в Веленью. На зворотній дорозі мав забрати з харчового магазину в Ползелі (Геленштайн) харчі для сотні.

15 березня нас п'ять осіб — фірман старший стрілець Степан Буцук, харчовий Михайло Буга, хворий стрілець Іван Мельник та ще один (прізвище забув) і я — виїхали в дорогу з околиць місцевості Мозір'я. Перед нами було щонайменше 12—14 км до Геленштайну, де був харчовий магазин, а звідти ще 17 км дороги лісом на північ до Веленья.

Десь до 10 години вранці ми були вже в Геленштайні (ми всі місцевості називали по-німецьки з німецьких мап і німецьких наказів, а брак контактів з цивільним населенням не дозволяв нам засвоїти словенські назви). Там я залишив харчового Михайла Бугу в магазині, а з хворими стрільцями виїхав до Веленья. Всю дорогу ми відбули без пригод, і пополудні були вже в полку. Однак нічого і ніколи не йде так, як плянується. Коли ми без пригод проїхали призначені 30 км лісом, то не так легко було полагодити справи в полку. Хворих ми віддали без зусиль до лікарні, але полкова зброївня відмовилася прийняти від нас амуніцію. «Це не наша амуніція, а ваша, і тому ви її залишайте у своєму сотенному

тросі, який зараз у дорозі до Веленьє, — говорили вони, — і повинен тут бути кожної хвилини, бо з Бад Нойгавзу виїхав ще рано».

Мені така пропозиція зовсім не подобалася, але що ж, коли сотенний трос має приїхати сюди десь за годину, то тут нічого злого немає. За той час коні дещо підкріпляться, і ми перекусимо. Година-півтори не робить остаточно великої різниці, бо ми і так повинні б приїхати до Геленштайну десь до четвертої години, і там буде доволі ще часу дістатися до сотні.

Але ми нагодували коней і самі вже з'їли наш полуденок, минула вже друга година, а тросу ще не було. Мене почало то непокоїти, тим більше, що не було певності, коли той трос взагалі приїде, а в Геленштайні чекав на мене харчовий. Найгірше, однак, було те, що ми з Буцуком не мали ніякої зброї; він мав при собі багнет, а я малий чеський пістолет, до якого мав усього два набої. Отже, оборонятися не було чим. Правда, на возі були ще дві ручні гранати з ручками, але з них також не було б великої користі. Тому я немало зрадив, коли побачив одного підстаршину-німця ушу Блюме з нашої сотні, який повернувся з якоїсь службової поїздки і також виїхав до сотні. З нього товариство було кепське, бо все, про що він міг і умів говорити, то було «ессен» (про їжу), але все ж таки втрюх краще, ніж удвох.

Минула вже третя година, а тросу ще не було, і я почав уже таки добре нервуватися. Коли це підходить до мене Блюме і каже, що він знайшов якесь інше товариство, яке вже виїжджає до бойових частин, і тому не поїде з нами. Нарешті десь біля четвертої години приїхав трос 9-ї сотні, а з ним і бунчужний Кернер. Ми віддали йому уже поспіхом нашу амуніцію і негайно виїхали з Буцуком у зворотню дорогу. Я мусив забрати харчі для сотні.

Зустріч з тітовцями

Дорога з Веленья йшла спершу під гору, і ми повільно рухались, мабуть, кілометрів зо два. По обидва боки дороги лежали ще сніги, але вже тут і там видно було проліски, а то й фіялки, які заповідали весну. Мені чомусь з думки не сходили партизани, тим більше, коли я побачив, що сонце ховається уже за верхівки дерев, — мені рибилось моторошно. Я пригадав усі ті дивізійні звідомлення, в

яких говорилося про тітовські партизанські жорстокості з полоненими. При тому надавалися конкретні приклади, прізвиська, частини, до яких полонені належали, та де і коли їх знайшли застреленими у полі чи в лісі. І так я почав міркувати, що мав би говорити, коли б мене партизани злапали. Боронитися було очевидним самогубством, бо нас було тільки двоє, і ми не мали зброї, отже, лишалася нам тільки дипломатія. І так я в думках пройшов усі можливі запити з боку партизанів та що я на них міг би відповісти.

Бущук також мовчав і над чимсь задумався, тільки час від часу щось кажучи до коней. Але в нього, мабуть, було на умі те саме, що і в мене.

Ось ми вже на горбі. Тут же і роздоріжжя — великий дерев'яний хрест і дороговказ у напрямі на Цельє. Перед нами стелилася дорога вниз. Ми посідали на віз, і коні самі приспішили ходу.

— А що б ми робили, якби нас спинили партизани? — раптом запитав Бущук.

— А що б ми могли робити з двома гранатами та двома набоями в моєму пістолеті? — відповів я. — Але тут, як ви самі бачили, поки партизанів немає, бо всі вони заангажовані на «Доннерветтер», — запевняв я і Бущука, і самого себе.

Відтепер ми говорили, вже більше підбадьорюючи один одного. Ось ми вже у долині. Ліворуч від нас дзюрчала мала річка Лежніца, а по обох боках і річки, і дороги підносилися вкриті лісом гори.

Коли на лівому березі річки відкрилася невелика рівнина, чи пак мочар, порослий різними бур'янами, Бущук штурхнув мене ліктем і підголосом промовив: «партизани». Я глянув перед себе, але нікого не бачив.

— Ось там перед нами якийсь чоловік перебіг через дорогу, — запевняв мене Бущук.

— Чи ви думаєте, що кожний словінець — це партизан? — запитав я Бущука. — Може, вам тільки так привиділося?

— Ні, не привиділося, бо той чоловік перебігав дорогу з крісом у руці, отже, мусив бути партизан.

Далі Бущук не мав потреби запевняти мене про партизанів, бо саме в той момент за нашими плечима почули наказ: «Гальт! Генде гох!» («Стій! Руки вгору!»).

Бущук спинив коней, а я виглянув з-поза брезенту воза і запитав: «Вас іс ден лос?» («Що сталося?»).

За кілька кроків за возом стояли два партизани, один із крісом, направлений у наш бік, а другий з пістолетом.

— Зійдіть з воза з руками вгору, — закомандував по-німецьки один із них.

Ми зійшли з воза і стали. У цей момент підїхав ровером з боку Геленштайну один чоловік, якого партизан спинив і наказав йому пильнувати коней, а нам сказав іти за ним.

Ми пішли, повернувши назад десь 25—30 кроків, а потім звернули праворуч і перейшли річку невеличкою кладкою і стежкою піднялись угору. Стежка ішла вгору північним берегом мочару, а ліворуч підносилася вкрита лісом гора. Партизан, що йшов попереду, був білявий і мав на собі, здається, советську військову уніформу (в усякому разі не німецьку), йому було не більше 25—28 років. На голові була шапка-пиріжок із п'ятираменною червоною зіркою попереду. За нами йшов другий партизан чорнявий — з крісом, який мав біля 35—40 років, але як виходило, за рангом він був молодший.

Ідучи під гору, Бущук шепнув мені, що він має намір втікати, але партизан, що йшов позаду, заборонив нам говорити, і тому я тільки рухом показав йому, щоб він того не робив. Я почувався зовсім спокійно і думав, що все буде в порядку.

— Ви есесівці? — запитав блондин, який ішов попереду.

Я заперечив і, тому що говорив по-німецьки краще за нього, він готовий був подумати, що я німець, а то для нас не було бажаним. Я звернувся тоді до нього із запитом, чи він говорить ще якоюсь мовою, крім німецької. У той момент я був навіть задоволений, що ущу Блюме в останню хвилину зрезигнував із подорожі з нами, бо за таких обставин він нам ускладнив би справу.

— О, так! Ми говорім на всех славанских езіках — словенски, сербски, руски, — відповів він. — А каов говоріте ві? — запитав мене.

— По-українськи!

— То ви не німці?

— Ні, ми українці.

— Ти знаєш, що це є? — запитав мене білявий, показуючи червону зірку на шапці.

— Так, знаю, — відповів я. Але партизан зовсім не чекав на мою відповідь і сам пояснив мені, що вони — партизани і борються за свободу Югославії, а червона п'ятираменна зірка — їхній символ.

Так ми дійшли на верх горба, звідки було видно весь мочар, а за ним дорогу з нашим возом. Тут партизан розпочав формальний допит. І, як воно не дивно, але він ставив мені майже дослівно всі ті питання, які я передумав, йдучи з Веленья під гору. Однак коли він запитав мене, як я потрапив до Дивізії, я був доволі заскочений, бо не мав готової відповіді на це. Сказати, що я пішов добровольцем — за даних обставин було б безглуздя. Шукаючи поквапно правильної відповіді, я на мить завагався. Вирятував мене з неприємної ситуації сам партизан, запитавши, чи я був у Червоній армії. Мені немовби камінь спав із грудей.

— Був, — відповів я.

— Ну і що?

— Був на фронті, потрапив у німецький полон, де німці морили голодом, і, щоб не вмерти з голоду, зголосився до української Дивізії, яка зорганізувалася в 1943 році.

— То ви любите німців?

— Так само, як і ви. Чи ви не знаєте того, що в Україні партизани воюють проти німців так само, як і ви?

— То чому ж ви не переходите до нас, а тримаєтесь німців? Ходіть до нас!

— Ми німців не тримаємося, але вони нас тримають. Втікати одинцем до вас немає сенсу, бо тоді ми насторожимо німців, а крім того, за одного, який втече до вас, — німці розстріляють кількох інших. Чи це варто? Ми всі чекаємо нагоди, щоб перейти до вас, але разом, організовано, всією Дивізією. Однак це вимагає відповідної нагоди, щоб ми могли позбутися німців, які є в Дивізії і за нами слідкують.

Я, мабуть, говорив переконливо, бо по якомусь часі мій співрозмовник заявив, що допити скінчені і ми мусимо віддати йому все, що маємо військового. Відразу він сказав скинути паси та плащі, що ми зробили. Я просив його, щоб він лишив нам паси, кажучи, що вояк повинен мати на собі пас, коли виходить на вулицю, але партизан не погодився. Разом із пасами зложили ми і нашу зброю, я — пістолет, а Бушук — багнет.

Коли я роздягався, мій партизан помітив у мене ручку для писання, свисток та годинник, які він також забрав. Я сказав йому, що то моя приватна власність та ще й до того дарунок від дорогої мені особи, але це не допомогло. Разом з тим він забрав і мою військову книжку, кажучи, що це все їм придасться.

Я весь час тримався добре, а інтелігентна поведінка мого партизана не давала причин втрачати рівновагу. Зате той старший партизан поводився з Бущуком доволі жорстко, штурхаючи його та шарпаючи на всі боки. Коли я звернув увагу на те мого партизана, той його спинив, хоча і сварився з ним по-словінськи. Через те у Бушука тряслися руки. Коли вже стало зрозуміло, що все вже закінчено та що партизани не збираються роздягати нас догола, Бушук запитав мене, чи я не маю що закурити. Це помітив партизан і поцікавився, що він хоче. На те Бушук промовив: «Чи курити у вас єсть?»

— Ні! Єсть у нас нічого! — сказав партизан.

Було ясно, що словінець не зрозумів Бушука, і тому я сказав, що він не питає про їжу, а про куріння. «Він питає, чи у вас є що пушіть?»

— О, пушіть! Єсть пушіть. Просім, — сказав він і витягнув повний капшук тютюну та тоненьку бібулку, покраяну як папірці до куріння. Він дав також і мені «пушіть». Закурили й обидва партизани та ще й чемно запалили папіроси і нам.

— А тепер підемо до воза, — сказав партизан. — Чи ті коні військові? — запитав він мене. Я пам'ятав, як він казав, що забере все військово, й тому відповів йому, що то коні реквізовані і ми їх мусимо віддати господарям.

Ми зійшли стежкою і вже при самій дорозі той молодший партизан, йдучи за мною, звернув увагу на мої погони. Зупинив мене, підпхав пальці під мої паски, що означали старшинського аспіранта (Hoffnungsbalken), і зірвав їх.

— Ти мусиш мені обіцяти, що не будеш більше просуватися по службі, — сказав він мені. Таку обіцянку я дав йому без роздумів. Так ми зійшли на дорогу і пішли до воза. Тут він наказав стягнути з воза брезент і покласти його край дороги. Так само забрав з воза дві ручні гранати. Я додавав йому ще шоломи, але він їх не прийняв. Весь час, коли ми крутилися біля воза, я побоювався, що він

може підійти до коней і помітити на їхніх лопатках військові знаки. Якби він це побачив, то зрозумів би, що я говорив неправду про коней. З того він міг зробити висновок, що все, що я говорив, було неправдою, а тоді був би нам кінець. Але партизани цього не зробили.

— Я вас цим разом відпускаю, — сказав той молодший, — але якщо ви ще раз мені попадете до рук — тоді вам так легко не обійдеться.

— Може б ви нам дали посвідку, щоб ми мали чим звітуватися і перед нашою владою, і перед вашими, якщо б такі нас ще раз десь зустріли, заки доїдемо до Геленштайну.

— Жодної посвідки вам не треба! Якщо вас зустрінуть якісь партизани, опишіть нас, і вони вас відпустять, а ваша влада нам ні до чого. А тепер сідайте на воза і чим швидше зникайте з наших очей, не озираючись, бо буде вам біда!

Коли я сідав на віз, відчував, як у мене дерев'яніли і ноги, і все тіло, й мене огортав невимовний жах. Я ледве сів на сидіння і шепнув Бущукові: «Поганяйте!» Бущик узяв віжки в руки, і коні з місця рвонули, немовби й чекали на той момент. Перед нами було не більше 50 метрів дороги до закруту. Я втупив очі в той закрут і весь перетворився на молитву: «Боже! Щоб тільки до того закруту». Коні вітром бігли вперед, а я дослухався, чи партизани не стріляють нам у спину. Нарешті ми на закруті і поза можливістю обстрілу партизанів. Я почав приходити до тями і дякувати Богові, що він нас вивів із цієї халепи. Одночасно зрозумів, що коли б мене такий страх охопив на самому початку, я, мабуть, ніяк не міг би вив'язатися із тих допитів партизанів.

Коні бігли, доки хотіли, і ми їх не спиняли і не приспішували. Тільки по якомусь часі я звернувся до Бущука, кажучи: «Там десь бідний Буга нервується, чекаючи на наш поворот». Бущик не відізався.

Перед нами було ще шість або сім кілометрів дороги. Сонце вже зайшло за обрій, і сірий туман упав на землю. За декілька хвилин ми побачили гурт жінок, які вже здалека давали нам знак, щоб ми зупинилися та підвезли їх. Але брати цивільних нам було рішуче заборонено, як також взагалі зупинятися біля цивільного населення.

— Що нам робити? — запитав Бущик.

— Тому що ми у винятковому становищі, забудьмо військові накази й заберім людей на всякий випадок, якщо б нам ще раз довелось зустрітися з партизанами. Якщо жінки у нас на возі нам не допоможуть, то, напевно, не зашкодять.

На тому і стало. Наблизившись до молодиць, Бущик зупинив коней, і ми запросили жінок сідати на віз. Вони зі словами «хвала лепа» розмістилися ззаду на возі, де хто міг. Залишилася ще тільки одна молодиця, яка зовсім не збиралася сідати на віз, бо, як вона нам сказала, для неї не було місця. Ми переглянулися з Бущуком і зробили їй місце між нами на передньому сидінні. Молодиця добре говорила по-німецьки, і ми розповіли їй про нашу пригоду з партизанами. Вона оповіла нам про те, що сама на великій господарці, бо німці забрали її чоловіка до Марібору на службу в Фольксштурмі.

Молодиця витягнула якийсь запашний тютюн, почакувала нас та скрутила папіроску й собі. Але тут з'явилися непередбачені труднощі, бо не було чим запалити папіроску. Наш тютюн і сірники залишилися у плащах. Вона подивилася на мене і сказала: «Зо юнг унд шон кайн фоєр гаст?» («Такий молодий і вже не маєш вогню?»)

— І ви думаєте їхати вночі лісами, щоб вас знову десь партизани захопили і зробили вам «капут»? Ви повинні вважати себе щасливими, що вас відпустили живими, то й будьте більш обережні з вашим життям. Ліпше заїжджайте до мене на ніч, а там буде місця доволі і для вас, і для коней, та й усіх вас нагодуємо.

Я не знав, що відповісти, гостина манила, але я боявся. По хвилині вона запитала, чи знаю пісню «Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei».

— Знаю, — відповів я.

— Ану скажи, як ти знаєш?

— Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei,

Und nach jedem Dezember, kommt wieder ein Mai.

— Я знаю трохи інакші слова до цієї пісні, — сказала сміючись.

— Які ж саме слова ви знаєте?

— Es geht alles vorüber, es geht alles vorbei,

Mein Mann ist in Marburg und mein Bett ist doch frei.
Verstanden? — закінчила молодиця, дивлячись мені прямо в очі. Я кивнув головою, що розумію.

— Вона запрошує нас переночувати в неї, — пояснив я Бущукові.

— А нам таки треба було б десь переночувати, бо вночі неможливо їхати. Якщо вона має місце для коней, то чому ні? — відповів Бущик. Я також думав, що не зашкодило б скористатися із словінської гостинності.

Я пояснив молодиці, що в нас ще один «камерад» у Геленштайні, якого ми маємо забрати, та що я мушу ще повідомити в жандармерії про нашу пригоду з партизанами, так що то забере трохи часу.

— Нехай буде й так. Я на вас почекаю, поки ви не поладите всіх справ, а тоді всі поїдете до мене.

Уже зовсім смеркло, коли ми прибули до Геленштайну і, як виявилось, нашого харчового вже там не було. Він від'їхав з якоюсь іншою фірманкою з нашого батальйону, що приїхала була по харчі.

З харчового магазину ми поїхали до жандармерії. Вона приміщалася в якомусь солідному будинку, що виглядав як маленька фортеця. Навіть паркани довкола були обкладені мішками з піском. Ми зупинилися перед брамою, біля якої стояв вартовий, і я зайшов досередини. За той час жінки позлазили з воза та подались кожна у свій бік.

Я зайшов до жандармерської канцелярії, якою завідував якийсь фельдфебель, і повідомив йому, що з нами сталося. Він вислухав мене, а потім сказав показати йому мою військову книжку.

— Я не маю. Її також забрали партизани.

— Чоловіче, — сказав він, підозріло подивившись на мене. — Ти виглядаєш сам як партизан: без паса, без погонів, без військової книжки. На якій підставі я маю тобі вірити? Ти мусиш лишитися тут, і ми ту справу перевіримо. Зрештою, куди ти поїдеш вночі? Тут і вдень небезпечно, як ось сам ти переконався.

Я вийшов уже з конвоєм на дорогу і з прикрістю повідомив Бущука та молодиці, що ми мусимо залишитися тут на нічліг і до її хати не поїдемо. Ані вона, ані ми не були задоволені таким ходом справи, але іншого виходу в даній ситуації не було. Молодиця взяла свій кошик і пішла вже сама пішки до хати, а ми завернули коной до жандармерії.

Заки Бущик вовтузився зі своїми кіннями, я сидів у канцелярії, і фельдфебель писав протокол. Як виходило з нашої розмови, він

не мав застережень до мого оповідання, він тільки весь час допитувався, чи той партизан не має часом вестфальського акценту або вимови. Я йому заявив, що так добре не визнаюся на німецьких діалектах, щоб розпізнати, звідки він є, але запевнив його, що партизан, який говорив зі мною, не був німцем взагалі.

Вислухавши мене та написавши протокол, фельдфебель взявся за телефон і намагався перевірити мою інформацію. Спершу він потелефонував до свого керівництва, запитуючи про дивізію «Галичина». По якомусь часі він сполучився зі штабом Дивізії, потім 30-го полку і нарешті батальйону, а з батальйону аж до 9-ї сотні, де підтвердили, що ми виїхали в службову поїздку.

У кожному разі за годину справа була на добрій дорозі. Фельдфебель жандармерії успішно перевірів моє зізнання, і нам дали вечеряти. Але ні він, ні його партнери не могли зрозуміти, як це так, що партизани пустили нас живими та ще й дозволили забрати коной і воза.

— Такого випадку досі ми не знаємо, — говорив із здивуванням фельдфебель.

Ми переночували в жандармерії, але й на другий день рано нам не дозволили від'їхати. «Ми вас так не можемо пустити, як ви тепер виглядаєте. Почекайте, над'їде якась валка з вашої Дивізії, то вона вас забере до вашої частини», — казав фельдфебель. Пополудні, дійсно, над'їхала якась валка з 31-го полку, і ми приєдналися до них. До нашої сотні дістались десь під вечір. Нас там привітали як тих, що повернулися з того світу, а хорунжий Тафійчук ще здалека кричав до мене: «То тебе таки шляк не трафив, а я як почув, що ви десь там лежите вчотирьох тільки у спідній білизні, то так жалів, що не зможу тобі сказати, що ти був занадто самовпевнений, коли в Бад Нойгавзу казав, що вийдеш з цієї війни живий і здоровий».

Мене не дивувало, що в сотні знали про нашу зустріч із партизанами, бо жандармерія перевіряла нашу інформацію, але звідки поширилася вістка, що нас аж чотирьох бачили вже постріляними у лісі — цього я не міг збагнути. Виходить, що вони думали, що нас партизани захопили, коли ми їхали ще до Веленя, а не у зворотній дорозі.

Увечері 16 березня 1945 року наша сотня прибула до місцевості Шоштань, де ми й заночували. Того вечора я був свого роду сенсацією, і мене всі випитували, як то сталося. Коли я розповідав

цікавим з моєї сотні про свою пригоду, надійшов командир III батальйону майор Віттенмаер, який, побачивши мене, підійшов до нашого гуртка.

— Верига, — запитав він мене, — скажи, як те все сталося?

Я не хотів розтягати сього оповідання і, виструнчившись перед ним, без довгих роздумів сказав небажану правду:

— Ich sagte dass ich kein Deutscher bin! (Я сказав їм, що я не німець!)

Віттенмаер зміряв мене з ніг до голови, подивився на всіх нас і без жодного слова відійшов. Я тільки пізніше допетрав, що моя відповідь у присутності моїх товаришів була дуже багатозначною. Коротко інтерпретуючи її, українцям не було чого боятися навіть тітовських партизанів, що в дійсності не було правдою.

На другий день рано наша сотня знову повернулася на свої старі квартири, в Теплице-Добрна, де вона перебувала аж до кінця місяця та втратила вбитими десятника Зеленька та чотирьох стрільців.

Уже пізніше, роздумуючи над моєю зустріччю з партизанами, я зовсім не відчував жалю за втрачені годинник, ручку та свисток. Навпаки, якщо б той білявець із п'ятираменною зіркою зголосився до мене сьогодні, я б йому дав добровільно ще раз те саме, що він у мене забрав тоді силою, з подякою і ліпшої якості.

Смерть під «Львовом» у Словенії

Був кінець березня 1945 року, і 9-та сотня 30-го полку, повернувшись із походу на тітовську 14-ту партизанську дивізію, відпочивала на своїх старих місцях. Друга й третя чоти були на постой у словенському селі Добрна (Нойгавз), що розтягнулося вздовж потоку Добрнице, 19 км на південний захід від міста Цельє. Знову в дяківці примістились наші обидві чоти.

Я вже згадував, що село Добрна — це відома лікувально-відпочивальна оселя, на північ від якої простягалися чудовий парк та пансіони з джерелами гарячої води, і ця частина називалася Теплице-Добрна (Бад Нойгавз).

Був латинський Великий тиждень, і чарівна гірська околиця поспішно вдягалась у свої весняні шати, повні зелені й квітів.

Наш постій у цьому селі, хоча то була відпочинкова оселя, відпочинком, а тим більше приємним, не був. Дві чоти, що приміщувалися у дяківці, були в безпосередньому сусідстві від лісу, який кінчався на подвір'ї дяківки. Сотенна канцелярія, два старшини, хорунжий Андрій Питляр — сотенний та Василь Тафійчук — чотовий разом із сотенним штабом розміщалися у гарному двоповерховому будинку напроти церкви.

Кожна ніч проходила в очікуванні чогось найгіршого, бо тітовські партизани були довкола й тероризували своєю невидимою наявністю не тільки нас, але й цивільне населення. З огляду на це наші зв'язки із цивільним населенням були практично неможливі, тому що це було заборонено наказом вищого командування, а також тому, що партизани мстилися жорстоко всім тим, хто мав які-небудь контакти з німцями. А ми ж мали німецькі уніформи і на вияснення «хто ми» не було ні нагоди, ні навіть потреби витратити час. Несприятлива ситуація вимагала, щоб одна чота без перерви була у стані готовності.

Тому що це був кінець місяця, треба було їхати до штабу 3-го куреня, розташованого у місцевості Вітанье (Вайтенстайн) за 22 км на північний схід від нашого постоя. Була моя черга, бо потрібно було привезти гроші й харчові припаси. Я і харчовий мусили їхати, а наш супровід, який звичайно складався з трьох або чотирьох вояків, сотенний залишив мені на вибір. На той час у сотні було кілька хворих після нашого «Айнзацу» на партизанів, а між ними був і десятник Юрко Зеленька.

У моїх пошуках добровольців, яких, щоправда, ніколи не бракувало, я звернувся до Зеленька, чи не хотів би він проїхатися. Він дещо вагався, але хорунжий Питляр заборонив йому виїжджати, й на тому справа скінчилася. Довелось мені їхати з іншими п'ятьма вояками.

Дорога до Вітанье проходила частково широкою долиною, оточеною високими лісистими горами, мабуть, кілометрів два на південь до головної дороги, що йшла від містечка Вільньє (Воллен) на захід від нас, де був штаб 30-го полку. Тут дорога бігла вздовж річки Добрнице із заходу на схід аж до села Стрмец (Нойкірх), де проходив шлях із Цельє на північ до місцевості Вітанье. Від села Стрмец дорога до Вітанье проходила глибокою долиною річки

Гудіньє. По дорозі приблизно за два кілометри був замок «Ейнід/Ціллі», де стояла одна чота 9-ї сотні під командуванням старшого десятника Івана Сільничого, родом із Полтавщини.

Дорога круто видалася глибокою долиною річки, здебільшого на захід від неї, з обох боків лісисті гори, тільки над нашими головами синіло ясне блакитне небо. Місцями скелі нависали аж над дорогою так, що їхали немов під мостом. Кращого розташування для партизанів годі собі навіть уявити.

Коли доводилось їхати нам цією дорогою, а їхали ми часом і по два рази на тиждень, у нас тремтіла шкіра. Правда, ніхто ніколи не їхав один, а все групою 5—6 осіб. Але як кожний раз перед тим, так і тепер доля була ласкава до нас, і ми без пригод заїхали до Вітаньє і, полагодивши все як слід, повернулись назад.

У зворотній дорозі ми ще заїхали до замку «Ейнід», залишили нашій хоті її пайку і вирушили далі. Найнебезпечніша частина дороги була за нами. Нам залишилось ще дев'ять-десять кілометрів дороги, яка в основному проходила відкритим полем.

Було десь близько 3 години пополудні, коли ми виїхали з замку «Ейнід». По дорозі ще заїхали до 12-ї сотні, розміщеної у фільварку в селі Стрмець, де треба було полагодити якусь справу на доручення штабу 3-го куреня.

Я зайшов до канцелярії 12-ї сотні, а хлопці з мого супроводу розбіглися поспілкуватися зі своїми товаришами. За хвилин десять я вже був готовий повертатися до своєї сотні. Вийшовши на подвір'я, помітив групу вояків із 9-ї сотні, які весело розмовляли із стрільцями 12-ї сотні. Між ними були десятник Юрко Зеленьяк та старший стрілець Степан Пастернак, обидва були у списку хворих 9-ї сотні.

Я підійшов до Зеленьяка й запитав, що вони тут роблять.

— Командир 3-го куреня майор Віттенмаєр повертався із штабу полку в супроводі стрільців із штабової сотні й заїхав до нашої сотні, щоб йому замінити конвой, — сказав Ю. Зеленьяк, — і я зголосився вести групу.

— Але ж ти, як звільнений лікарем із служби, не повинен був їхати, — зауважив я. — Сотенний був проти того, щоб ти їхав зі мною, а з тим німцем тебе пустив?

— Сотенний А. Питляр не хотів пустити ні мене, ані Пастернака, тому що ми хворі, але ми випросилися, бо наскучило ходити

навколо тієї клятої дяківки. Я жалів, що не поїхав з тобою, і скористався з другої нагоди супроводити командира куреня. Зрештою, ми супроводили його тільки сюди, до 12-ї сотні, а звідси він дістане інший супровід.

— В такому разі ви вже можете повертатися до сотні. Може б ти скликав свою групу, щоб ми поверталися разом, буде веселіше й безпечніше, — запропонував я Зеленьякові.

— Ні, ти краще їдь зі своєю групою, я хочу ще побачитись із кількома моїми знайомими. За яких 10—15 хвилин ми вирушимо за вами.

Сонце повільно наближалось до гірських вершин, і я волів, не втрачаючи часу, їхати до Добрної, чи як ми називали до Бад Нойгавз.

— Як хочеш, — сказав я на прощання Зеленьякові, — побачимось у сотні.

Наші коні рушили з місця, і ми виїхали з фільварку на битий шлях. Перед нами ще було 8—9 кілометрів дороги на захід, праворуч — маленька річка Добрніце, вздовж якої простяглась, мабуть на півкілометра, рівнина, яка звужувалася в західному напрямку, створюючи великий трикутник, що закінчувався біля села Лемберг. Кожного разу, коли ми переїжджали через це невеличке село, чи радше присілок, побачивши жовту таблицю із чорним написом «Лемберг», завжди жартували, що ми вже в себе вдома — у Львові. Кажу вдома, бо всі в Дивізії казали, що вони зі Львова, а тільки дехто признавався австрійцям чи словінцям, що вони з провінції, а не з самого міста.

За цим маленьким «Львовом» заліснений південний горб доходив аж до самої річки, і через те дорога тут проходила поміж її стрімким і глибоким, метрів 3—4, берегом від півночі та густим лісом, довжиною не більше двадцяти метрів, від півдня. Це було стратегічно найнебезпечніше місце на цьому відтинку нашої дороги. Так само північний горб наближався до річки в цьому самому місці — природа творила тут немов шийку від пляшки, через яку проходив шлях. Відразу за тими залісненими горбами долина знову розширювалась у формі трикутника, шириною до півкілометра у західному напрямку та, мабуть, із півтора кілометра довжиною, звужуючись у північному напрямку до села Добрна, місця нашого постою.

На наше щастя, ми спокійно проїхали цей відтинок і за півкілометра звернули з дороги, що вела до Веленья, праворуч і поїхали до місця постою. Десь за десять хвилин ми були на місці о 5 годині пополудні. Хорунжий А. Питляр уже нетерпляче очікував нашого повернення й почав розпитувати про новини в курені та про групу Ю. Зеленьяка.

У той момент весняну тишу прорізала серія скорострільного вогню десь з боку Лембергу. Одна, друга, третя — і знову тиша. Одна чота нашої сотні завжди була в стані готовності і за п'ять хвилин вирушила в бік Лембергу. Хорунжий Питляр керував чотою. Хлопці бігли, щоб швидше дістатись на місце, звідки пролунали постріли, пильно дослухаючись, але всюди було спокійно й тихо. За дорогою, що вела попри Лемберг на Вільньє, на південний захід від села, серед поля стояв наш віз із одним конем. Хлопці підбігли до воза й побачили, що віз стримала молода деревина, на яку коні наскочили. Один кінь лежав забитий при возі.

На возі лежав один прострілений, але ще живий вояк (прізвища його не пам'ятаю). Інші п'ять вояків, десятник Юрко Зеленьяк, старший стрілець Степан Пастернак, стрільці Петро Блоха (родом із Запоріжжя), Володимир Балюк і Яремко вже спочивали вічним сном на узбіччі між дорогою і річкою. Усі молоді хлопці, з яких найстарший Петро Блоха мав 24 роки. Прострілений вояк розповів, що вони їхали на возі з готовими до пострілів крісами й на перший постріл усі зіскочили на землю, тільки він повалився на віз поранений. Інших п'яťох шукала охорона перед наскоком саме в тому місці, де заліснений горбок біля присілка Лемберг доходив аж до дороги. Оборона була й так неможлива, бо напад був несподіваний. Виходило, що партизани постріляли поранених вояків, навіть не поглянувши на віз, який сполошені коні потягнули в іншому напрямку, і так шостий вояк врятувався від смерти.

Десять-п'ятнадцять хвилин різниці в часі між проїздом нашої групи і групи Зеленьяка позбавив життя п'яťох молодих хлопців.

Незабаром прийшла й друга чота, але розшуки партизанів були неможливі, бо вже починалася ніч, а в нас не було легкої автоматичної зброї, якою володіли партизани. Сотня забрала побитих товаришів, і на другий день їх відспівав словінський священик. Поховали їх у парку біля відпочинкових павільйонів. Словінська

земля вкрилась ще п'ятьма могилами українських вояків, що впали в боротьбі з комунізмом далеко від рідної землі.

Ще того самого дня, 1 квітня 1945 року, 9-та сотня 30-го полку пішла з Добрної, залишаючи своїх товаришів на вічний спочинок. Чи стоять ще ті могили під розкішними деревами парку, невідомо... Сотня відійшла в напрямі міста Марібору назустріч невідомому завтра.

На фронті в Австрії

1 квітня 1945 року наша сотня пішла з Бад Нойгавзу ближче до Марбургу і затрималася в передмісті. 3 квітня прийшов наказ Дивізії здати свою зброю німецькій парашутній дивізії, що дуже стривожив як вояцтво, так і командування Дивізії. Що там відбувалося в керівництві, ми не знали, але тим часом большевики прорвали мадярську оборону біля Плятензее і просувалися далі на захід на австрійську територію. Внаслідок цього прориву Дивізія отримала свою зброю назад, і командування кинуло її латати прорив у районі Гляйхенбергу і Фельдбаху у Стирії. Штаб і обоз 3-го куреня 30-го полку зупинилися в селі Унтерлябиль.

4 квітня 30-й полк відійшов на фронт, зайняв позицію на відтинку Гляйхенберг—Штраден і пішов у протинаступ, на гору Гохштраднер Когель, яка кілька разів переходила з рук у руки. Вночі 7–8 квітня 3-й курінь 30-го полку переміг у боротьбі за гору Гохштраднер Когель, що була найвищим пунктом на цьому відтинку фронту.

8 квітня 1945 року був Великдень, і на фронті почалася психологічна війна, бо на большевицькому боці стояли частини мобілізованих уже в Галичині 16–18-літніх юнаків й обидві сторони почали закликати переходити до них. Большевицькі агітатори казали, що в Україні все вже інакше, ніж було перед війною. Тією пропагандою скористалися тільки один старшина хорунжий Іван Бендина з 4-ї важкої сотні та його харчовий підстаршина Леськів, які далися намовити і перейшли до большевиків, що було неабиякою несподіванкою. Наступного дня большевики проголосили про дезертирство нашого старшини. Були ще й інші дезертирства, зокрема з рядів новоприбулих, колишніх робітників, насильно ви-

везених до Німеччини на роботи, які прибули до Дивізії, коли вона була вже у Словенії або на фронті в Австрії.

Тим часом обози 30-го полку зупинилися в місцевості Унтерлябіль. З огляду на Великдень я виїхав на фронт до нашої сотні, де зустрівся з хорунжим Питлярем, який сказав мені негайно повертатися до обозу, бо вони очікують нового радянського наступу.

Він був правий, бо ще тої самої ночі над ранок 8 квітня більшовики відкрили вогонь, включно з мінометами, відомими «катюшами», і в тому бою загинув хорунжий Андрій Питляр, командант 9-ї сотні. Увесь курінь, зазнавши дуже значних втрат у людях, перестав існувати, а тих, які залишилися живими, розподілили до сотень 1-го і 2-го куренів. Командир, майор Віттенмаєр, обійняв команду 29-го полку, а обози обох 1-го і 2-го куренів перейшли до місцевості Унтерлябіль і там залишилися аж до 28 квітня, коли переїхали до села Ліхендорф.

25 квітня 1945 року на відтинку фронту 30-го полку відбулася важлива подія — присягання дивізії «Галичина» як першої Дивізії Української Національної Армії під командуванням генерала Павла Шандрука. Але про це я довідався тільки з газети «До Бою», в якій була також і фотографія генерала Шандрука.

Одного дня я зайшов до магазину постачання 30-го полку у Санкт-Стефан, де сиділи кілька німців-підстаршин й обговорювали невідрадний стан «непереможної німецької армії». Я не брав участі в їхній дискусії, але з цікавістю підійшов до одного столу, на якому лежало кілька зwoїв матерії на цивільний одяг. Один із тих підстаршин запропонував мені купити один купон. Я, сподіваючись на недалекий кінець війни, думав, що це добра нагода придбати собі завчасу матеріал на цивільний одяг, і купив один купон. Тим часом один із них, філософствуючи, зробив, як на мою думку, дуже цікаве ствердження, мовляв, «якщо ми цю війну програємо, то тільки тому, що занадто лагідно поводитися з окупованими країнами» (вейл вир ин ден бесетзтен гебиетен зу вейцх варен). Я не хотів заходити у дискусію: виграємо чи програємо ми війну, бо кінець уже відчувався доволі.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АРМІЯ

Капітуляція Німеччини і кінець війни

28 квітня обоз 30-го полку переїхав до місцевості Ліхендорф, і там нас захопила звістка про самогубство Гітлера. Було ясно, що капітуляція і кінець війни були необхідні. Ми відсвяткували Великдень 6 травня, а 8 травня 1945 року Німеччина підписала акт про капітуляцію. Війна в Європі була закінчена. У цей час обоз 30-го полку перебував у місцевості Ліхендорф, а я квартирував на господарстві, де проживала молода жінка зі своєю свекрухою. На тому господарстві працювали два полонених українці з Червоної армії, які ввечері поверталися до свого збірного пункту. У мене склалося враження, що їм було не зовсім погано. У той час нам доручили копати рови для протилетунського сховища, і в тому були затруднені також і обидва полонені.

На час капітуляції Дивізія, чи тепер уже офіційно 1-ша Українська Дивізія, стояла на відтинку фронту від міста Фельдбаху на півночі до Бад Гляйхенбергу на півдні. Так почався відступ із фронту з наміром відв'язатися від більшовиків і дістатися до західних альянтів, американців чи англійців, і перед ними зложити зброю. До речі, не відповідає правді те, що Дивізію вивели з фронту раніше. Навпаки, головні частини відступали в передполудневі години, залишаючи по одній сотні в кожному курені аж до 2-ї години дня — прикривати відступ.

Під час відступу нас переслідувало радянське летунство і раз-по-раз атакувало відступальні частини малими бомбами чи таки бортовою зброєю, не завдаючи великих втрат. Наш відступ прямував на місто Грац через річку Мур і на вершину Пак (2398 м) у напрямі на містечко Фелькермаркт. По дорозі я зустрів мого колегу Зенка Лушпинського, з яким працював у штабі полку в час його реорганізації, повернувшись після битви під Бродами.

За нами гналися більшовицькі танки. На щастя, коли ми майже дійшли до вершини Пак, нам назустріч надїхали англійські танки, й більшовики повернулися ні з чим. На другий день ми опинилися в долині Санкт-Леонгардт і там довідалися, що подальший відступ неможливий, бо совети і тітовці перетягли нам дорогу на Фелькермаркт.

З міста Шпітталъ до Беллярії

Там ми переночували й на другий день, не чекаючи на якісь нові несподіванки, вирішили залишити обоз і йти через Альпи. Якщо Ганнібал міг перейти гори зі слонами, то й ми зуміємо перейти їх тільки з наплічниками. Так 11 травня о 15-й годині ми вирушили пішки в напрямі містечка Гюттенберг, де заночували, і на другий день пішли далі через Страпбург на Кляйн Глядниц, де нас пригостили кавою та хлібом із маслом, а на додаток і смачним яблучним соком. В Альпах місцями ми минали видоліни, звернені на північ, вкриті снігом. Проїшли через Бад Санкт-Леонгардт—Раденгайм—Миллштадт і заночували просто неба над озером тієї самої назви, а ранком натрапили на головну дорогу, якою вже йшли інші групи вояків, їхали дивізійні вози, до яких долучилися і ми. Так наша група зросла до кількадесят вояків, і ми разом у повному озброєнні перед полуднем 14 травня 1945 року увійшли до міста Шпітталъ над річкою Дравою, в якому вже була англійська залога. Як воно не дивно, але нас ніхто не спиняв. Ми знайшли британську команду в місті, де нам сказали йти далі, дарма, що ми всі були озброєні. Щойно, коли чоло нашої групи виходило вже з міста, нас наздогнав британський вояк на мотоциклі, зупинив і сказав, щоб ми віддали нашу зброю, а самі перейшли на леваду ліворуч і там почекали на подальші розпорядження. В одному кінці левади стояла велика дерев'яна не то шопа, не то стодола, і котрийсь із найстарших за рангом старшин, який перебрав командування, зробив у тій стодолі канцелярію. Скоро знайшлася машинка для друкування, бо така була в кожній сотні, і з нашої першої групи покликали Ярослава Кіселика друкувати. До самого вечора нас назбиралося кілька сотень, бо кожна група мусила зупинитися на цій леваді. Вояки почали організовуватися відповідно до своїх частин, і на вимогу англійців робилися списки усіх затриманих.

На другий чи третій день від нас забрали тих німців, які ще з нами залишилися, бо більшість із них відразу десь зникла. До нас завітав полковник А. Бізанц, але тут він нічого не міг нам допомогти і скоро від'їхав. На другий чи третій день над нами пролетіли англійські літаки і скинули нам трохи харчів, які відразу ж пішли до кухонь, що прибули з нами.

19 травня приїхали вантажівки, і перша група виїхала на південь, але куди — ми не знали. На другий день, 20 травня, приїхали інші вантажівки, які забрали другу групу, не менше двох сотень, і повезли через Шпітталъ—Філлах в Австрії, до міста Удіне в північній Італії. Ми заночували в італійських казармах, пройшовши дуже докладний контроль нашого майна. Там у мене забрали пару жіночих панчіх, які я возив ще зі Словаччини, і купон матерії на пошиття одягу, куплений у Санкт-Стефан. Мабуть, знали, що мені не скоро доведеться замовляти цивільний одяг.

21 травня ми виїхали з Удіне до м. Местре біля Венеції, де вже була якась наша частина з полковником П. Силенком. Але на другий день, заночувавши просто неба, ми виїхали далі на південь. Там я вперше серед шоферів вантажівок побачив чорношкірого чоловіка. По дорозі нас зустрічали вороже налаштовані до німців італійці, викрикуючи різні незрозумілі нам слова. Проте їхні крики і міміка вказували, що то неприємні вітання для нас, бо часом кидали в нас камінням. Проїжджаючи містами і селами північної Італії, ми бачили жажливі руїни, в деяких місцевостях тільки комини стирчали самітньо, як доказ, що тут колись стояли житлові будинки. То було доказом, що тут проходили бої.

З Местри ми виїхали вранці і, проминувши славні міста Падуою і Феррару, прибули до Червії, що над Адріятиком. Сонце палило немилосердно, спека, спрага та голод мучили нас по дорозі. У Червії нас зупинили і запровадили на поле, обнесене колючим дротом, ніби табір. Тут знову був контроль нашого майна, яке збереглося від попередніх двох контролів. Зокрема, шукали годинники. Серед нас не було старшин, вищих рангом, і нашим комендантом силою обставин став хорунжий Юрко Дроздовський. Остаточо ми опинилися, як нам сказали, у таборі ч. 11, блок 14. Тут не було нікого з першої групи, ми були перші, та була вже вода, яка не дуже допомагала у тамуванні спраги, бо водопроводи йшли по землі і вода в них була, очевидно, гаряча, але можна було викупатися. Так ми переночували і весь день били вошей. Того самого вечора донісся спів українських маршових пісень. Це означало, що десь недалеко від нас опинилася перша група, яка виїхала за день перед нами з табору Шпітталъ.

Наше командування почало домагатися, щоб нас перевели до того іншого табору, бо ми з тої самої Дивізії. Це було нелегко, бо в

нас не було нікого, хто знав би англійську чи італійську мови, і хорунжий Дроздовський намагався використати свої знання з латини. Це нам не дуже допомогло.

На другий день ми користувалися водою й обливалися під душем. Я скинув мою темно-зеленувату сорочку, бо щось мене страшно кусало, і побачив, що вона повністю була покрита вошами, втратила свій колір і стала сірою. Воші довелося згортати, як якийсь звичайний бруд. Це робили ми всі.

Нашим основним заняттям було ставати два рази на день на переклик, щоб англійці нас перерахували. Кухня вже була з нами, і ми діставали дещо на сніданок, полуденок і вечерю, а поза тим шукали собі якесь заняття, щоб швидше проминали дні. Дехто розповідав цікаві пригоди, інші різні жарти чи сміховинки. 25 травня ми відзначили річницю смерті полковника Коновальця (23.05.1938) і Головного Отамана С. Петлюри (25.05.1926) — вшанували їхню пам'ять короткою промовою й окремим концертом.

Дроздовському таки вдалося якось переконати англійців, що ми належимо до тої групи, що десь недалеко вечорами для розваги влаштовує концерти. Внаслідок того ввечері 3 червня нам сказали, що на другий день ми перейдемо до іншого табору.

Уже зранку 4 червня вантажівки перевезли нас до табору ч. 5 «Ц» біля містечка Беллярія, що над Адріятиком. Там — ще одна перевірка нашого майна, і ми зайшли до табору на полі, обнесеного колючим дротом, на середині якого знаходився кількоповерховий будинок. Там розмістився наш таборовий штаб, очолений найстаршим за рангом офіцером полковником Михайлом Кратом, який у короткому часі був підвищений до рангу генерала. Побіч був господарський будинок з продуктовим магазином, яким керував адміністративний хорунжий Ярослав Яримович.

Площа табору була поділена на полки: 1–2–3–4–5 і гарматний — ми мали право вибору, куди хто хоче йти. Звичайно, кожний ішов до частини, до якої належав перед капітуляцією. Я зголосився до 9-ї сотні 2-го полку (30-го у Дивізії), де комендантом був ветеран визвольних змагань сотник Андрій Сакович, а харчовим — хорунжий Зенон Костельник. Комендантом сотні був призначений мій молодший колега з коломийської гімназії хорунжий Михайло Якуб'як.

Генерал-хорунжий Михайло Крат,
перший комендант табору у Беллярії.

Щасливі були ті, хто привіз із собою намети, але таких було небагато, й тому більшість спала на землі або на свіжозжатій пшениці. На щастя, літо було сухе, і земля потріскалася від посухи. Згодом британці доставили намети для всіх полонених. За весь час побуту в Беллярії тільки один раз налетіла на нас велика буря зі зливою.

Харчі у табір постачали кожного четверга до таборової інтендантури, де їх розподіляли по таборових частинах, полках. Частина харчів, таких як сушена городина, горох, квасоля, свіжі овочі, борошно, жир і сіль, ішли до полкових кухонь, з них кухарі готували обід, тобто зупу, яку роздавали кожному по кухлю. Була це звичайна рідина, яку можна було пити, а не їсти ложкою, й тому кожний мріяв дістати банку зупи, в якій ложка стояла б сторчма. Так само з полкових кухонь ми отримували каву на сніданок. Цукор і спорошковане молоко діставав кожний. Крім того, нам видавали коржик-кекс, спочатку по 18 на особу. Згодом почали постачати печений білий хліб вагою до трьох фунтів, ділячи його на дев'ять осіб, тоді число кексів зменшили до дев'яти на особу.

Для розподілу харчів інтендантура мала вагу й на ній розважу-

вала все з розрахунку на особу на полки, курені, сотні. В сотнях таких ваг не було, замість них були саморобні, якими зважували харчові пайки не на декаграми чи англійські унції, а відносно однієї порції до другої. Я якось спостерігав, як розподіляла харчі між своїми членами одна група, що отаборилася в коноплях перед бундом команди.

Розподіл харчів, зокрема на найнижчому рівні, тобто в роях, був дуже специфічний. Ось як та група розподіляла хліб. Усі члени групи стежили з великою увагою за розподілом. Важили відповідно порція до порції, щоб жодна не важила більше чи менше, аж доки всі не погодилися, що порції були однакові. Але між ними також були порції різної вартості — за найкращі вважалися ті, що мали цілушку. Тому, коли вже все було поділене і стверджено, що всі порції важать однаково, харчовий групи закликав добровольця, щоб він казав, кому дати ту порцію, яку харчовий тримав у руках. Доброволець лягав на землю долілиць, інший сідав йому на плечі і затуляв своїми руками його очі, щоб він не міг нічого бачити. Харчовий, стоячи позаду, запитував, кому він має дати ту порцію, що в його руках. Те рішення було остаточним. Доброволець міг заявити, що дана порція належить йому самому. Харчовий відставляв ту порцію вбік. Коли ж доброволець закінчив свою службу і глянув на свою порцію, він роздосадувано сказав: «Я собі взяв найгіршу!»

У Беллярії давали їсти щодня, але мало. Всі були голодні. Їжу роздавали ввечері на наступний день. Це було не дуже практично, бо небагато було таких, хто вночі не спокуситься покусити порцію, призначену на завтра. Через те в більшості полонені не мали що їсти з кавою на сніданок чи на полуденок. Ходили голодні весь день.

Так само терпіли курці, які діставали кілька папірос із порцією харчів. Крім того, привозили з-поза табору сильний бакун. Тому що в таборі тютюну було обмаль, він був розмінною монетою, а радше кручені цигарки, які називали «скрутами». Тютюн продавався на базарі, і за один «скрут» треба було заплатити два кекси. Трохи краще малися ті, які не курили, як і ті, що працювали за дротами і діставали додаткові харчі, які ми за німецькою аналогією називали «цузац». Тому кожного ранку, після переклику, біля та-

борової брами стояла купа хлопців, готових іти до роботи поза табором. Одного разу і я стояв при брамі. З-поміж нас англійці добирали собі робочу групу, а там хлопці діставали тютюн, продаючи деякі збережені ще особисті речі.

В скорому часі виявилось, що між дивізійниками було також два українці з Канади, які знали англійську мову, і табір уже мав своїх перекладачів.

Одного разу, коли я стояв при брамі, мене побачив заступник головного інтенданта хорунжий Роман Стефанюк, з яким я разом був на підстаршинській школі в Дахау. Він запитав, що я там роблю.

— Хочу дістати роботу.

— Тақ скоро затужив за роботою?

— Ні, не за роботою, а за харчовим «цузацом».

— Ходи зі мною, — сказав Стефанюк. — В Інтендантурі є ще одне незайняте місце.

Він запропонував мені те місце.

— Правда, — казав він, — то брудна робота, але робота, і ти дістанеш «цузац».

— Що ж це за робота? — запитав я.

— Бачиш, ми дістаємо пальну оливу чи нафту до кухонь, і треба її відібрати, зареєструвати, а згодом розділити поміж полками на кухні. Одним словом, треба вести облік пального для всього табору. Якщо буде потреба, то ще хтось допоможе тобі з Інтендантури. Тієї роботи мало, й тому тобі треба буде приходити до Інтендантури й допомагати хорунжому Федюкові у розподілі харчів на полки.

Так я несподівано став працівником Інтендантури. Пальне привозили полонені німці у бочках по 34 або 44 гальони. Привозили повні і забирали порожні бочки.

Крім Інтендантури, була організована таборова варта і також таборовий шпиталь — «ревір» під командою д-ра Романа Турка. Було з нами в таборі також п'ять наших капелянів на чолі з деканом о. Емануїлом Кордубою, які щонеділі правили богослужіння у примітивній капличці, зладженій із шатрового матеріалу.

Першою організацією, що виникла таки з ініціативи дивізійників, був хор, який почав організовуватися ще в м. Шпіталь, бо серед дивізійників не бракувало добрих співаків і професійних ди-

ригентів. Цей хор, названий пізніше «Бурлака», для розваги таборовиків організував концерти. Було там також багато молодих спортсменів, які творили дружини копаного м'яча по різних полках. Зорганізувався клуб шахістів та ін. Деякі таборовики, колишні студенти, провели реєстрацію студентів університетів та випускників середніх шкіл і зорганізували Студентську громаду — студентів, готових до дальших студій. Організувалися також різні курси, щоб дати якесь заняття тисячам молодих людей.

Советська репатріаційна комісія

Незабаром у нас з'явилися небажані гості, тобто репатріаційні комісії: спершу, 14 червня, — польська, як до колишніх польських громадян. Вона вербувала добровольців до польського Корпусу під команду генерала Владислава Андерса. Корпус був сформований в СРСР у Центральній Азії з польських засланих та полонених воїнів польської армії, які потрапили до радянського полону в вересні 1939 року. Відвідини польської комісії не були зовсім безуспішні, бо тоді до Корпусу зголосилося 162 особи, в тому числі два старшини, але одного з них поляки не прийняли. Беручи до уваги прикрі житлові умови в таборі, можна було сподіватися, що не один повинен би зголоситися до Корпусу, щоб поправити своє життя-буття. Серед зголошених було доволі багато осіб із польськими прізвищами, можливо, це були дійсно поляки, які пішли до Дивізії, щоб уникнути вивозу на роботу до Німеччини чи до робітничих батальйонів у прифронтовій зоні. Усі вони говорили правильною українською мовою. З польською комісією було ще небагато клопотів.

На другий день у таборі з'явився капітан Палестинської Бригади Британської Армії Левін, який говорив доброю російською мовою й намагався довідатися, хто звідки родом. У своїх допитах він, застосовуючи енкаведистські заходи погроз, крику і шантажу, зареєстрував тоді 199 радянських громадян, тобто осіб, які народилися на території СРСР. Між іншим, наші старшини тільки від нього довідалися про Ялтинський Договір Сталіна з Рузвельтом і Черчиллем, за яким усі радянські громадяни мали бути повернені до СРСР якщо не добровільно, то примусово.

Проти поведінки Левіна заперечували полковник М. Крат,

як комендант українського табору, і англійський комендант майор Свінтон, заборонивши дальші перепитування. На другий день приїхав британський штабовий старшина, скликав зареєстрованих на повернення до СРСР і запитав, хто дійсно хоче їхати додому. Тоді зголосилося 99 осіб, а всі інші повернулися до табору. Згідно з наказом команди табору виїхали до СРСР 52 особи.

На 24 червня припадали Зелені Свята, і традиційно, як це було в Західній Україні, після святкового богослужіння відзначили полеглих героїв у боротьбі за краще завтра українського народу. Приємним явищем для всіх нас була гостина двох священників, які прибули до нас із Риму, щоб довідатися, хто ми такі та чого очікуємо. Так Українська Колегія св. Йосафата стала нашим зв'язковим із українцями у вільному світі.

10 липня 1945 року полковник М. Крат виголосив для всіх таборовиків доповідь про «Полтавську битву» та значення її для України.

Життя в таборі почало потроху налагоджуватися, створювалися різноманітні курси, зокрема з вивчення чужих мов. Професор Яким Коваль утворив курси англійської мови, хтось інший — французької, а Левко Мартюк — італійської, на яку записався і я. Проте з курсами був клопіт, бо не було паперу, щоб записати лекції чи робити «домашні» завдання. Тут на допомогу прийшов туалетний папір, який постачали англійці разом із харчами по кілька ролів на полк. Виявилось, що чим гірший був туалетний папір, тим більше придатний для писання.

15 липня 1945 року до табору завітав англійський генерал із большевицькими офіцерами, які згодом промовляли до зібраних полонених дивізійників. Вони запевняли, що війна закінчилася, і тепер у Радянському Союзі все буде інакше, ніж колись, що Сталін проголосив амністію для всіх громадян, які завинили чимось перед радянською владою, і закликали усіх повертатися додому, де на них чекають рідні, батьки, дружини з дітьми та брати і сестри й разом будуть відбудовувати з руїн країну. Всі, які бажають повернутися на Батьківщину, чи як вони це казали, «на родину» (бо всі большевицькі офіцери говорили тільки по-російськи), нехай збирають свої манатки і приходять до таборової брами — їх заберуть до радянського табору та відшлють додому.

Священики при богослужінні: о. Е. Кордуба, о. М. Ваврик та ін.

Табір прийняв большевиків свистом і ворожими вигуками.

Проте, як сонце схилилося до заходу, 666 осіб, у тому числі два старшини, зголосилися повернутися «на рідину».

Така велика кількість зголошених повертатися «на рідину» врадувала большевиків, але здивувала команду табору й інших таборовиків, бо на те ніяк не сподівалися. Цю справу вдалося в'яснити, коли в канцелярії табору склали списки вибулих. Тоді виявилось, що серед тих 666 осіб були люди, які мали російські прізвища, а деякі зовсім не говорили українською мовою. Отже, це були люди з якихось інших частин, які приєдналися до Дивізії під час відступу, а може і привезли їх не до властивого для них табору, так само як нашу групу завезли спочатку до табору 11 у Червії, блок 14. Та для большевиків це був успіх.

18 липня один старшина і 3 стрільці повернулися з «родіни». Очевидно, втекли, побачивши вже там, що у словах советських офіцерів багато пропаганди і їм довіряти не варто. Вони принесли вістку, що там большевики сортують полонених: хто був у першій Дивізії, що була оточена під Бродами; хто потрапив до Дивізії з роботи в Німеччині; хто пішов добровольцем, а кого забрали силою і т. п.

Тепер, мов за пляном, почалася гра на нервах, тільки важко

сказати, чи це було за пляном, чи просто за збігом обставин. 19 липня табір дістав меншу порцію харчів. 23 липня ранішній переклик оголосили на 7-му годину, а провели його англійці тільки о 8-й годині, чого раніше не було. Те все примушувало таборовиків думати, що це діється. З тої причини вийшло надзвичайне видання таборового гумористичного часопису «Оса».

20 липня весь табір відзначив першу річницю бою під Бродами.

Большевики не переставали агітувати про повернення «на рідину» і сортували зголошених за категоріями: а) стара Дивізія, б) нова Дивізія, в) забрані до Дивізії з роботи в Німеччині і хто був у поліції. Почавши з 21 липня, вони стали викликати за полками, і то тільки десятками, до англійських наметів за брамою. Того дня з першого полку на «родину» зголосився один дивізійник. Туга за родиною в декого перемагала. Наш 2-й полк ішов на комісію 24 липня, й на «родину» зголосилося сім осіб.

Прийшла черга і до мене. На вербувальній комісії з моєї групи ніхто не зголосився. Був між нами молоденький хлопчина не більше 16 років, і його запитали:

- А ти не хочеш повертатися на рідину, до своїх батьків?..
- Ні, не хочу і не можу.
- А чому не можеш?
- Тому, що мої батьки вже у Сибіру, а я там не хочу жити!

Старшин викликали по закінченні слухань стрільців і підстаршин. Їх питали, хто дав їм звання офіцерів. З 2-го полку 7 осіб зголосилися повертатися додому.

Для скріплення своєї пропаганди совети привезли групу «добровольців на рідину», переодягнених в нові англійські уніформи, із тої групи, яка так масово зголосилася на виїзд, але й тут не складалося, бо двоє із тієї групи втекли назад до табору, і ніяк їх не могли знайти.

25 липня на слухання йшли штаб і таборова поліція. Закінчивши того дня вербувальну акцію, большевики зайшли до табору й оглянули наші намети та зроблену з наметів капличку із престолом. Також читали наші «стінні» газети, які через брак стін чіпляли до дерев. Під кінець зажадали списків усіх старшин із датою народження та місцем походження. Українська команда табору передала списки старшин, але не дала інформації про місце походження

ня чи взагалі замешкання, пояснивши англійському командуванню, що це призначило б родини старшин на вивіз до Сибіру.

29 липня 1945 року відбулося святочне відкриття футбольного майдану у таборі Беллярія, службу правив о. Мирослав Іван Любачівський з Риму. О 9.30 свято почалося маршем таборового оркестру. О 10.00 розпочалися полкові змагання копаного м'яча. У перших змаганнях брали участь дружини Артилерійського полку проти Технічного. Змагання закінчились перемогою Артилерії, 4:5. У перерві відбувалися змагання з перетягування линви.

1 серпня 1945 року вночі зчинилися страшний буревій та злива із градом. Малі намети затопила вода, а всі новозбудовані великі намети буря порозвалювала й прикрила усіх мешканців, які без зовнішньої допомоги не могли з-під тих наметів вибратися. Увесь табір був у прикрому стані, бо всі ходили по коліна в болоті. Незважаючи на те пополудні все-таки відбулася відправа підстаршин 2-го полку, яку провів сам о. д-р М. Любачівський з Риму. Він потішив таборовиків і закликав до солідарности та віри у справедливе поладження проблеми Дивізії.

3 серпня 1945 року відбувся концерт хору під диригентурою хорунжого Головацького за участі священиків з Риму, які очікували приїзду єпископа Івана Бучка. Тим часом минули дні спекоти, ставало холодніше. Частіше віяли вітри.

7 серпня відбулися перші загальні збори Студентського Товариства колишніх вояків Дивізії, на які прийшло біля 80 осіб. Вони обрали Управу на чолі з хорунжим Дмитром Маслієм; хорунжий Роман Припхан — заступник; хорунжий Роман Смулка — секретар; хорунжий Олександр Марків — скарбник; хорунжий Богдан Маців — бібліотекар; бунчужний Орест Городиський — референт зв'язку і преси; хорунжий Теодор Бараба (Барабаш) — культосвітній референт та ін. Перед новообраною управою стояло важливе завдання — якнайскоріше скласти список студентів, зв'язатися із зовнішнім світом і довідатися, де є можливість продовжувати студії.

Тим часом у таборі організували різні доповіді і дискусії, щоб збагатити життя таборовиків і піднести рівень національної свідомости тих, хто раніше не мав на це нагоди. Так, 8 і 9 серпня пополудні хорунжий Семен Федюк виголосив у двох лекціях реферат «Історія Русів», що було фактично дуже добре зорганізованою лек-

цією про історію України.

Правду кажучи, в таборі ніколи не бракувало якихось новин, дійсних чи тільки вигаданих, так званих «пароль», які скоро обігали всі полки табору й поверталися з різними додатками чи змінами. Не раз було так, що навіть первісні автори не були певні, чи то є та сама «пароля», яку вони сфабрикували. Так, 10 серпня поширилася вістка з обвинуваченням деяких членів харчового відділу Інтендантури, а зокрема чури хорунжого Яримовича, званого «Бубі», у крадіжці і зловживанні харчами. Це в таборі, де всі голодують, дуже небажана і небезпечна новина. Щоб не допустити до бунту в таборі, український комендант вирішив вислати головного інтендента, хорунжого Яримовича, як співвідповідального за Інтендантуру, до німецького табору, а на його місце призначив його заступника, хорунжого Романа Стефанюка. Цього дня була ще одна, але добра новина, що на Тихому океані капітулювала Японія, і так закінчилася Друга світова війна в Азії і заповідався мир у світі.

13 серпня пополудні знову приїхали большевики і викликали старшин на допитування. Декого забрали з табору, в тому числі і полковника Крата, а на його місце комендантом табору став полковник Порфірій Силенко.

16 серпня большевики продовжили викликати поіменно на допити. Забрали сотника Саковича, коменданта 2-го полку.

18 серпня большевики заявили, що вони хочуть перебрати у своє розпорядження наш табір, обіцяють давати більше харчів і викликають із кожного полку по одній сотні на допити.

19 серпня — свято Спаса. Фруктів не святити, бо їх не було, але на другий день відбулися змагання копаного м'яча між німецькою та нашою дружинами з рахунком 3:1 (2: 1).

24 серпня советський генерал пройшовся по нашому таборі. Він заглядав до окремих наметів і полкових кухонь, які варили обід, і критикував, що британці погано годують своїх полонених.

25 серпня 1945 року надійшло повідомлення, що командир табору і командири окремих полків мусять негайно залишити табір. Маса вояцтва заворушилися. По табору рознісся заклик: «Досить нам цього! Не пустимо старшин!», і таборовики попрямували до головної брами, через яку мали виходити українські старшини, які

були досі на командних посадах. Большевики підозрювали, що це вони не тільки не дозволяють стрільцям повертатися в Україну, а навіть забороняють це робити. Увесь табір зібрався біля брами і, коли з'явилися старшини, які були зобов'язані залишити табір, таборовики не допустили їх до брами і не випустили. Що ж, воювати з табором вони не збиралися, і сотник Сакович написав до всіх таборовиків лист-подяку за те, що вони стали в обороні своїх старшин. «Тримаймося разом, будьмо солідарні і дочекаємося перемоги над нашим відвічним ворогом», — писав він.

У відповідь на те до брами підійшов англійський командир табору і наказав таборовикам зробити вільну дорогу. Наказ був негайно виконаний, і дорога була вільна через весь табір. Англійський комендант увійшов із ескортом до табору і попрямував до таборового штабу, але, мабуть для певности, зарядив кілька авт зі скорострілами.

Там український комендант табору пояснив англійцеві, що то був спротив проти большевиків, а не жоден бунт, і заявив, що він не може ручитися за те, що зроблять стрільці, коли большевики намагатимуться ходити по табору, як у себе вдома.

Комендант відійшов, наказавши усунути змоторизовані скоростріли, а таборовикам — розійтися, і повернувся знову до табору, але без ескорту.

Десь близько 9 години до табору хотів зайти советський генерал Голіков, уповноважений зі справ репатріації. Він забажав ще раз пройтися по табору, тобто пограти на нервах таборовиків. Підійшов до брами, хотів увійти до табору, але українська таборова варта цим разом відмовилась відчинити для нього браму, і обурений генерал відразу пішов зі скаргою до англійської команди. Слідом за тим прийшов наказ, що полк. Силенка англійське командування звільнило і на його місце поставило сотника С. Яськевича. Сотник Сакович й усі команданти полків мають приготуватися до переїзду до іншого табору. Це все обурило таборовиків, і вони масово зібралися перед брамою.

Старшини згідно з наказом британської команди зібралися перед брамою, де на них уже чекали автомобілі, щоб відвезти їх до міжнародного табору ч. 12, а між ними був і сотник Сакович. Тоді Степан Ільницький підійшов до сотника Саковича, відібрав у ньо-

го його клунок, заштовхнув його поміж таборовиків і не дозволив виходити за браму.

«Досить нам цього! — вигукували маси. — Ми не випустимо наших старшин!»

Саме тоді, коли новопризначений комендант табору сотник Яськевич був на розмові у британського коменданта, якийсь советський старшина вигукнув, що в таборі революція, яку спричинив голод серед таборовиків. Капітан Свінтон негайно повідомив про це своєму вищому командуванню. У відповідь на це харчовий транспорт, який стояв перед брамою табору, британці не випустили до табору.

Проте наказ вищого британського командування мусив бути виконаний, і сотник Сакович з командирами полків залишили табір на зашвнення британців, що вони повернуться назад до табору. Вихід старшин відбувався під звуки стрілецької пісні «Машерують добровольці, як колись ішли Стрільці», а потім «О Україно, о люба Ненько. Тобі вірненько присягнем»... Це був дуже зворушливий момент прощання зі старшинами.

Опівдні приїхав до табору генерал Блок, щоб довідатися, чого хочуть полонені. Сотник Яськевич пояснив йому, що заворушення в таборі відбулося не з причини голоду, а на захист старшин, яких британці випроводили з табору на вимогу советської репатріаційної комісії. Генерал Блок пройшов із сотником Яськевичем по табору і запевнив таборовиків, що советська репатріаційна комісія закінчить свою роботу й не матиме більше права вступу на територію табору. Того самого дня советська комісія провела розмови зі старшинами, а потім із підстаршинами й намовила ще трьох до повернення додому.

У серпні й вересні 1945 року табір постійно відвідувала советська репатріаційна комісія і продовжувала умовляння до повернення на Батьківщину. Кінець кінцем вона домоглася відділення колишніх громадян ССРСР від громадян Польщі. 11 вересня вербування «на родину» було закінчено.

З відходом советської репатріаційної комісії закінчилась непевність у завтрашньому дні. Ми сприйняли запевнення британської команди, бо в той час ще не знали долі Козацького Корпусу, який британці віддали советам, незважаючи на те, що його козаки

не були советськими громадянами.

16 вересня відбулося спортивне свято з багатою програмою, а на закінчення були змагання з копаного м'яча знову з німцями. Цим разом рахунок був на користь таборової дружини: 4:0. Увечері відбувся концерт під диригентурою С. Гумініловича та оркестри під керівництвом Осипа Головацького.

Деякі таборові майстри створювали гідні уваги мистецькі виробы. З огляду на те 21 вересня відбулося відкриття виставки саморобних експонатів українських полонених. Виставку відкрив англійський комендант капітан Свінтон.

Для розваги дивізійників, крім організованих купань на чудових італійських пляжах, час від часу відбувалися різні змагання з копаного м'яча, організовувалися вар'єте та інші веселі вечори; хор демонстрував гарні виступи, оркестра грала перед будинком штабу твори різних композиторів і т. п.

За час перебування у Беллярії приїздив регулярно кіномеханік і демонстрував нам шість німецьких фільмів: «Траум дер Музік», «Ді Фрау майнер Тройме», «Трукса», «Фрау Луна», «Кельнерін Анна» і «Ді Вінер Оперетте». А крім того, процвітав також таборовий базар, зокрема завдяки тим, хто ходив на роботи за дрого. Найбільший попит був на папіроси і тютюн, який хлопці приносили з-за дротів, й одиницею виміни товарів був «скрут», тобто саморобна папіроса, за який курці платили два кекси.

Редакція тижневика «Батьківщина»

2 вересня 1945 року за тяжких матеріальних обставин і повної моральної депресії таборових мас з'явилося в Беллярії перше число часопису під назвою «Батьківщина» під редакцією хорунжого Семена Федюка. 29 січня 1946 року на сторінках тижневика «Батьківщина» (ч. 3/16) з'явилася моя перша новелька «Рідна Пісня». 3 березня — друга новелька «Прощання», під псевдонімом В. Журбенко. Після того з'явилося ще декілька моїх новельок, а в липні 1946 року — мій спогад про бої під Бродами. Під кінець року редактор С. Федюк запросив мене до редакційного складу як свого заступника, де вже були старший за віком поручник Василь Личманенко як дорадник; поет Андрій Легіт, Н. Паславський, Роман

Роздольський, Михайло Андроник, Юрій Петрика та Олег Гладкий, котрий друкував усю газету на друкарській машинці. Як членові редакційної колегії, мені вже належав «харчовий додаток», званий по-німецьки «цузац», а що я вже мав «цузац» як член Інтендантури, то я на листі «Батьківщини» записав свого односельчанина Івана Тофана, бо він ніде не працював і не мав того «цузаца». Крім того, я мав привілей виходити за межі табору.

Свої перші літературні спроби я розпочав, ще будучи учнем гімназії в Коломиї і навіть написав щось до шкільного видання, яке, однак, не було надруковане. Крім того, я розпочав тоді писати «повість», де головним героєм мала бути моя мама, яка мала важкий життєвий досвід і в дитинстві, і як стала дорослою. Я навіть віддав тоді частину написаного професорові Княжинському в Коломиї, але то був надто сирий матеріал, і він радив ще попрацювати над тим «твором». Вдруге я повернувся до літературної «творчості» за дворічного советського панування і писав віршовані листи до любої дівчини. Ще будучи співредактором стінної газети середньої школи у Заліщиках, я написав статейку до шкільної газети про блага, які принесла советська влада: відкрились українські школи та введено українську мову в щоденному вжитку, і за це ми тоді були вдячні. На другий рік, як учень середньої школи у Товстому, написав вірш «Червона Армія іде», що не відображав моїх дійсних почуттів, також написав один вірш «У Пам'ятник» для однієї з учениць моїх товаришок тої середньої школи Наді Ковталюк. Це були всі мої літературні починання, і тільки в Ріміні я насмілюся на нові спроби.

21 квітня 1946 року була надрукована моя третя новелька «Великдень» у тижневику «Батьківщина» ч. 5(28) 1946. 3 листопада на сторінках «Батьківщини» ч. 43(57) з'явилася моя новелька «Де вона» також під псевдонімом В. Журбенко. 1 грудня у «Батьківщині» ч. 46(60) з'явилася моя коротка стаття «Слова і Чин».

Табір у Ріміні

17 жовтня 1945 року британці перевезли нас до нового табору, в якому ми мали вже зимувати. Він був побудований на колишньому італійському летовищі на південь від міста Ріміні. Весь табір

складався з низки нумерованих кліток, обгороджених дротяною решіткою, призначених для окремих військових частин, із вежами для охоронців табору. Табір від табору ділила дротяна сітка, але було заборонено близько до тої сітки підходити, а тим більше контактуватися через неї. Таких кліток, здається, було не більш 12, причому одна із них називалася «Міжнародний Табір».

Далі на південь від табору № 1 простягалися табори німецьких полонених, також обведені дротяною решіткою із власним числом. Кожний табір являв собою маленьке містечко наметів. Вулиці в нашому таборі мали українські назви, і нараховував він тоді понад 9 500 мешканців.

У нашому Рімінському таборі, крім наметів, у яких мешкали полонені, чи пак — інтерновані, були ще й дерев'яні бараки, де знаходилися бюро команди табору, одіжні і продуктові магазини, бібліотека, видавництва тижневиків «Батьківщина» і «Життя в Таборі», Орган Студентської Громади та гумористична «Оса».

З переїздом табору до Ріміні з усіх молодих, до 21 року життя, створили курінь молоді, в якому настоятелями та комендантами були досвідчені педагоги. Окремий барак призначили для бібліотеки, де бібліотекарем був мій землянин Клим Роснецький, а його помічником — Богдан Чемерилський. У таборі посилилася культосвітня робота, різні курси, організувалися різні товариства. Я записався до Педагогічного Товариства, Студентської Громади, дописував до тижневика «Батьківщина», який тоді вже виходив одностороннім накладом.

У 2-му полку друкували гумористичний часопис «Оса» під редакцією десятника Володимира Каплуна. У 3-му полку виходила «Наша Мета», яку редагували Віталій Бендер із Василем Томковим. У гарматному полку видавали «Таборовий Вісник», а в поліційній сотні був свій власний часопис «Поліцист».

Скоро з'явилися дві церковці, Греко-католицька та Православна, а згодом і будинок театру, збудовані самими полоненими під керівництвом булавного В. Побідинського — і то головним чином із матеріялу, в якому приходили харчові пайки, за винятком металевих частин на дах для театру. Крім того, тут умови були набагато кращі, ніж у Беллярії, бо всі, хто був десь зайнятий: у школі, на курсах, у хорах тощо, отримували додаткові харчі. Було відкрито

матуральні і промислові курси. Продовжували свою роботу різні майстри: малярі, різьбярі, слюсарі, столярі включно з архітектором Побідинським, які готували тут свої творчі виставки.

Табір був біля Адріатичного моря, при головній дорозі, що вела з Ріміні на південь. До берегів моря простягалося гарне містечко Мірамаре. З Ріміні до Річоне курсувала тролейбусна лінія попри саме море. Від брами українського табору до берега моря було заледве кілометр-півтора, й тому в таборі вночі було постійно чути шум морських хвиль під час припливів і відпливів, а при буревіях море безперестанно шуміло.

Завідуючий пальним

Пальне ми діставали раз на тиждень, це полонені німці привозили нам у бочках 34 гальони (близько 150 літрів) або 44 гальони (понад 200 літрів) нафти, а від нас забирали порожні бочки. А в таборі пальне розподілялося на полкові кухні, а також на окремі сотні і групи для освітлення. Коли ми вже були в таборі на італійському летовищі в Ріміні, одного разу німець звернув мою увагу, що в нас більше повних бочок, як повинно бути, та що одного дня англійці нам обірвуть на приділ, бо ми його не потребуємо.

— То що ми маємо робити? — запитав я. — Ми використовуємо стільки, скільки нам треба.

— До нас звертаються італійці, які хотіли б купити бочку-дві і готові за те добре заплатити. Якщо б ти погодився, то я можу час від часу продати одну бочку і поділитися з тобою грішми.

Мені така пропозиція подобалася, бо жодних грошей у мене не було. Правда, коли ми приїхали до Беллярії, то скоро потім команда проголосила, щоб ми здали всі гроші, які хто мав: німецькі райхсмарки, словацькі коруни, чи купони, які ми отримували у Словаччині. На віддані гроші кожний із нас отримав відповідну посвідку із зазначеною сумою зложених грошей. Я мав у сотенній касі доволі грошей, зокрема купонів, яких вояки не хотіли брати, бо за них в Австрії нічого не можна було купити. Отже, коли прийшов наказ здати всі гроші, то я здав 1 771.40 райхсмарок та 296.00 райхсмарок у купонах, які нам командування виплачувало замість словацьких корун. Отже, пропозиція шофера була на часі,

тим більше, що тут я вже міг виходити до міста і використати гроші на свої потреби. Але я побоявся і нічого йому не сказав. Проте одного дня німець приїхав, скинув нам потрібну кількість бочок, але одної бракувало. Він закликав мене до своєї кабіни і дав мені 5.000 лір, кажучи, що одну бочку продав.

Це повторювалося принаймні раз на місяць, так що я вже не був без грошей, коли виходив на перепустку до міста Мірамаре. На весну я вже мав гроші, щоб їхати до Риму й довідатися про можливість студій у Римі.

У міжчасі до нашого табору британці прислали нового коменданта, якого наша команда хотіла гарно зустріти. А на це треба було мати гроші, щоб купити якийсь смачний напій. Тоді до мене звернувся інтендант, щоб я переговорив з водіями вантажівок, чи не могли б вони кушити бочку чи дві пального, якого ми мали чималий запас. Я обіцяв поговорити про це із шоферами-німцями. Клопіт виявився в тому, що шофери-німці вирішили зробити торг на 1 травня, коли італійці збиралися святкувати, а англійці виставили більшу кількість військової поліції для контролю руху в місті. Сам продаж пройшов без клопоту, але шофери не зуміли заховати грошей, отриманих за пальне, і поліція, зупинивши вантажівку для контролю, побачила, що на долівці лежали розсіпані італійські ліри. У скорому часі поліція з'явилася в нашому таборі і мене запросила до себе на очну ставку. Шофери-німці ствердили, що робили це в порозумінні зі мною. Тому що їх було двоє, а я один, я не міг того заперечити. За пару годин я вже мав присуд від англійського коменданта — 28 днів арешту в окремому таборі, званому Калабуш.

Наше командування, зокрема інтендант Роман Стефанюк, намагалося мене оборонити, але 28 днів я таки відсидів. Проте це було мені на користь. Там, крім мене, було вже чотири арештанти — один молодий чех, що сидів за продаж на чорний ринок британського військового взуття, один німець, який хвалився, що жив довгі роки в Туреччині і там мав свій гарем, заборонений уже законом, але за гроші там усе можна дістати. Крім того, там було ще два італійці, один 30–35 років та старший, 50–54 роки, підприємець, фашист, власник першорядного ресторану в Римі.

У міжчасі я продовжував вивчати італійську мову з німецького самовчителя. Це дало мені можливість за 28 днів говорити

Біля Адриатичного моря в Річоне: медсестра Надія Боручик, чотовий-підхорунжий Василь Верига і медсестра Анна Пісоцька.

італійською мовою, яку я вивчав на курсі Л. Мартюка, а також мав доволі багато часу говорити по-італійськи із співкамерниками.

24 жовтня відбулися чергові збори Української Студентської Громади табору Ріміні, які вибрали нову Управу на чолі з Ярославом Геврихом і Контрольну Комісію на чолі з Василем Веригою.

Під кінець 1945 року з табору від'їхала перша група дивізійників на студії теології в Колегії св. Йосафата в Римі, а в 1946 році заходом архієпископа Івана Бучка виїхала група таборовиків на студії до Еспанії. Я мав пропозицію від о. Ратушинського їхати до Риму на теологію, але не почував у собі покликання бути священником і тому не зголосився. Зате влітку 1946 року я вирішив поїхати до Риму і там довідатися, які є можливості студіювати журналістику. І, призбиравши трохи грошей, я вирушив до Риму.

Подорож до Риму

Холодна осіння мряка повільно підносилась вгору над вершинами Апеннін, дмухав холодом ранішній вітрець. Потяг мчав по сталевих рейках, тільки іскри сипалися з електричних дротів. Прокидалися пасажири і крізь вікна оглядали заспані верхів'я гір.

— Чи ще далеко до Риму? — питаю по-італійськи свого сусіда-пасажира.

— Незабаром будемо в Римі, — відповів стрункий брюнет.

Ми почали розмовляти. Виявилося, що мій сусід також українець, колишній студент Римського університету д-р Василь Гуцуляк, й під час війни перебував у Римі. Незабаром я побачив через вікно високі білі кам'яниці, збудовані в американському стилі.

— Ось ми вже в Римі, — заговорив мій новий знайомий, — а ці нові будівлі — це сучасний Рим, розбудований уже за Муссоліні.

У моєї душі зродилося якесь дивне почуття. Мені пригадалися з історії славні часи цього вічного міста, коли Рим тряс цілим світом, а пізніше римські папи здобули собі таку владу, що завжди останнє слово було за ними, й говорилося тоді: «Рим сказав — справа закінчена (Рома локута — кавза фініта)». Я був задоволений, що матиму нагоду оглянути велич цього міста, а також Ватикану — столиці католицької церкви. Вже саме слово «Рим» викликає так багато вражень. Ще кілька хвилин — і я ходитиму його вулицями.

Льокомотив свиснув, потяг почав сповільнювати біг і, врешті, зовсім зупинився. Роєм висипали ще заспані пасажери, прямуючи до виходу. Я з цікавістю розглядався довкруги, але замість очікуваної краси побачив бруд і неохайність, які вражали на кожному кроці. Гнітюче враження викликав і жалюгідний вигляд залізничного двірця, який не нагадував мені ані одного з тих дворців, які довелося бачити у великих містах Європи.

— Ось так виглядає римський двірець, — заговорив мій супутник. — Муссоліні почав будувати новий двірець, гідний Риму, але війна не дозволила його закінчити. Он тільки мури стоять, — і показав рукою на високі мури з червоної цегли.

При виході залізничник недбало відібрав подорожні квитки, й ми опинилися на великій площі, заповненій таксівами. На хідниках крутилися недбало одягнені люди, продавці різних товарів голосно захвалювали їх, шукаючи покупців.

— Паніні, паніні!

— Сігарете, аврора, націоналі!

Гуркіт автомобілів, скрегіт трамваїв, голосні вигуки людей — усе це і було життям цього великого міста. Протискуючись крізь юрбу, завертаємо вліво, в бік трамвайних зупинок. Мій товариш іде вперед, а я, розглядаючись з цікавістю довкола, йду за ним.

— Синьйоре, синьйоре! — хтось вигукнув трохи що не над моїм

вухом.

Я здивовано оглянувся. Переді мною стояв якийсь високий чоловік у білому плащі, який, перейшовши на півголос, таємно звернувся до мене по-італійськи:

— Хочете заробити грошей? — запитав він мене.

— Дивись, — майнула в мене думка, — кажуть, що Італія має масу безробітних, а для мене пахне заробітком, ледве я ступив на римську землю. — Я недовіриливо глянув на незнайомого і дав йому зрозуміти, що погодився, не знаючи, що це все має означати.

— Візьміть у мене ось цей пакунок і занесіть його туди, куди я вам покажу, і за це я вам добре заплачу, — сказав він, заштовхуючи до моїх рук валізку з жовтої шкіри.

— А чому ви самі її не несете? — запитав я.

— Не питайте, бо шкода часу. Я — член французької контрабанди, — шепнув він мені на вухо, — і в цій валізці є дуже вартісні речі. Я сам нести її не можу, бо за мною слідкує поліція, але ви це можете зробити. Коли занесете туди, де я вам покажу, заробите гарну суму грошей.

— Ні, граціе, синьйоре, — сказав я, відпекуючись небезпечного заробітку, і звернувшись до трамвайної зупинки, шукаючи очима мого товариша. Він стояв уже на зупинці і чекав на мене.

— Де ви загубились? Вважайте, що це Рим, — сказав він, усміхаючись. — Куди ви хочете їхати?

— До Українського Комітету, на вулицю Джанікольо.

— Якщо так, то вам треба їхати «чорним» трамваем. Але якщо хочете, то ми можемо поїхати коротшою дорогою, прямо в бік Ватикану, або довшою, де більше історичних пам'ятників.

— Їдемо туди, де більше пам'ятників.

Ми сіли до «чорного» трамвая. Чорним він називався тому, що мав чорні написи, а інший трамвай мав червоні.

На стінах трамвая були різні написи — щоб подорожні дотримувались чистоти та щоб поступалися місцем калікам та інвалідам. Підлога трамвая була брудною від засохлого болота та трамвайних квитків. Через велику кількість пасажирів я не міг роздивитися через вікно вулиці, повз які ми проїжджали. Він крутився то вздовж широких площ і вулиць, то знову ховався поміж домами на вузьких, як стежки, дорогах. Після кожної зупинки

кількість пасажирів меншала, аж врешті ми вигідно розсілися і могли вже дивитись у вікна. Про те, що Рим збудований на семи пагорбах, я переконався дуже скоро, бо трамвай то з'їжджав вниз, то знову піднімався вгору. І ось перед нами постала велична будівля в руїнах — амфітеатр-Колізей. Свідок старої архітектури гордо містився між трьома пагорбами із стінами з величезних кам'яних брил. Тут і там видно було новозбудовані з паленої цегли стіни-підпори, які скріплювали стару будівлю й охороняли її від цілковитої руйнації.

Будівля має овальну форму, 48 метрів висоти та 188 метрів довжини, а в обводі — 527 метрів, отже, більше ніж півкілометра. Тут містилось 80 000 глядачів, для яких було 150 входів. Його називають також амфітеатр Флавія за ім'ям цесаря, який розпочав будівництво.

Цей амфітеатр, як кажуть, збудували жиди й мучили тут перших християн. Посередині його відбувалася боротьба за життя людини із звіриною на потіху кровожерній юрбі. Сто днів тривало таке видовище.

Зараз побіч Колізею стоїть тріумфальна арка із скульптурами та барельєфами на стінах, побудована в 316 році на честь цесаря Костянтина з нагоди його перемоги над імператором Максентієм у 312 році. Вона відома під назвою Арка Костянтина. Понад 16 століть стоїть цей свідок виникнення християнства й чарує глядача своєю красою. А далі, поза ним, гора Палатин з численними будівлями, у підніжжі якої простягається Форум Романум.

— Бачите той обеліск, ген там, наліво, — по якомусь часі промовив до мене мій супутник, — там уже ріка Тібр. А обеліск Муссоліні перевіз з Абіссинії як військовий трофей, але тепер Абіссинія домагається його повернення.

Височезний обеліск, весь у барельєфах, гордо стояв над скважинами кам'яними стінами та численними мостами на Тібрі. Тібр! Гарно й велично виглядав він між мурованими берегами.

— А то старий, ще римський міст, споруджений консулом Фабріцієм у 62 році до Р. Х., — сказав мій провідник, показуючи в бік невеликого острова на річці Тібр, забудованого старими будівлями.

Я задумливо дивився крізь вікно на правий берег Тібру, за яким підносилася велика гора.

— Та гора називається Джанікольо, — сказав він мені, — і там є

Український Допомоговий Комітет при Колегії св. Йосафата. Ще трохи — й ми будемо на мосту Понте Вітторіо, а далі треба йти пішки. Ходімо ближче до виходу.

— Ось і міст Вітторіо, — сказав мій супутник, прощаючись зі мною, і я вийшов на самому мосту, а мій знайомий поїхав далі. Понте Вітторіо красувався багатьма скульптурами по обидва боки на балюстрадах мосту. Перейшовши через міст, я попрямував у бік гори Джанікольо. Вулиця Джанікольо йде вгору, і з неї відкривається чудовий вид на місто Рим, з церквами та міським рухом. Тільки Тібр плив спокійно, а на обох його берегах кипіло великоміське життя — поспішали люди, гуділи автомобілі, дзеленькали трамваї.

Українська бюрократія

По невиспаній ночі я був втомлений і помалу піднімався вгору по вулиці Джанікольо, шукаючи число 7. Ось і воно. Я підійшов до дверей Колегії будинку св. Йосафата, в якому не було видно жодних ознак життя. На дверях — напис-оголошення: «Приймальні години від 10 до 12 та від 15 до 17. Поза цими годинами просимо не дзвонити та не заважати». Я глянув на годинник. Добігала 9-та година ранку. Але втома мене так валила з ніг, що я таки вирішив подзвонити.

За якийсь час тихо відчинилися двері, й на мене з якоюсь дивною міною глянув сторож та впустив у коридор.

— Зайдіть до приймальні і там заждіть, — сказав він і показав рукою на двері.

Я зайшов до кімнати, в якій уже сиділи два чоловіки. Привітавшись з незнайомими, я сів біля столу. Почав розмову й довідався, що один із них уже певний час живе в Римі. Я з цікавістю почав розпитувати про життєві умови в італійській столиці.

— Тут життя дуже дороге, — сказав мешканець Риму, — але я собі якось даю раду. Я маю в Америці рідню, яка посилає мені гроші, і так якось кручусь. От учора я одержав листа, в якому було сто доларів, — і він ніби на доказ своєї правдивості витягнув сто-долярову банкноту і показав її мені.

— Добре «кручення», — промайнула в мене думка. — А де ж ви живете? — продовжував я випитувати.

— Зараз я живу тут у Колегії, але думаю вирватися звідси і жи-

ти у місті. Тут невідно, бо по сьомій годині вечора не можна вже ані входити, ані виходити.

— А чи є тут ще вільні місця, щоб можна було переспати кілька ночей? — питаю.

— Та місця є. У моїй кімнаті є ще два ліжка вільні. Можна було б спати, аби вас тільки прийняли.

Так за розмовою добігла 10-та година ранку, отже, час, коли вже приймають у Допомоговому Комітеті. Йі тому я, довго не думаючи, піднявся з крісла.

— Треба зайти до канцелярії, — кажу, встаючи, — бо маю багато справ до полагодження.

— Не йдіть, друже, — промовив «римлянин», — до канцелярії, бо це заборонено. Ось прочитайте розпорядження, — і показав мені пальцем на оголошення: «Вхід до канцелярії Комітету строго заборонений», — це червоним кольором, а далі чорнилом: «але можна бажаного урядовця викликати через чергового до приймальні».

— Еге ж, — думаю, — тут якісь незвичайні порядки, бо, правду кажучи, з такими ще не зустрічався. Але що ж, головою муру не проб'єш, і коли всі з тим погоджуються, то мої протести нічого не допоможуть.

Я вийшов у коридор до чергового, який саме прибирав.

— Пане, — заговорив він до мене, ще не встиг я до нього підійти, — по коридору ходити невільно. Чекайте в кімнаті.

— Та на кого чекати? — питаю. — Будь ласка, покличете мені ось такого урядовця. — І подаю черговому прізвище, з ким я хотів би побачитися.

— Ой, вибачте, молодий пане, але тепер я замітаю й не маю часу ходити по ваших справах. Прийдіть по полудні.

Після довгих прохань мені вдалося переконати чергового, що я приїхав аж з табору полонених у Риміні, їхав цілу ніч, змучений і тому йому краще кинути на хвилину мітлу й покликати названого урядовця, ніж мені чекати аж до третьої години. Черговий зайшов до канцелярії Комітету, а я чекав у дверях приймальні. За хвилину він повідомив мені, що урядовець зараз мене зустріне. Я увійшов до приймальні. Ліниво тяглися хвилини, а урядовця не було. По якомусь часі до приймальні увійшов якийсь священник і запитав:

— Чи є хтось до мене?

Мене дуже палила справа, і я вирішив запитати священника, чи

не можна було б чогось попити, хоча б горнятко несолодкого чаю. «Від вчорашнього обіду нічого в устах не мав, а крім того, змучений дорогою», — пояснив я йому.

Обличчя священника якомсь сумно викривилося, і крізь зуби впало одне коротке слово: «нема».

— А чи можна було б знайти у вас приміщення на день-два, заки вироблю собі дозвіл на побут у Римі!

— Це дуже важко, — відповів він, а його обличчя ще більше викривилося. Але хвилинку подумавши, він додав: — У крайньому випадку можете переспати одну ніч, бо у нас немає місця. Чи є ще хтось до мене? — звернувся він до тих, що сиділи в кімнаті.

Коли ніхто не відповів, священник вийшов. Відразу після нього прийшов урядовець до мене. За кілька хвилин справа була полагоджена, й урядовець відійшов назад до канцелярії.

На три-чотири хвилини розмови треба годинами чекати навіть і тоді, коли немає сторонніх. А коли б було багато людей, які мали б справи до урядовців Комітету, скільки тоді треба було б чекати на полагодження справ?

— Скільки тут коштує обід? — питаю бувальців.

— Якщо не хочете вийти з обіду голодним — до 250 лір.

— А пічліг?

— 200 лір за ніч.

Я перевірів свій портфель, щоб ще раз підрахувати свої фонди. У мене вистачало грошей на 7—8 днів нічлігу й обідів. Але я сподівався за цей час виробити «соджорно», тобто дозвіл на побут у Римі, та інші документи, а потім якомсь воно вже буде. Не знав я тільки, скільки будуть коштувати різні оплати при виробленні документів.

Саме надходили з лекцій студенти-вихованці. Приглядаючись до них, я пізнав між ними одного мого товариша з підстаршинської школи з Дивізії. Він зайшов до мене, а в кількох словах пояснив йому свій клопіт і просив у нього поради.

— Харчуватися можеш у папській кухні, — сказав він мені, — але сьогодні на обід ти вже запізнився. Залишайся тут, а я потурбуюсь про твій обід або щось попоїсти. Але тепер вибач, я мушу йти.

Мій товариш вискочив з кімнати, і мені стало легше на душі. «Римлянин», який діставав гроші з Америки, завів мене до своєї кімнати, і туди мій товариш приніс мені перекуску.

У папській кухні

У Колегії св. Йосафата я дістав з Комітету відповідну карточку на харчування у папській кухні. Зійшовши вниз до Понте Вітторіо, я сів на той самий трамвай, яким приїхав із залізничного двірця, — «чірколяре неро», або, як його у скороченні називали римляни, «чіді», що походило від слів «чірколяре дестро» (трамвай, що їде правою стороною в коло). Здалека побачив копулу базилики св. Петра та площу з величними водогроями й височезним обеліском. Минаємо ще один міст, за яким стоїть велика кругла будівля із статуєю ангела наверху, в якій міститься великий музей різної старовинної зброї Джузеппе Гарібальді та його очайдухів з часів італійських воєн за об'єднання, одяг римських жовнірів тощо. Ось ще один міст, а за ним велична будівля на тому самому боці Тібру — Палата Справедливості. Прекрасна скульптура та колони прикрашають вхід до палати. Випнуті брили необтесаного зовні каменю на фундаменті палати надають їй незвичайної краси і поваги. На плоскому даху палати в шаленому алюрі завмерло дві пари чорних коней з ридваном, що, здається, ось-ось вистрибнуть на вулицю і своєю вагою розтروщать перехожих... Але вони стоять гордо і дивляться на лівий берег Тібру, на «Вічний Рим» — старе місто.

Трамвай минає площі й вулиці, ще раз проїжджає мостом і знову пнегся догори. Минаємо чудовий парк Умберта, зупиняємося біля Порта Пінчана і ховаємося за високі мури, збудовані з дрібної червоної цегли. Це середньовічні оборонні мури, і тільки через брами в тих мурах можна побачити рух на вулиці Корзо д'Італія. Виходжу на наступній зупинці, звертаю ліворуч у браму в мурі, пересікаю широку вулицю Корзо д'Італія, знаходжу вулицю По й допитуюсь, де вулиця Якопо Пері, на якій є так звана «папська кухня». Тільки на початку вулиці є два чи три будинки, а далі по обидва її боки тягнуться високі мури огорожі. На правому тротуарі вздовж муру стоять у черзі люди й на щось чекають. Я підійшов до них і запитав, чи це папська кухня.

— Так, це папська кухня, — хтось відповів жартома. — Але не та, де їсть папа, тільки утримувана за рахунок папських фондів для таких жертв війни, як ми.

Біля базилики св. Петра в Римі: Василь Вернга, мешканець Риму д-р Василь Гуцуляк і М. Чурма з табору Ріміні.

Я став у чергу, бо це було метою моєї поїздки сюди.

У черзі стояли люди різної статі й віку, а також і різних національностей, що можна було розпізнати по мові. Переді мною стояв якийсь молодий капітан з польської Армії Крайової, як це він розповідав про себе. Довкола нього стояли військові з II польського корпусу генерала Андерса без жодних військових відзнак, тільки «ожелки» жовтіли на беретках, та нарікали на свою долю.

— А чому пан утік з краю? — запитав один з андерсівців капітана Армії Крайової.

— А чому пан не хоче повертатися до краю? — замість відповіді запитав капітан.

— Ось так ми доборолися добре, — відповів запитаний. — Шкода наших трудів.

— Доборолися ми того, що просимо півлітра зупи в панській кухні. Коли я оглянувся, за мною черга продовжувалася, й моїми безпосередніми сусідами були два словаки, які півголосом згадували добрі часи у Словаччині.

— То ще було гарне життя у Словаччині, якби не ті «руси»... — говорив високий у бронзовім шкірянім плащі.

— Гей, гей! — притакнув інший. — А тепер мусимо ось тут вистояти, щоб дістати трішки тої «полевкі, худаци сме тераз...»

В тій хвилині відчинилися двері, ряд сколихнувся й поволі посунувся в коридор кухні. Я оглянувся, але біля мене вже не було ані поляків, ані словаків. Позаду мене стояли якісь югослави й жартували з «господічкою», а переді мною німці говорили про можливість скорого виїзду до Парагваю та згадували «пине цайтен».

Ми повільно просувалися коридором, до якого спустилися на два чи три східці вниз, а далі через три кімнати без вікон до столика, де сестра милосердя видавала картки на вечерю. І всі знову ставали в чергу, підходили до столу, де видавали вже вечерю.

— О, сьогодні видають масло, — зауважив хтось спереду.

На вечерю видавали необбирану бараболю, трохи макаронної зупи, булку і масло. Я забрав свою пайку і присів біля словаків, тих самих, що стояли за мною під муром. Словак у шкіряному плащі почистив одну картоплину ножиком, помастив маслом і відклав ніж.

— Разрешіте ваш нож на мінуточку*, — звернувся якийсь москаль до словака, присівши біля нашого столу.

— Нех са вам пачі**, — сказав словак, подаючи ножа.

— Вот, харашо, спасіба!*** — відповів москаль, беручи ножа, й почав чистити бараболю. Словак тим часом з'їв свою картоплину і, як видно було, чекав, коли москаль закінчить і віддасть йому ніж, щоб він міг почистити другу бараболю. Але москаль того зовсім не бачив і спокійно чистив собі картоплю ножом словака. Словак, замість попросити ніж, почав оббирати картоплю ложкою. Але москаля й це не зворушило, він не звертав уваги на власника ножа й користувався ним, як своїм власним. Обібравши картоплю, він

* Дозвольте вашого ножа на хвилинку.

** Словацьке, дослівно: «нехай вам подобається», тобто «прошу дуже».

*** Так, гарно, дякую.

перекраєв хлібину, помастив її маслом і почав різати на дрібні шматки. Тим часом словак закінчив вечерю без ножа й почав збиратися до відходу.

Я, з'ївши зупу, звернувся до москаля, щоб він дозволив мені покористуватися ножом словака і перекраяти мою хлібину.

— Падажді, маладой человек! Відіш, що я ещо не закончил*, — відповів москаль, закінчуючи краяти на шматки свій хліб.

— Вот і канец! Не долго, что? — сказав москаль, віддаючи словакові ножа. — Спасіба!

Словак, сховавши до кишені ножа, зневажливо всміхнувся і без жодного слова вийшов. Не знаючи московського нахабства, дивувався.

Я закінчив вечерю і вийшов на вулицю. Великі електричні лампи ясно освітлювали широкі вулиці. Був вечір. Рух на вулиці більшав, кричали газетярі, розпродуючи часописи. Гуділи авта. На зупинках стояли люди й чекали на трамваї. Десь здалека долітали тужлива музика і спів. Я глянув на годинник, добігала 19-та година, і мені треба було поспішати.

Шкода, що не можу побачити життя Риму ввечері, але не було ради, бо о 7-й годині замикають двері Колегії св. Йосафата, і тоді муситиму спати десь під муром якоїсь старовинної будівлі-руїни.

Допоможіть ближньому своєму...

Дещо пізніше я оформив усі свої документи в Римі і там найняв квартиру в дільниці Праті, тобто недалеко від Ватикану. Хотілося студіювати у Римському університеті, але з цього нічого не вийшло. І так я рахувався мешканцем Риму понад півроку — з листопада 1946 до весни 1947. Я не мав ані багатого вуйка в Америці, ані менш багатой тітки в Канаді, але, як-то кажуть, «і козак не без долі», перебував у Римі. Одного разу в Колегії св. Йосафата мій товариш, що вчився на теології, поінформував мене, що з Аргентини прийшли якісь посилки з одягом. «Якщо тобі потрібне убрання, то піди, може, щось дістанеш», — радив мені мій друг.

* Почекай, молодий чоловіче! Хіба не бачиш, що я ще не закінчив?

Правду кажучи, я не потребував того одягу, але пішов довідатися до Комітету Допомоги Скитальцям, чи пак, біженцям. Прийшовши до Колегії на Джанікольо, я зустрів завідуючого розподілом одягу священника.

— Кажуть, що прийшов транспорт одягу для «рімінців», — сказав я, ніби питаючись, ніби й стверджуючи.

— Так, так! Це правда, — сказав він. — Такий транспорт ми щойно одержали з призначенням для дивізійників, які перебувають у полоні.

— Чи міг би і я дістати якийсь одяг? — запитав я.

Священик подивився на мене, почухав бороду і сказав: «Але ж ви вже не є рімінець, ви цивільний, а там виразно сказано, що тільки для полонених українців у Ріміні».

Я сперечатися не міг, бо в таборі полонених уже не перебував. Час від часу я туди ще навідувався, але що я вже був поза табором, то й не міг мати до того одягу жодних претензій. При найближчій нагоді, зустрівши свого товариша — студента теології, я поінформував його про результат моїх заходів. У відповідь на це він запевнив мене, що як тільки щось прийде для цивільних, то він мене повідомить. Це були часи, коли наші «американці» й «канадці» добре дбали про «китайців», і посилки приходили одна за одною. І ось одного дня мій товариш мене знову поінформував, що минулого тижня прийшов транспорт одягу для цивільних біженців.

Не гаючи часу, я пішов до Комітету, мене тягнула туди цікавість — яку відповідь дістану тепер. Ось уже я в Комітеті, й через якийсь час у приймальню заглянув той самий священник. Я підійшов до нього й запитав, чи правдою є те, що прийшла велика посилка одягу для цивільних біженців.

Священик зміряв мене очима, знову пошкрябав бороду і спокійно заявив: «Але ж ви не є цивільний біженець, ви ж з полонених у таборі в Ріміні».

Моя цікавість була задоволена. Одягу я не потребував, бо вже дістав аж два цілком нормальних уживаних костюми з Америки. Через те я навіть і не збирався пригадувати священникові, що тільки декілька тижнів тому він мене зараховував до цивільних, а тепер уже до «рімінців».

Настав квітень 1947 року, і в таборі полонених українців у

Ріміні було проголошено «п'ятий універсал» про те, що всіх українців, колишніх членів дивізії «Галичина» — 1-ї УД УНА перевезуть до Англії. Я довго не думав і, зібравши свої манатки, повернувся назад до табору в Ріміні. І так я став добровольцем третій раз (перший раз — до Дивізії, другий раз — у полон у травні 1945 року, коли міг зовсім добре піти іншими дорогами й у полоні зовсім не бути). 10 червня 1947 року я виїхав останнім транспортом з Ріміні до Венеції, а звідти військовим кораблем «Тоаст Вікторія» до Англії.

«Сервус, соно комуніста!»*

Перебуваючи в Римі, я мав ще одну нагоду легким способом заробити трохи грошей або потрапити в тюрму. Одного разу я ходив по вулиці Віа ХХ септембре, очікуючи на мого знайомого д-ра Василя Федорончука, який працював у Міністерстві закордонних справ Італії. До мене підійшов якийсь чоловік років 30—35 і просив мене по-французьки, щоб я переніс невеличку валізку на вказане ним місце, за що він мені добре заплатить. Я зрозумів, що він хотів, і відповів йому по-італійськи, що я того зробити не можу.

— Ви італієць? — запитав він мене.

— Ні, я українець.

— Українець! — повторив мій співрозмовник і, весело простягаючи до мене руку на привітання, вигукнув по-італійськи: «Сервус, соно комуніста!»

Така відповідь мене зовсім не порадувала, і я скоро відпекався від нового знайомства, тим більше, що саме в той момент з будинку Міністерства вийшов мій знайомий. Я розповів йому про мою пригоду.

— Тут крутиться дуже багато різних контрабандистів, але з ними небезпечно входити в які-небудь контакти, бо за ними слідкує поліція, або й вони самі можуть бути звичайними провокаторами, і за те можна потрапити за ґрати.

— Але чому ж так зрадив, коли я йому сказав, що я українець, а він у відповідь на те заявив, що він комуніст?

* Здорові були, я є комуніст!

— О, це зовсім легко пояснити. Україна є комуністичною країною і членом Об'єднаних Націй. Він, як комуніст, ідентифікує всіх українців — громадян України — з комуністами, бо вибирають, згідно з демократичними засадами, комуністичний уряд. Отже, для нього комуніст і українець — це майже ідентичне поштяття. Я б вам радив обминати таких типів, якщо не хочете мати справу з італійською поліцією.

Після цієї зустрічі мені вже не доводилося мати нагоди заробити легким коштом багато грошей. Можливо, щастя оминуло мене, тому що я не використав попередніх можливостей.

Товариська послуга

При цьому варто пригадати ще одну цікаву історію. Перебуваючи в Римі, я частенько служив своїм товаришам з Ріміні як перекладач італійської мови й допомагав їм виробляти документи. Так я допомагав і одному з моїх знайомих, якого всі називали чомусь «дзедзіц». Його дружина була в Америці і викликала його туди. Я їздив з ним до американського консульства в Неаполі, ходив по різних установах, щоб виробити відповідні документи. Він італійської мови не знав, тому не вирушав без мене нікуди. Правда, він оплачував мені дорогу та всякі інші витрати, пов'язані з його справою, але за мою службу мені не дав ані цента та, зрештою, я і не нагадував, вважаючи це за мій товариський обов'язок — допомогти кожному, хто моєї допомоги потребує.

Коли я вирішив повертатися назад до табору полонених у Ріміні, «дзедзіц» мав уже все оформлене й чекав своєї черги на корабель. Я сам нічого коштовного не мав, за винятком гарної сорочки, яку мені вишили дівчата в Річоне, інтерновані медсестри Дивізії. Я не хотів брати її з собою, знаючи вже з досвіду, що вона може пропасти під час різних обшуків, які будуть робити англійці при контролі в Англії. Я звернувся до «дзедзіца» з проханням, чи не зберіг би він мені цю сорочку до хвилини мого звільнення з табору полонених.

— Я буду вдячний вам, якщо ви збережете її для мене, а виїшовши з полону, я до вас зголошуся, — сказав я. Адресу його я мав, а крім того, я виїжджав до Англії з його швагром, отже, не

було ніякої небезпеки, що ми загубимося.

— Дуже радо, — відповів він. — Чому ж я не мав би цього зробити для тебе, коли ти мені так багато допоміг у моїх заходах на виїзд до Америки.

І так я свою єдину цінність передав у руки доброго друга. Коли мене звільнили з полону, я звернувся до нього ще таки з Англії, щоб він мені повернув сорочку, але безуспішно. Пізніше я переїхав до Канади й писав до нього, мабуть, три рази, але ані відповіді, ані сорочки я не дістав. І так моя вишивана сорочка залишилася у добрих руках товариша по зброї. Коли згадаю, робиться її жаль, але чого ж не робиться для друзів? Часом віддається навіть і життя за них, то хіба не варто пожертвувати й гарною вишиваною сорочкою? Носіть її на здоров'я, пане «дзедзіц», ви, зробивши мені товариську послугу, врятували її від можливості конфіскації англійцями під час контролю в Англії. А це варте відповідної винагороди...

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Коли не можна повернутися додому

Впродовж липня-серпня 1945 року советська репатріаційна місія на чолі з генерал-майором Я. Д. Базіловом намагалася переконати полонених вояків дивізії «Галичина» повернутися на Батьківщину. Згідно з Ялтинською угодою західні альянти мали всіх громадян СРСР передавати советським репатріаційним місіям. Але тому що Америка і Великобританія не визнавали советської окупації Західної України у вересні 1939 року, усіх українців із Західної України не визнали советськими громадянами й відмовилися видати дивізійників советам, незважаючи на їхню настирливість. Словом, пропаганда советів за добровільне повернення на батьківщину не дала очікуваного результату, крім тих, хто приєднався до Дивізії під кінець війни або вже під час відступу з фронту. Це не задовольняло советської місії, яка вимагала видати їй усіх українців. Очевидно, британське командування віддало б советам і західних ук-

раїнців, якщо б вони погодилися на те добровільно, бо то розв'язало б питання «переміщених осіб» (D. P.). Але силувати їх до того англійці не збиралися. Советські намагання закінчилися 25 серпня 1945 року бунтом дивізійників, які відмовилися впустити советську місію на територію табору. Це обурило советську репатріаційну місію, яка раніше відвідувала табір і поводитися так, якби то вона була там господарем.

Але відмова українців повертатися на батьківщину турбувала також і британську команду збройних сил в Італії, і британський уряд, який не знав, що робити з полоненими українцями. Тому британське командування вирішило запитати самих дивізійників, куди вони хотіли б емігрувати та чи мають на те якісь підстави. Перше таке опитування зробили вони в кінці жовтня 1945 року, а 29 листопада було проголошено наказ зголошуватися до таборової канцелярії всім, хто має родини на окупованих англійцями теренах і може вносити прохання на звільнення з тим, що матиме дозвіл тамошньої влади на побут і забезпечення прожитку*.

В кінці березня 1946 року було ще одне опитування, хто і куди хотів би виїхати, і виявилось, що до Англії хотіло б емігрувати 13 осіб, до Данії — 1, Голляндії — 40, Бельгії — 671, Франції — 89, Португалії — 6, Італії — 10, Бразилії — 17, Аргентини — 578, Парагваю — 20, Уругваю — 2, Австралії — 13, Абіссинії — 1, Бельгійського Конго — 1, Єгипту — 1, Куби — 1, США — 1116, Канади — 4884. Разом — 6584. Про Австрію і Німеччину не було мови. Цю інформацію було переслано Міністерству Війни в Лондоні з проханням дати відповідні інструкції**.

Часу відносно було мало, бо англійці мали забратися з Італії, й тому генерал Морган уже 17 травня, звернувшись до Міністерства Війни по відповідні інструкції, зі свого боку пропонував перевести українців до Німеччини або до Великобританії. У відповідь на це Міністерство Війни, обміркувавши питання, що робити з полоненими українцями в Італії, виготовило листа генералу Моргану, в яко-

му заявило, що «перевести їх до Німеччини або до Великобританії неможливо. А щоб перевести до якоїсь іншої країни, яка хотіла б їх прийняти до дати, коли кінчається наше зобов'язання їх утримувати, — це надто пізно. Ми не хотіли б залишити тих людей в Італії на відповідальність італійського уряду, але то здається неминуче».

«Інформуючи італійський уряд, слід підкреслити, що Великобританія не готова віддати їх до СРСР силою, проти їхньої волі, за винятком тих, які підпадають під іншу категорію, визначену в Інструкціях МекНарні і генералові Кларкові відносно репатріації до СРСР».

«Тому що вони є полонені/ворожий елемент, що здався в полон (PW/SEP — Prisoners of War/Surrendered Enemy Personel) під опіку Великобританії, а технічно співвідповідальною за них є також США, вам слід поінформувати американців, що ми пропонуємо передати їх італійському урядові, перевівши їх у статус біженців (D.P.), і запитати їх, чи вони мають якісь застереження. Міністерство закордонних справ проситиме одночасно посольство у Вашингтоні отримати подібну інформацію в Державному Департаменті. Притому важливим є, щоб німецькі військовополонені (WP/D.P.), які відмовилися повертатися на батьківщину, були переведені у статус біженців, заки ми позбудемося відповідальности за них та за їхнє утримання»*.

У травні 1947 року понад 8 тисяч українців було перевезено до Великобританії.

Тут слід звернути увагу на те, що дивізійники, перебуваючи у таборі в Ріміні (SEP), не були в категорії військовополонених, тобто у таборі (Camp #1 PW), але в таборі (Camp #1 SEP) категорії ворожого елемента, який добровільно склав зброю і здався в полон. Це, мабуть, тому, що дивізія «Галичина» ніколи не воювала з англійськими чи американськими військами і здалася в полон ще перед формальним закінченням війни, бо вже 6 травня британське командування взяло Дивізію під свою «опіку». Чи це було краще, чи гірше для дивізійників — важко сказати, в кожному разі в документах кожного дивізійника не було записано, що він потрапив до британського полону 14 травня 1945 року, коли почалося форму-

* War Office. O.T.P. Telekryton — 369759. Eiter 30 Apr. Unwilling Ukrainians PW/SEP.

** Gt. Brit. War Office. Cipher telegram. Re: Ukr. PW/SEP in Italy 124/Italy 176, June 16, 1946.

* Ibidem.

вання табору біля м. Шпітгаль в Австрії, але датою його реєстрації був червень 1947 року, коли потрапив до перехідного табору в м. Шеффілд і тоді всіх перереєстрували.

Про перевезення табору до Англії англійське командування повідомило окремим наказом, і вже в травні 1947 року перші групи таборовиків виїхали з табору на залізничну станцію Ріміні, а звідти поїздом до Венеції, щоб їхати кораблями до Англії.

Але ми вже знали про англійську поведінку із Козацьким Корпусом, який також воював із німцями проти советів, а його видали Сталінові. Тому, коли виїжджали з табору, мимоволі насувалася думка, а що як з Венеції кораблями нас завезуть не до Англії, а до Одеси чи Новоросійська, як у 1923 році припроваджували білогвардійців. Таке занепокоєння тривало, аж поки корабель не проминув Адріатичне море і на Середземному морі звернув на Захід. Тільки тоді всі полегшено зітхнули, бо були певні, що вони дійсно їхали до Англії.

До останньої групи таборовиків належали команда табору, таборова лікарня, таборова варта, робоча група, що мусила очистити площу, де був розташований табір, розібрати намети, а багато чого ліквідувати вогнем. Ця група виїхала 8 червня 1947 року о 8 годині 30 хвилин, до порту Савтгемптон у південній Англії прибула 19 червня, а звідти — поїздом до Шеффілду. Там англійська сторожа і помічники поводитися з дивізійниками доволі брутально, чого ніколи не було в таборі в Італії. Після цього всіх завезли до табору військовополонених ч. 17 P.O.W. Camp Loodgemoore, Sheffield, Yorkshire. Всі групи були там перереєстровані як військовополонені, а восени 1948 року звільнені з полону і переведені у статус Європейських добровільних робітників (EVW) з правом залишатися у Великобританії.

ЗМІСТ

<i>Богдан Ленкий. Чи то буря,</i> чи грім.....	3	Поїздом до Стрия і Дрогобича й назад.....	98
Вступне слово до читача.....	5	Зі Стрия до Мукачєва.....	105
«Машерують добровольці...»	7	Мукачєв—Дебречин—Будапешт..	108
Йти чи не йти.....	7	У цїсарському місті.....	112
Вишкільний табір «Гайделягер»... 12		І знову Нойгаммер.....	118
В учительській семінарії в Рогатині.....	15	Дивізія у Словаччині і Словенії ..	128
На відвідини додому.....	23	Дивізія у Словаччині.....	128
У підстаршинській школі в Дахау..	26	Зі Словаччини до Словенії.....	138
Нойгаммер. 30-й полк (2-й Галицький).....	29	Постій Дивізії у Словенії.....	140
Наша сотня вже готова.....	32	Зустріч з тітовцями.....	145
Виїзд на фронт.....	32	Смерть під «Львовом» у Словенії.....	154
Серед своїх.....	34	На фронті в Австрії.....	159
Надя.....	38	Українська Національна Армія ..	161
В дорозі на фронт.....	45	Капітуляція Німеччини і кінєць війни.....	161
Перший бій.....	51	З міста Шпітгаль до Беллярії....	162
У Северинському лісі.....	57	Советська репатріаційна комісія.....	168
У підніжжя Підлисецької гори....	59	Редакція тижневика «Батьківщина».....	176
У лісі Гавареччина.....	62	Табір у Ріміні.....	177
Суматоха під Білим Каменем.....	64	Завідуючий пальним.....	179
«Сталінські органи».....	67	Подорож до Риму.....	181
Між своїми.....	70	Українська бюрократія.....	185
Прорив з оточення	72	У папській кухні.....	188
Вперед, але куди?.....	72	Допоможіть ближньому своєму.....	191
Проти спраги — оцет.....	74	«Сервус, соно комунїста!».....	193
І наступ чи втеча?.....	76	Товариська послуга.....	194
Через долину смерті.....	79	Замість післямови. Коли не можна повернутися додому.....	195
З-під Бродів до Будапешту	83		
Нам дорога на південь чи до УПА?.....	83		
Останній обід в Україні.....	93		

Громадсько-політичне видання

Верига Василь

**ПІД КРИЛАМИ
ВИЗВОЛЬНИХ ДУМ**

**Спомини підхорунжого дивізії
«Галичина»**

Редактор *Ольга Веремійчик*
Коректор *Тамара Северина*
Верстальники *Ірина Лесько, Ірина Дороженко*

Підписано до друку 10.05.2007. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура
Peterburg C. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 11,62. Обл.-вид. арк. 12,34.
Наклад 1000 прим.

Видавництво імені Олени Теліги
Ресстраційне свідоцтво № 21638468, видане 15.02.95
01010. Київ-10, вул. Івана Мазепи, 6

ІПІ «Слог» м. Житомир.